

Składnia XVI-wiecznych przekładów Ewangelii na język polski

Spis treści:

Wstęp	s. 2
1. Składniowe wykładniki stylu biblijnego w szesnastowiecznych Ewangeliach	s. 14
1.1. Tzw. styl <i>kaŃ</i> , czyli rozpoczynanie wypowiedzi nawiązującymi spójnikami <i>a</i> lub <i>i</i> , w tym wielospójnikowość zdań wielokrotnie złożonych, łączonych tymi spójnikami	s. 14
1.2. Postpozycyjny szyk zaimkowej przydawki dzierżawczej	s. 26
1.3. Szyk wyrazów w zdaniu – pozycja orzeczenia	s. 30
1.4. Wymagania składniowe w obrębie orzeczenia – forma fleksyjna orzecznika	s. 46
1.5. Imiesłowowe równoważniki zdania zakończone na <i>-qc</i> i <i>-wszy/-szy</i> , zwłaszcza czasowników mówienia	s. 51
1.6. Dwuskładnikowe połączenia z przydawką przymiotnikową, przynależne do chrześcijańskiej terminologii doktrynalnej, takie jak: <i>Syn Boży</i> i in.	s. 75
2. Wybrane cechy składni szesnastowiecznej, nie tylko typowej dla stylu biblijnego	s. 85
2.1. Składnia <i>ad sensum</i> – zwłaszcza z rzeczownikami zbiorowymi typu <i>bracia</i> oraz nazwami zbiorów, takimi jak <i>thuszcza</i> , <i>wiełość</i> i <i>wielkość</i> czy <i>zebranie</i>	s. 86
2.2. Konstrukcje składniowe z liczebnikami głównymi	s. 97
2.3. Odmienna od współczesnej rekcja czasowników	s. 103
2.4. Brak lub obecność dopełnienia dalszego na przykładzie czasowników mówienia	s. 109
2.5. Sposoby wyrażania negacji	s. 114
2.6. Sposoby wyrażania strony biernej a geneza tzw. bezosobnika	s. 120
2.7. Obecne konstrukcje składniowe na przykładzie <i>accusativus cum infinitivo</i>	s. 126
2.8. Partykuły wprowadzające pytania o rozstrzygnięcie	s. 137
Zakończenie	s. 151
Bibliografia	s. 161

Wstęp

Składnia szesnastowiecznych polskich translacji Ewangelii, jak i składnia całej polszczyzny biblijnej, jest niejednolita, różnorodna; można do niej odnieść to, co w kontekście problemów i perspektyw badawczych dotyczy składni staropolskiej: „Każdy język oglądany w jakimkolwiek momencie czasowym jest tworem niejednolitym. Funkcjonujące w nim struktury są niejednorodne typologicznie i chronologicznie, zrodziły się z odmiennych tendencji, kształtowały się w różnym czasie.”¹ W wypadku składni biblijnej są to struktury zarówno rodzime, jak i zależne od różnych obcych wzorców, są współczesne czasowi powstania danego przekładu, ale i archaiczne czy archaizowane, są różne w zależności od konfesji i sposobu tłumaczenia. Wpływ na ówczesne polskie przekłady Biblii miały jej wersje łacińska, grecka, hebrajska (często tylko poprzez adaptację do greki i łaciny) czy – jak w wypadku Biblii brzeskiej – ówczesne francuskie przekłady Pierre’a Olivétana (1546), Jacquesa Lefèvre’a d’Étaples’a (1530) czy Roberta Estienne’a (1553), a nawet – jak z kolei w translacjach Szymona Budnego – rękopisy staro-cerkiewno-słowiańskie. Różne obce wzory mogły dotyczyć jednego tekstu, np. Jan Leopolita w *Przedmowie*

podaje m.in. źródła pomocnicze przekładu: podstawowe – łaciński przekład św. Hieronima, pomocnicze: teksty greckie, komentarze „Doktorów onych starych [...] i ludzi świętych i mądrych, w których pisanu jaśnie się duch zgody, miłości i krześcijańskiej stworności okazawał”. Ale zarazem dodaje, że nie obce mu były pisma i komentarze współczesnych autorów: „Acz jednak i tych nowych pisma przed oczymasmy też miewali, żebyśmy tym łatwiej obaczyć mogli, coby za roznicą między nimi a między staremi była”. Z wypowiedzi Leopolity wynika, iż znał także hebrajską wersję Biblii, ale zastrzega się, że z niej nie tłumaczył. Jeśli chodzi o sam przekład, to mamy tu do czynienia z suchym tekstem pozbawionym jakichkolwiek komentarzy, co było zgodne z ustalonymi na Soborze Trydenckim wymogami Kościoła katolickiego.²

Sporo źródeł stojących u podstaw translacji jest u Leopolity, a jeszcze więcej – u wspomnianego już Szymona Budnego, który „stosunkowo łatwo kalkował obce struktury

¹ Z. Krążyńska, T. Mika, A. Swoboda, *Składnia staropolska – problemy i perspektywy badawcze*, w: *Badania historycznojęzykowe. Stan, metodologia, perspektywy. Materiały konferencji naukowej, Kraków 21-22 września 2010 r.*, pod red. B. Dunaja i M. Raka, Kraków 2011, s. 30.

² I. Kwilecka, *Staropolskie przekłady Biblii i ich związki z biblistyką europejską. Zarys problematyki*, W: Eadem, *Studia na staropolskimi przekładami Biblii*. Poznań 2003, s. 216. Nie do końca tekst Leopolity jest „suchy”, pozbawiony komentarzy, ponieważ zawiera wcale częste nawiasowe dopowiedzenia, wskazujące na ogromną dbałość o poprawny odbiór przekazu, jak przykładowe: Daj nam dzisiaj chleb nasz powszedni (álbo nader istotny) (Mt 6,11), A gdy ujrział one tłuszcze, rozzálił sie ich, á to że były opuszczone, i sporzucáne, (álbo błędne) nie ináczej by owce bez pásterzá. (Mt 9,36), A strzeżcie sie ludzi. Boć was będą wydáwác ná (swych synodziech) (ábo Sejmiech) á w bożnicach swych będą was biczowác. (Mt 10,17). We wskazanych tu miejscach tekstu w żadnym z pozostałych badanych przekładów nie ma podobnych glos.

syntaktyczne”, zgodnie z przyjętą przez niego metodą „tłumaczenia słowo w słowo, zwykle z zachowaniem nawet szyku wyrazów w zdaniu oryginału, zwłaszcza hebrajskiego.”³

Obce podstawy ówczesnych polskich translacji Biblii ukazuje Janina Czerniatowicz⁴ – w postaci przywołanego tu poniższego tabelarycznego zestawienia „z wymienieniem tekstów podstawowych, na których przekłady zostały oparte; w nawiasach umieszczono tekst pomocniczo używany”⁵:

Data wydania	Wydawnictwo	Tekst
1551-1553	Murzynowskiego <i>NT</i>	Grecki
1556	Szarffenbergera <i>NT</i>	<i>Wulgata</i>
1561	Leopolity <i>Biblia</i>	<i>Wulgata</i> (grecki)
1563	<i>Brzeska Biblia</i>	Grecki, hebrajski, <i>Wulgata</i>
1570	Budnego <i>Apokryfy. NT</i>	Grecki
1572	„Budnego” <i>Biblia</i>	Grecki, hebrajski, <i>Wulgata</i>
1574	Budnego <i>NT</i>	<i>Wulgata</i> , grecki
1577	Czechowica <i>NT</i>	Grecki
1593	Wujka <i>NT</i> (większy)	<i>Wulgata</i> , grecki
1599	„Wujka” <i>Biblia</i>	<i>Wulgata</i> (grecki, hebrajski)

³ L. Moszyński, *Osobliwe konstrukcje imiesłowowe w Biblii Budnego z roku 1972*, [w:] *Studia historycznojęzykowe III. Rozwój polskiego systemu językowego*, pod red. K. Rymuta i W.R. Rzepki, Kraków 2000, s. 241.

⁴ J. Czerniatowicz, *Niektóre problemy naukowe grecystyki w pracach biblistów polskich XVI i XVII wieku. Teksty greckie a polskie przekłady*, Warszawa – Wrocław – Kraków 1969, s. 24.

⁵ W tabeli w cudzysłowie pojawiają się „Budnego” *Biblia* i „Wujka” *Biblia*; cudzysłów oznacza, że translacje są znacznie zmienione przez wydawców. W wypadku Biblii Wujka z 1599 „komisja jezuicka z księdzem Stanisławem Grodzickim, przełożonym zakonnym na czele, niechętna była wydaniu jego dzieła bez odpowiednich korekt. (...) Jak wielkie jezuici wprowadzili zmiany – tego nie wiemy. Nie zachowała się bowiem oryginalna wersja Wujkowa, jego rękopisy zaginęły. Ze względu na to niektórzy badacze wyrażają wątpliwości czy stosownym jest określać przekład obecnie znany jako Biblia Wujka za *sensu stricto* jego dzieło. Należy uwzględnić, że podstawą składu znanego obecnie, nie jest oryginalny tekst Wujka, lecz tekst zmieniony przez jezuicką komisję” (cytat z: M. Majewski, *Jak przekłady zmieniają sens Biblii... O teorii i praktyce tłumaczenia Biblii*, Kraków 2013, s. 26).

Polskie szesnastowieczne translacje Biblii pozostawały też we wzajemnych relacjach. Sam Jakub Wujek w Przedmowie Do Czytelniká w wydaniu Nowego Testamentu z 1593 r. pisze: „Oprocz tekstu Greckiego i Łacińskiego/ miałem też przed oczymá wszystkie przekłady Nowego Testámentu Polskie/ Krákowski/ Brzeski/ Nieświeski/ Budnego i Czechowicow/ á czasem też i Czeski: ktore mi do obierania słow co nawłaśniejszych Polskich nie máło pomogły” (1593, s. 21)⁶. W szesnastowiecznych polskich przekładach Ewangelii nie tylko bezpośrednia podstawa źródłowa, ale także sam sposób translacji może być niejednakowy: już od średniowiecza Biblia mogła być tłumaczona według odmiennych wzorów, a „stosunek tłumacza Biblii do oryginału (w tym czasie niemal wyłącznie łacińskiej Wulgaty) był różny: od przekładu wiernego, graniczącego z dosłownością (tzw. przekłady gramatyczne), do tłumaczeń swobodnych, gdzie tłumacz stara się wiernie oddać myśl oryginału za pomocą własnych środków językowych i stylistycznych, odbiegających często od ustalonego schematu.”⁷ Przykładowo, jak pisze Tomasz Lisowski,⁸:

Przekładu brzeskiego dokonano z wykorzystaniem nowoczesnej na ówczesne czasy techniki translacyjnej stawiającej na pierwszym miejscu zgodność co do sensu⁹. Tłumacze po raz pierwszy, starając się jak najwierniej oddać sens oryginału, nie ulegali werbalizmowi, czyli tłumaczeniu słowo za słowo, i z powodzeniem odchodzili od schematów składniowych języków źródłowych. Składnia przekładu zgodna jest z duchem ówczesnego języka polskiego. W tym *Biblia brzeska* wzoruje się na *Biblii* Marcina Lutra i na tłumaczeniach francuskich, które miały sięgającą średniowiecza tradycję symplifikacji łacińskich struktur składniowych¹⁰. Język *Biblii brzeskiej* nie stroni od wyrażeń i zwrotów zaczerpniętych z mowy potocznej, od środków ekspresywnych takich jak deminutywa, partykuły, wykrzykniki. Wszystko to ułatwia indywidualny odbiór czytelniczy tego przekładu¹¹.

Opis zależności polskich tekstów od różnych obcych wzorców (łacińskich, greckich, hebrajskich czy nowożytnych niemieckich bądź francuskich), ukazanie techniki translatorskiej wymaga licznych poszukiwań, znajomości języków podstaw tłumaczenia; a sama zależność biblijnych tekstów polskich od obcych podstaw była i wciąż jest przedmiotem

⁶ W lokalizacji cytatów odwołania do kolejnych przekładów Ewangelii w postaci roku wydania.

⁷ I. Kwilecka, *Średniowieczna Biblia francuska a najstarsze zachodniosłowiańskie przekłady biblijne*, w: *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań 2003, s. 154.

⁸ T. Lisowski, *Sola Scriptura. Leksyka Nowego Testamentu Biblii gdańskiej (1632) na tle porównawczym. Ujęcie kwantytatywno-dystrybucyjne*, Poznań 2010, s. 21.

⁹ I. Kwilecka, *Die Brester Bibel...*, op. cit., s. 1522-1524 (w oryginale jako przypis 19).

¹⁰ I. Kwilecka, *Średniowieczna Biblia francuska a najstarsze zachodniosłowiańskie przekłady biblijne*. W: Eadem, *Studia na staropolskimi przekładami Biblii*. Poznań 2003, s. 173-176 (w oryginale jako przypis 20).

¹¹ I. Kwilecka, *Staropolskie przekłady Biblii i ich związki z biblistyką europejską. Zarys problematyki*. W: Eadem, *Studia na staropolskimi przekładami Biblii*. Poznań 2003, s. 223 (w oryginale jako przypis 21).

badan¹². W opisie polszczyzny wartościowe poznawczo jest już samo stwierdzenie występowania danych konstrukcji, bez każdorazowego dokładnego wskazania ich genezy, bez stałego przywoływania podstawy tłumaczenia. Kalkowanie w polszczyźnie obcych wzorów wskazuje też przecież na właściwości języka polskiego. Skoro bowiem polszczyzna ma środki do oddania obcej leksyki czy składni, to w istocie jest to jej cecha, jej potencja. Polszczyzna już w okresie staropolskim ma lub pod wpływem obcym stwarza sobie wystarczające możliwości, by w wypadku tekstów tłumaczonych oddać w sposób różnorodny podstawę obcojęzyczną. Wykazują to liczne badania i przyjęta w nich metodologia opisu polskich tekstów przekładowych; przykładowo w monografii Mariusza Leńczuka¹³ o wariantowości leksykalnej staropolskich przekazów kanonu Mszy Świętej czy w opracowaniu słownictwa i frazeologii *Psalterza krakowskiego* z r. 1532 Ewy Woźniak¹⁴ podane są konkretne leksemy lub frazeologizmy łacińskie oraz ich różne polskie odpowiedniki. Zwłaszcza odpowiedniki obcych leksemów mogą być różnorodne, ale różnorodnie mogą być oddawane w polszczyźnie także niektóre konstrukcje składniowe obecne w podstawach tłumaczenia. Przykładowo polszczyzna dziedziczy z prasłowiańszczyzny nawet pewien nadmiar imiesłowów, zwłaszcza imiesłowów czasu przeszłego, zatem łacińskie konstrukcje imiesłowowe mogą być oddawane dwojako. Literalna wierność wobec podstawy łacińskiej umożliwia nawet współczesnym wydawcom *Rozmyślenia przemyskiego*¹⁵ poprawianie jednych imiesłowów na drugie wbrew zapisowi¹⁶, podczas gdy może w istocie mamy do czynienia z różnymi sposobami translacji, poświadczającymi też zmiany imiesłowów na gruncie polskim. Wszystkie te uwagi nie przeczą oczywiście wpływom greki czy łaciny na kształtującą się piśmienną odmianę polszczyzny. Wpływy te dotyczą adaptacji obcych struktur składniowych, np. łacińskiej składni *accusativus cum infinitivo* czy szyku wyrazów w zdaniu, np. pozycji orzeczenia – i to wcale nie tylko podkreślanej przez badaczy inwersji przejawiającej się finalną jego pozycją,

¹² Zob. np. J. Czerniatowicz, *Niektóre problemy naukowe grezystyki w pracach biblistów polskich XVI i XVII wieku. Teksty greckie a polskie przekłady*, Warszawa – Wrocław – Kraków 1969. Autorka analizę wybranych fragmentów szesnasto- i siedemnastowiecznych tłumaczeń Biblii zestawia z wersją grecką zgodną oraz z Wulgatą. Zestawienia z podstawami grecką i różnymi łacińskimi dotyczą też pojedynczych przekładów – już to Biblii brzeskiej (s. 34-46), przekładów biblijnych Szymona Budnego (s. 47-62), *Nowego Testamentu* Marcina Czechowica (s. 63-69), już to przekładów biblijnych Jakuba Wujka (s. 70-84).

¹³ M. Leńczuk, *Staropolskie przekazy kanonu Mszy Świętej. Wariantowość leksykalna*, Warszawa 2013.

¹⁴ E. Woźniak, *Słownictwo i frazeologia Psalterza krakowskiego (1532) na tle ówczesnych przekładów biblijnych*, Łódź 2002.

¹⁵ W. Twardzik, F. Keller, *Rozmyślenie przemyskie. Transliteracja, transkrypcja, podstawa łacińska, niemiecki przekład*, Weiher – Freiburg i. Br., t. 1, 1998, s. 855, t. 2, 2000, s. 924; t. 3. *Indeks pełny wyrazów i form. Indeks frekwencyjny. Indeks a tergo*, 2004, s. 548.

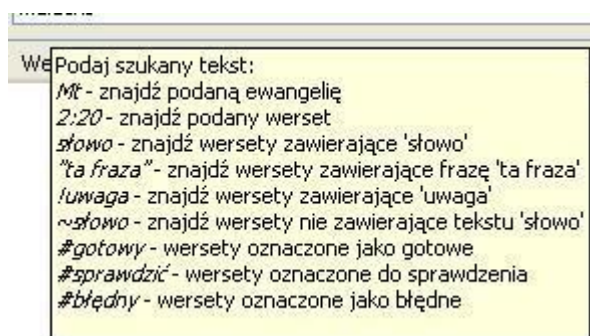
¹⁶ Dotyczy to tzw. imiesłowów l-owych konsekwentnie poprawianych na imiesłowy z zakończeniem -w, por. przykładową transkrypcję, w której kursywą są zaznaczone niewielkie zmiany w stosunku do oryginalnego zapisu: Tedy ja uwierzyw słowom anielskim i przyszedłem k tobie nadziewając się, abych cię też znalazł ucieszoną, z transliteracją: tady ya vyerzył słowom Anyelskim y przyschedłem ktoby nadzyevayaszyą a bych czyą tesch znalazł vczyeschoną, cytata za: W. Twardzik, F. Keller, *Rozmyślenie przemyskie...*, t. 1, s. 8.

ale także innych jego miejsc, np. antepozycji względem podmiotu. Sposób oddania obcych wzorów składniowych nie jest jednak celem opracowania, nie jest ono pracą z zakresu przekładoznawstwa, jego teorii i praktyki¹⁷. Zaadaptowane na grunt polski konstrukcje żyją własnym życiem; mogą być powielane nie tylko w tych fragmentach polskiego tekstu, które kalkują podstawę tłumaczenia. I z kolei obce wzory nie zawsze mają odzwierciedlenie w polskim tekście. Zatem tylko przykładowo przywołuje się wersje łacińską i grecką, i to niekoniecznie stanowiące podstawę tłumaczeń polskich, na co ma wpływ także i to, że XVI-wieczne translacje Ewangelii mają różne podstawy, nie do końca w pełni ustalone. Tłumaczenia biblijne we wszystkich językach, również w grece i łacinie, ulegały ponadto stosunkowo nieznacznej modyfikacji, zwłaszcza w zakresie składni, dlatego – co nie jest w pełni profesjonalne – źródło przywołań łacińskiej wersji Ewangelii stanowi tu Wulgata klementyńska, dostępna na stronie internetowej DRBO.ORG. <http://www.drbo.org/lvb/chapter/47001.htm>, a wersji greckiej – Ewangeliczny Przekład Interlinearny Biblii, dostępny na portalu internetowym Oblubienica <http://biblia.oblubienica.eu/>, w którym tekst grecki odsyła do wydania *Novum Testamentum Graece*, w oprac. E. Nestlé i K. Alanda, bazującego na starożytnych kodeksach aleksandryjskim i synajskim. Przypadki budzącej wątpliwość transkrypcji zamieszczonej na stronie internetowej konfrontowane są z: *Novum Testamentum Graece cum apparatu critico ex editionibus et libris manu scriptis collecto*, Editio secunda, Stuttgart 1899. Nieocenioną pomoc w ustaleniu odpowiedniej formy greckiej stanowią też dwa dzieła ks. Remigiusza Popowskiego SDB, mianowicie: *Grecko-polski Nowy Testament. Wydanie interlinearne z kodami gramatycznymi*, Warszawa 1993, oraz: *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu, wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, Wyd. 4, popr., Warszawa 2006.

Podstawę opracowania składni szesnastowiecznych przekładów Ewangelii na język polski stanowi internetowa edycja *Szesnastowieczne przekłady Ewangelii*, pod red. Izabeli Winiarskiej-Górskiej. Zawiera ona następujące Ewangelie: z obu królewieckich translacji Stanisława Murzynowskiego, tj. z roku 1551 (tylko Ewangelia św. Mateusza) i z 1553, z Nowego Testamentu z 1556 roku wydanego przez Mikołaja Szarffenbergera, tłumaczonego przez Marcina Bielskiego, z Biblii Leopolicy i Biblii brzeskiej, z tłumaczenia Szymona Budnego z r. 1572, z Nowego Testamentu w translacji Marcina Czechowica z 1577 roku,

¹⁷ Teoria i praktyka przekładów Biblii, nie tylko polskich, jest przedmiotem opracowania M. Majewskiego, *Jak przekłady zmieniają sens Biblii... O teorii i praktyce tłumaczenia Biblii*, Kraków 2013.

oraz Ewangelie z obu przekładów Jakuba Wujka, tj. z roku 1593 i 1599¹⁸. Translacje z 1556 r., z Biblii Leopolity oraz Wujka to przekłady katolickie, przekłady królewieckie i Biblia brzeska – kalwińskie, tłumaczenia Budnego i Czechowica – ariańskie. Dostęp do edycji na stronie internetowej www.ewangelie.uw.edu.pl jest możliwy na dwa sposoby, tj. do każdego z tekstów osobno oraz poprzez przeglądarkę wersetów równoległych, umożliwiającą paralelny ogląd wybranych wersetów we wszystkich przekładach. Na potrzeby projektu dr Michał Rudolf opracował program komputerowy *Ewangelie*, który m.in. umożliwia dotarcie do wszystkich poświadczeń danego leksemu lub frazeologizmu, a także do przypisów, którymi teksty zostały opatrzone; niestety wśród licznych typów przypisów językoznawczych brakuje przypisów składniowych. Brak ten częściowo niweluje możliwość dotarcia do szukanego leksemu czy frazy poprzez – działający jak wyszukiwarka korpusowa – filtr programu *Ewangelie*, który umożliwia wyszukiwanie leksemów, frazeologizmów, końcówek fleksyjnych, sufiksów, wreszcie niektórych konstrukcji składniowych – osobno dla każdej translacji, po odpowiednim zastosowaniu wskazówek z następującej legendy:

Program wówczas wyświetla wszystkie wersety, w których żądany obiekt występuje. Dzięki zastosowaniu tej techniki uzyskuje się wszystkie poświadczenia badanej cechy, co jest niewątpliwą wartością. Przykładowo: badając sposób wyrażania negacji, zastosowałam zapytania: " ani " oraz – spodziewając się braku diakrytu nad *a* – " ani ", ze spacjami między wyrazem a oboma znakami cudzysłowu, co pozwoliło uniknąć wyrazów zawierających podane litery, typu *panien/pánien*, które pojawiają się, gdy w zapytaniu zabraknie spacji. W ten sposób uzyskałam wszystkie wersety zawierające żądany spójnik – kolejno w każdej z badanych translacji. Żeby uwzględnić uzyskane dane w opisie pojedynczej negacji, wystarczyło już tylko przejrzeć konteksty i wykluczyć te, które łączą składniki, a nie zdania. W wyniku takiego postępowania otrzymujemy całościowe dane na temat frekwencji tekstowej badanych obiektów – leksemów, frazeologizmów, końcówek fleksyjnych,

¹⁸ Edycja z 1570 r. na razie nie została udostępniona w ostatecznej wersji, choć również część z pozostałych przekładów będzie jeszcze poprawiona.

sufiksów, wreszcie niektórych konstrukcji składniowych – osobno dla każdej translacji. Wystarczy zastosować odpowiednie polecenie, np. po poleceniu wpisanym w filtrze jako "ość" (ze spacją przed drugim znakiem cudzysłowu) uzyskujemy wszystkie wersety zawierające wszystkie nazwy abstrakcyjnych cech z sufiksem *-ość* w M., B. lub W. lp., typu *oblędlliwość* czy *wielomowność*, oczywiście po wykluczeniu innych wyrazów kończących się na *-ość*, jak np. *dość*. Aby ustalić liczebność szukanych nazw w danym przekładzie, wystarczy już tylko zsumować te dane z danymi uzyskanymi po wpisaniu polecenia "ości" (bez spacji, co w wypadku drugiego znaku cudzysłowu otwiera także miejsce dla liter po *ości*), dzięki któremu otrzymujemy wszystkie wersety zawierające formy zarówno typu *obliczności*, jak i *oblicznością*, czyli pozostałe formy fleksyjne. Dzięki zastosowaniu tej techniki uzyskuje się wszystkie poświadczenia badanej cechy, co jest niewątpliwą wartością.

Do wszystkich szukanych form – i to zarówno osobno dla każdego pojedynczego przekładu, jak i wszystkich tekstów jednocześnie, w zależności od wyboru pliku – można dotrzeć także poprzez oprogramowanie konkordancyjne AntConc, którego autorem jest Laurence Anthony. Jest ono ogólnodostępne na domowej stronie twórcy: Laurence Anthony's Website, <http://www.antlab.sci.waseda.ac.jp/software.html>, a pracuje na tekstach zapisanych jako pliki txt¹⁹. Dzięki pracy z oprogramowaniem AntConc szybko uzyskuje się konkordancje podane w przejrzysty sposób, z podświetleniem wyszukiwanych obiektów.

Pracując na oprogramowaniu AntConc, szybciej niż podczas pracy z programem *Ewangelie* otrzymuje się żądane dane. Materiał uzyskany w wyniku zastosowania obu tych narzędzi jest reprezentatywny, ale z racji swej objętości stwarza też pewien problem, trudna jest zwłaszcza jego selekcja, dobór form, które powinny zostać uwzględnione w opracowaniu. W większym stopniu materiał pozwalają uwzględnić zestawienia tabelaryczne, dlatego często stanowią one podstawę omówienia poszczególnych cech składniowych. Każda z takich cech prezentowana jest na ogół na dwa sposoby, tj. w każdym z przekładów (z uwzględnieniem frekwencji) oraz w wybranych reprezentatywnych wersetach równoległych wszystkich analizowanych przekładów. Materiał uzyskany w ramach pracy z przeglądarką internetową, z programem *Ewangelie* oraz z programem AntConc stanowi uzupełnienie danych gromadzonych przeze mnie w programie Excel podczas opatrywanej przypisami transkrypcji Ewangelii z lat 1561 i 1563 oraz sczytywania i opatrywania przypisami pierwszego z tekstów

¹⁹ Szesnastowieczne Ewangelie wydane pod red. I. Winiarskiej-Górskiej przeformatowane na pliki txt, oraz wiedzę na temat korzystania z programu AntConc (wersja antconc3.2.4w.exe), obsługującego pliki ze wskazanym rozszerzeniem, uzyskałam grzecznościowo od Martyny Sabały, która zapoznała się z tym programem na zajęciach z językoznawstwa korpusowego dla doktorantów IJP UW prowadzonych przez prof. Marka Łazińskiego. W tym miejscu składam Jej podziękowania.

Wujkowych. Dane z arkusza kalkulacyjnego oraz odwołanie do dotychczasowych opracowań składni biblijnej pozwoliły wytypować cechy składniowe do opisu.

Niniejsze opracowanie stanowi względnie całościowy opis składni dziewięciu szesnastowiecznych przekładów Ewangelii na język polski, jednak poszczególne zagadnienia zostały w nim opracowane z różną dokładnością: jedne bardziej, inne – mniej dokładnie, a i tak objętość pracy przekracza ramy standardowego artykułu. Jego celem jest autonomiczny opis składni tekstów polskich, a realizacja tego celu dotyczy wskazania:

1) specyficznych składniowych cech szesnastowiecznych przekładów Ewangelii na język polski, które właśnie pod wpływem szesnastowiecznych translacji Biblii stały się składniowymi wyróżnikami polszczyzny biblijnej,

2) wybranych istotnych właściwości składni, charakterystycznych dla szesnastowiecznej polszczyzny w ogóle (nie tylko dla stylu biblijnego), zwłaszcza dyferencyjnych wobec stanu współczesnego.

Termin *polski styl biblijny* rozpowszechniła Danuta Bieńkowska, uznając go za „skutek akomodacji pierwotnego stylu biblijnego do języka i rzeczywistości polskiej”²⁰ Zdaniem Marcina Majewskiego, polski styl biblijny (PSB)

uksztaltował się w pewnej mierze jako owoc dosłownego tłumaczenia Biblii – a więc reprodukcji w przekładzie cech powierzchniowych oryginału bez odtworzenia jego efektu. Pozostawienie w tłumaczeniu semityzmów i greczyzmów (cech języków oryginalnych) spowodowało ukształtowanie się swoistego stylu polszczyzny, który – choć nie używany w mowie – jest dziś łatwo rozpoznawalny²¹.

Uwagi na temat stylu biblijnego i sposobów jego rozumienia są też zawarte w monografii Marzeny Marii Szurek²². Ocena ukształtowanego w XVI w. polskiego stylu biblijnego, jego wierności wobec oryginałów nie stanowi przedmiotu opracowania, tu uwzględnia się tylko jego składniowe wyznaczniki. Ich rejestr jest w wielu opracowaniach podobny. Przykładowo D. Bieńkowska²³, poświęcając w istocie krótki rozdział składniowym cechom stylu biblijnego, jako takie omawia: szyk zaimków dzierżawczych, częste użycie spójników w wypowiedzeniu, konstrukcje składniowe z użyciem imiesłowu, rodzaj przydawki rzeczownika i paraleliczno-prozodyczny tok składniowy. We wcześniejszej pracy D. Bieńkowska²⁴ sporządza jeszcze inny, w szczegółach nieco odmienny rejestr składniowych cech uwarunkowanych

²⁰ D. Bieńkowska, *Polski styl biblijny*, Łódź 2002, s. 10.

²¹ M. Majewski, *Jak przekłady zmieniają sens Biblii... O teorii i praktyce tłumaczenia Biblii*, Kraków 2013, 106.

²² M.M. Szurek, *Z dziejów polszczyzny biblijnej. Biblia Wujka (1599) a Biblia gdańska (1632). Studium komparatywne*, Kraków 2013, s. 50-55, i in.

²³ D. Bieńkowska, *Polski styl biblijny*, Łódź 2002, s. 113-123.

²⁴ D. Bieńkowska, *Styl językowy przekładu Nowego Testamentu Jakuba Wujka (na materiale czterech Ewangelii)*, Łódź 1992, s. 128-203.

stylistycznie dla przekładu Ewangelii z Nowego Testamentu Jakuba Wujka, uwzględniając mianowicie: rodzaje wypowiedzi w narracji i przytoczeniach (wraz z ich frekwencją), leksykalne wskaźniki zespolenia, sposoby przytaczania cudzych słów, formy strony biernej i imiesłowowe równoważniki zdania, szyk wyrazów, formy dopełnień, okoliczników i orzeczników oraz sposoby oddawania wybranych łacińskich konstrukcji składniowych. W monografii materiał wyekscerpowany z tekstu głównego jest „systematycznie zestawiany z trzema innymi XVI-wiecznymi przekładami, które Wujek znał i do których sięgał w czasie swej pracy translatorskiej”²⁵, mianowicie: z Biblią Leopolity, Biblią brzeską i Biblią Budnego z 1572 r.

Z kolei Stanisław Koziara, koncentrując się głównie na frazeologii biblijnej, za „wyrazisty typ stylowych wyznaczników biblijnych” uznaje także elementy syntaktyczne, wymieniając wśród nich takie, jak:

szyk wyrazowy (głównie szyk przydawki zaimkowej, przymiotnej oraz pozycja orzeczenia w zdaniu), wypowiedzenie złożone z imiesłowowym równoważnikiem zdania, struktury pleonastyczne, paraleliczny tok składniowy, anaforyczne repetycje spójników (tzw. gr. styl kai i hebr. waw conversivum (narrativum))²⁶.

Podobne cechy tylko przywołuje Izabela Winiarska-Górska:

Za cechy konstytutywne tego stylu najczęściej uznaje się: w zakresie składni – obfitość konstrukcji biernych oraz wypowiedzi z imiesłowymi równoważnikami zdania, zwłaszcza z imiesłowem uprzednim, konstrukcje parataktyczne, użycie spójników *i*, *bo*, *a* jako typowych wskaźników zespolenia, postpozycyjny szyk przydawki zaimkowej i dzierżawczej²⁷.

Sam rejestr składniowych cech polskiego stylu biblijnego jest względnie stały, choć mogą mieć one różne nazwy. Wszyscy autorzy wśród głównych językowych wyznaczników tego stylu wymieniają podobne cechy składniowe, jak M. Majewski:

konstrukcje składniowe (np. określony szyk wyrazów: postpozycja zaimka dzierżawczego [np. *Boże mój, krwi mojej, imię Twoje*], finalna pozycja czasownika [np. *Tylko do wsi nie wstępuj, a tłumy pełne podziwu wołały*]; polisyndeton – rozpoczynanie zdań od spójników [np. *I przejrzał zupełnie i został uzdrowiony; A wielu poszło za nim*]); **imiesłowowe równoważniki zdań** (np. *napoiwszy trzodę, podniósłszy głos*). Do wyznaczników PSB należą

²⁵ D. Bieńkowska, *Styl językowy przekładu Nowego Testamentu Jakuba Wujka (na materiale czterech Ewangelii)*, Łódź 1992, s. 11.

²⁶ S. Koziara, *Rola Biblii Gdańskiej w kształtowaniu stylowej odrębności polszczyzny biblijnej*, „Myśl Protestancka”, nr 3-4, 2002, s. 73.

²⁷ I. Winiarska-Górska, *Język, styl i kulturowa rola szesnastowiecznych protestanckich przekładów Nowego Testamentu na język polski: między nowatorstwem a tradycją*, w: *Polszczyzna biblijna – między tradycją a współczesnością*, t. 1, pod red. S. Koziary i W. Przyczyny, Tarnów 2009, s. 287.

także: przewaga zdań współrzędnych, składnia wersetowa i paraleliczna, środki figuratywno-stylistyczne i kompozycyjne, jak np. porównania, powtórzenia, pytania retoryczne²⁸.

We współczesnych polskich przekładach *Ewangelii* składniowe wykładniki stylu biblijnego odnajduje Bożena Szczepińska²⁹, przywołując ustalenia D. Bieńkowskiej³⁰, i innych badaczy. Z kolei dla Biblii Wujka i Biblii gdańskiej zestawienia biblijnych konstrukcji składniowych (obok opisu płaszczyzny frazeologicznej) dokonuje Marzena Maria Szurek, analizując „formy imiesłowowe (w tym *participium graphicum* oraz pleonazmy oparte na imiesłowach przysłówkowych współczesnych), przydawki przymiotne, formy strony biernej, wielospójnikowość zdań oraz charakterystyczny szyk zaimka dzierżawczego i czasownika”³¹.

Na podstawie literatury i własnych obserwacji sporządzam rejestr składniowych wyznaczników stylu biblijnego dla dziewięciu szesnastowiecznych przekładów *Ewangelii*, dbając o całościową lub równomierną reprezentację przykładów z poszczególnych tekstów.

Uwzględnione tu składniowe cechy stylu biblijnego obecne w szesnastowiecznych przekładach *Ewangelii* to kolejno:

1) tzw. styl *kaí*, związany z tradycją semicką, a wyrażający się „wielospójnikowością zdań wielokrotnie złożonych, łączonych tymi samymi właściwymi polszczyźnie spójnikami *a* lub *i*”³², jak przykładowe: A niektorzy z Phariseuszow, mówili <i>m, przecz to czynicie, czego się nie godzi czynić w soboty? (1553, Łk 6,2; Początkowe A też w: 1556, 1561, 1577, 1593 i 1599).

2) postpozycyjny szyk zaimkowej przydawki dzierżawczej jako reguła niemal bezwyjątkowa w szesnastowiecznych *Ewangeliach*, jak w przykładowym wersecie: A ściągnąwszy *rękę swoją* na *ucnie swoje* rzekł, oto *matka moja* i *braciá moi*, (1551, Mt 12,49, cztery przydawki zaimkowe w postpozycji również w przekładach z lat 1553, 1561, 1563, 1572 i 1577, trzy przydawki w postpozycji – w 3 translacjach katolickich: z 1556 r.: I zciągnąwszy *rękę ná* *zwolenniki swoje* rzekł Oto *mátká moja* i *brácia moi*, oraz w obu przekładach Wujka: I ściągnąwszy *rękę ná* *ucnie swoje*, rzekł: Oto *mátká moja* i *brácia moi*. (1593). Brak w tych trzech translacjach zaimka dzierżawczego przy rzeczowniku *ręka* jest zgodny z duchem języka polskiego i różni polszczyznę z biblijnym językiem hebrajskim.

²⁸ M. Majewski, *Jak przekłady zmieniają sens Biblii... O teorii i praktyce tłumaczenia Biblii*, Kraków 2013, s. 106.

²⁹ B. Szczepińska, *Ewangelie tylekroć tłumaczone... Studia o przekładach i przekładaniu*, Gdańsk 2005, s. 108-162.

³⁰ D. Bieńkowska, *Polski styl biblijny*, Łódź 2002.

³¹ M.M. Szurek, *Z dziejów polszczyzny biblijnej. Biblia Wujka (1599) a Biblia gdańska (1632). Studium komparatywne*, Kraków 2013, s. 58.

³² B. Szczepińska, *Ewangelie tylekroć tłumaczone... Studia o przekładach i przekładaniu*, Gdańsk 2005, s. 111.

3) szyk podmiotu i orzeczenia, z uwzględnieniem postpozycyjno-finalnej pozycji czasownika w zdaniu, jak w przykładzie *Leczci go ja znam, bom od niego jest, á on mię posłał* (1563, Jn 7,29), lecz nie tylko – także innych miejsc orzeczenia (i podmiotu),

4) wymagania składniowe w obrębie orzeczenia – forma fleksyjna orzecznika w M. lub. N., co dotyczy zarówno orzeczenia wyrażonego rzeczownikiem lub szeregiem, jak i przymiotnikiem czy wyrażeniem rzeczownikowo-przymiotnikowym, a różnice występują także między przekładami, np. Łk 3,15: *był Chrystusem* (1561) wobec *był Krystus*: A gdy się lud nadziewał, i myśleli wszyscy w sercach swych o Janie jeśliby on był Krystus, (1563) czy Mt 7,11: *Jeśli więc wy będąc źli* (1561) wobec *Jeśli wy tedy będąc złymi* (1563) lub Mt 7,15: *są wilki drapieżnymi* (1561) wobec *są wilcy drapieżni*: Strzeżcie się pilnie fałszywych proroków, którzy do was przychodzą w odzieniu owczym, lecz we_wnątrz są wilcy drapieżni. (1593),

5) znaczna częstotliwość imiesłowowych równoważników zdania – zakończonych zarówno na *-qc*, jak i ówczesznie na *-wszy/-szy* (wobec współczesnego *-wszy*), sygnalizowana tu zwłaszcza poprzez przywołanie konstrukcji pleonastycznych typu *odpowiadając rzekł* kalkujących łacinę, oraz konstrukcji typu *otworzywszy usta, nauczał*, będących odpowiednikami gr. *participium graphicum*,

6) „obecność dwuskładnikowych połączeń z przydawką przymiotnikową, zwłaszcza przynależnych do chrześcijańskiej i katolickiej terminologii doktrynalnej, takich jak: *Syn Boży, Syn Człowieczy, Królestwo Boże, Królestwo Niebieskie, Król żydowski*”³³,

Z kolei spośród cech charakterystycznych dla dawnej składni w ogóle w opisie składni szesnastowiecznych Ewangelii uwzględnia się:

1) składnię ad sensum – zwłaszcza na przykładzie rzeczowników zbiorowych, typu *bracia*, oraz nazw zbiorów, takich jak *ciżba, wielość* i *wielkość* czy *zebranie*, jak w przykładowych dwóch wersetach z Ewangelii z 1556 r.: I wstawszy wszytka wielość ich wiedli go do Piłatá. (Łk 23,1), oraz: i náśládowná go wielość wielka. Abowiem widzieli známioná ktore czynił nád tymi którzy bywáli niemocnymi. (Jn 6,2), zawierających leksem *wielość*, któremu w pozostałych przekładach w paralelnych wersetach odpowiadają *resza, wielkość, tłuszcza, tłum, mnóstwo* i *zgromadzenie*, a w drugim członie konstrukcji występuje orzeczenie w liczbie mnogiej,

2) konstrukcje z liczebnikiem – zarówno łączliwość liczebnika z rzeczownikiem lub zaimkiem, np. I zásię przyszedł do Káphárnaum **po ośmi dni**: i usłyszano że był w domu:

³³ B. Szczepińska, *Ibidem*, s. 111.

(1593, Mk 2,1), jak i konstrukcje mianownikowe, jak przykładowa: W zmartwychwstaniu tedy gdy powstaną, ktoregoż z nich będzie żoną? bo **siedm ich mieli** ją za żonę. (1593, Mk 12,23),

3) odmienną od współczesnej rekcję czasowników, jak przykładowa: *wzgardzić/wzgąrdzać* + B., *wezwać/wzywać* + D. (np. *wezwawszy dziecięcia*) czy składnia syntetyczna wobec dzisiejszej przyimkowej, np. *rządzić lud*, *ulitować się ich* i in.,

4) brak lub obecność dopełnienia dalszego – na przykładzie czasowników mówienia; konstrukcje typu *Rzekł Jezus/ Rzekł im (k nim/do nich) Jezus*; badaniem objęte są wszystkie czasowniki mówienia, czyli *powiedzieć/powiadać*, *odpowiedzieć/odpowiadać*, *mówić* i in., a o wyborze tych czasowników decyduje ich frekwencja; Krystyna Pisarkowa, przywołując ustalenia Zygmunta Poniatowskiego (1971: 25-31), ze zdumieniem stwierdza, że w Nowym Testamencie „czasownik *mówić* jest pierwszym na liście frekwencyjnej wyrazem, którego nie zwykliśmy uważać za wyraz gramatyczny” (Pisarkowa 1984: 209),

5) sposoby wyrażania negacji, bo stan w tym zakresie w paralelnych wersetach może być różny, tj. z pojedynczą negacją lub późniejszy, tożsamy ze współczesnym, np. Jn 7,5: Bo ani bracia jego weń wierzyli. – w Ewangelii królewieckiej z 1553 r. (taka konstrukcja też w Ewangeliach z lat 1556, 1561 i 1772) wobec: Bo ani bracia je(go) weń nie wierzyli. – w Biblii brzeskiej; tak też u Czechowica, w obu przekładach Wujkowych,

6) sposoby wyrażania strony biernej, ze szczególnym uwzględnieniem konstrukcji z imiesłowem w M. lp. r.n., bo to one stoją u genezy tzw. bezosobnika, a w szesnastowiecznych tekstach ewangelijnych są różnie wyrażane, jak przykładowa forma *rzeczono*, która w Ewangelii z 1551 r. – poświadczona ośmiokrotnie – występuje wyłącznie z łącznikiem *jest*, np. w Mt 22,31: A o zmartwychwstaniu umarłych, zaście nie czytali, co wam jest od Boga rzeczono który mówi; tak samo też w Ewangeliach z 1553 r. (10 poświadczeń *jest rzeczono*), ale już w przekładzie z 1556 r. – na 24 poświadczenia imiesłowu *rzeczono* – 6 to bezosobniki, jak w wersecie Mt 5,31: Też rzeczono ktokolwiek by opuścił żonę swoją, niechaj jej da list rozwodny,

7) obce konstrukcje składniowe, takie jak przykładowy *accusativus cum infinitivo*, np.: Bo sie Herod obawiał Janá, **wiedząc go być mężem sprawiedliwym i świętym**, i przysrzedzał go á wiele rzeczy czynił usłuchiwając go: á z chucią go słuchał. (1561, Mk 6,20),

8) rejestr partykuł wprowadzających pytania o rozstrzygnięcie – jako przykład różnic między stanem szesnastowiecznym a współczesnym w zasobie i zakresie użycia wskaźników zespolenia³⁴.

1. Składniowe wykładniki stylu biblijnego w szesnastowiecznych przekładach Ewangelii

„Składniowe wykładniki tradycyjnego stylu biblijnego uchodzą za jego cechy mniej wyraziste niż właściwa temu stylowi leksyka i frazeologia.”³⁵ Stanowią one jednak – właśnie obok leksyki i frazeologii – podstawowy jego wyróżnik. Wykładniki składniowe polskiego stylu biblijnego, wymienione tylko w poprzednim fragmencie, tu są kolejno omówione.

1.1. Tzw. styl καί, czyli rozpoczynanie wypowiedzi nawiązującymi spójnikami *a* lub *i*, w tym wielospójnikowość zdań wielokrotnie złożonych, łączonych tymi spójnikami

Analizując grecką Ewangelię św. Marka, Kalina Wojciechowska styl καί uznaje za jeden z najważniejszych wykładników stylizacji biblijnej, pojawiający się dużo częściej w narracji niż w przytoczeniach:

Pod względem składniowym pierwszym elementem rzucającym się w oczy są oczywiście zdania połączone spójnikiem καί. Semityzującej roli tego spójnika powtarzać nie trzeba, zastępuje on hebrajski spójnik ו. Ten semicki pierwowzór widać przede wszystkim tam, gdzie spójnik rozpoczyna fragment narracyjny, jakiś epizod. Taka funkcja spójnika καί była nieznana w literaturze greckiej. Również rola tego niewyszukanego łącznika w upodabnianiu tekstu Ewangelii do literatury oralnej i języka potocznego była już wielokrotnie omawiana.³⁶

W podobnym tonie wypowiada się Marcin Majewski, podkreślając genetyczną oralność prozy semickiej:

Proza semicka jest o wiele bliższa stylowi języka mówionego od prozy greckiej, która jest w większym stopniu wypracowana. Nie stara się tworzyć zdań, lecz często zadowala się zestawieniem kilku elementów połączonych prostym „i”. Proza ta nie obawia się monotonii, podczas gdy greka dąży do zróżnicowania. Nie unika też powtarzania słów o tym samym

³⁴ Zestawienie partykuł to wynik prac w ramach grantu pod kierunkiem K. Kleszczowej, *Polskie wyrażenia funkcyjne w ujęciu diachronicznym* (NCN nr UMO-2011/01/B/HS2/04643).

³⁵ B. Szczepińska, *Ewangelie tylekroć tłumaczone... Studia o przekładach i przekładaniu*, Gdańsk 2005, s. 108.

³⁶ K. Wojciechowska, *Opowiadam wam jak Piotr. Elementy stylu i stylizacji w Ewangelii Marka*, Warszawa 2006, s. 281.

rdzeniu, bo dla opowiadającego jest to ułatwienie w pamięciowym opanowaniu tekstu, a poza tym dodaje emfazy”³⁷.

Niezwykle trudno prześledzić wszystkie konteksty, w których występują leksemy *a* i *i* – z powodu ich dużej liczebności, nawet jeśli są one zgrupowane dzięki zastosowaniu filtru programu Ewangelie. Przykładowo w Ewangeliach z 1556 r. wyraz *a* występuje w 920 wersetach (w postaci *A/a* – 387, *á* – 533), *i* – w 2031, a przecież oba spójniki łączą nie tylko zdania, ale i składniki, a także pełnią funkcję partykuły. Poza tym stosując filtr programu Ewangelie uzyskuje się tylko wersety (i ich liczebność), w których jest żądany leksem, a w wersecie może być więcej jego poświadczeń, jak np. w Jn 19,35 przywołanej już translacji krakowskiej z 1556 r.:

A ktory widział, świadectwo wydał, i prawdziwe jest świadectwo jego. **A** on wie iż prawdziwe rzeczy powiedział, byście i wy uwierzyli,

Uzyskane poprzez oprogramowanie konkordancyjne AntConc dane o liczebności spójników *a* i *i* w 9. analizowanych tu Ewangeliach pokazują, że oba wyrazy mają największą frekwencję tekstową: *i* pojawia się 27 373 razy, *a* – 19 770 (w postaci *A/a* – 12 118, jako *á* – 7 652); równie dużą frekwencję mają ponadto tylko przyimki, przykładowo: *w* – 8 644 notacje, *we* – 544, *z* – 7 701, *ze* – 672, przy czym bezdźwięczna postać tego ostatniego jest znacznie rzadsza: *s* – ok. 150 użyć (liczba jest przybliżona, bo od liczby konkordancji uzyskanych w wyniku żądania o *s*, wyrażającej się cyfrą 186, trzeba odjąć te użycia, w których *s* jest np. skrótem wyrazu *święty*), *se* – 17.

Wobec braku możliwości całościowego oglądu wszystkich poświadczeń tzw. stylu *kaí* jest on tu ukazany m.in. na wybranych reprezentatywnych wersetach.

Tabela 1. Wybrane przykłady stylu *kaí* w szesnastowiecznych przekładach Ewangelii

Werset Ewangelia	Mt 2, 19	Mt 8,15-16	J 6,12
1551	Le gdy Heród umarł, oto Anjół pański ukazał się we śnie Josephowi w Ejiptie rzeknąc	i dotknął się ręki jej za czym ją téz febra opuściła i wstawszy posługowała jem. Le gdy wieczor przyszedł offiarowali mu wiele opętanych a on wygnął duchy słowem i wszyscy którzy się źle mieli, uzdrowił,	Brak tekstu
1553	Le gdy Heród umarł, oto Anjół pański ukazał się we śnie Josephowi w Aegyptie rzeknąc	i dotknął się ręki jej *za czym ją téz z febrą opuściła] i wstawszy posługowała jem. Le gdy wieczor przyszedł *offiarowali] mu wiele opętanych * a on wygnął] duchy słowem i wszyscy którzy się źle mieli, uzdrowił,	A gdy są nasyceni, rzeczy uczniom swoim, zbierzcie ułamki które zbyły, aby co nie zginęło,
1556	# A gdy umarł Herod. Oto anjół pański ukazał się we śnie Jozephowi w Ejipcie	i dotknął się ręki jej, i opuściła ją ograszką, i wstała, i służyła im. A gdy był wieczor ofiarowali mu wiele mających dyjabelstwá, i	A gdy są nasyceni, rzekł zwolennikom swoim. Zbierzcie

³⁷ M. Majewski, *Jak przekłady zmieniają sens Biblii... O teorii i praktyce tłumaczenia Biblii*, Kraków 2013, s. 133.

		wyrzucał duchy słowem. I wszyscy źle się mające uzdrowił,	które zbyły odrobiny, aby nie zginęły.
1561	Gdy potom umarł Herod, oto Anioł Pański ukazał się we śnie Jozefowi w Egiptcie,	tedy się dotknął ręki jej, á wnet ją febrą ominęła, i wstawszy posługowała im. A gdy był wieczor, przywodzili mu bardo wiele opętanych: á on słowem wymiatał á wyganiał (źle) duchy: i wszyscy co się nie_dobrze mieli, uzdrowiał,	A gdy się najedli, rzekł zwolennikom swoim: Zbierzcie co zbyło odrobin, aby nie zginęły.
1563	Ale po śmierci Herodowej, oto Anioł Pański we śnie ukazał się Jozefowi w Egiptcie, mówiąc.	I dotknął się ręki jej, i opuściła ją gorączka, á także wstała, i posługowała mu. A gdy wieczor przyszedł, ofiarowali mu wiele opętanych, á on wygnał duchy słowem, i wszyscy którzy się źle mieli uzdrowił.	A gdy już mieli dosyć, rzekł Jezus zwolennikom swym: Zbierzcie okruszki które zostały, żeby nic nie ginęło
1572	A gdy skonał Herod, oto anioł pański ukazał się przez sen Jozefowi w Egiptcie, rzekąc:	I dotknął się ręki jej, i opuściła ją gorączka, i wstała á służyła jim. A gdy było wieczor, przywiedli k niemu opętane mnogie, i wyrzucił duchy słowem, i wszyscy źle się mające zleczył.	Gdy się zaś najedli mowi uczniom swym: zbierzcie zbytek ułomki, aby nie poginęły.
1577	A gdy umarł Herod, oto anioł Pański we śnie ukazał się Jozefowi w Egiptcie, mówiąc:	I dotknął się ręki jej, i opuściła ją gorączka, i wstała, i posługowała [im.] A gdy był wieczor, przyprowadzili mu wiele opętanych, i wyrzucił duchy słowem, i wszyscy którzy się źle mieli uzdrowił.	A gdy się nasytili, rzekł Jezus uczniom swym, Zbierzcie zbywające ułomki, żeby nic nie ginęło.
1593	A gdy Herod umarł, oto anioł Pański ukazał się we śnie Josephowi w Egiptcie, mówiąc:	i dotknął się ręki jej, i opuściła ją gorączka: i wstała, i posługowała mu. A gdy był wieczor, przyprowadzili mu wiele opętanych, i wyrzucił duchy słowem, i wszyscy którzy się źle mieli uzdrowił.	A gdy się najedli, rzekł uczniom swoim: Zbierzcie zbywające ułomki, aby nie zginęły.
1599	A gdy Herod umarł, oto Anioł Pański ukazał się we śnie Jozefowi w Egiptcie, mówiąc:	i dotknął się ręki jej, i opuściła ją gorączka: i wstała, i posługiwała im. A gdy był wieczór, przywiedli mu wiele dyjabelskich mających: i wyrzucał duchy słowem: i wszystkie którzy się źle mieli uzdrowił:	A gdy się najedli, rzekł uczniom swoim: Zbierzcie które zbyły ułomki, aby nie zginęły.

Wyrazisty przykład zastosowania spójników *i* oraz *a* – typowych polskich odpowiedników greckiego leksemu *καί*, a także jego łacińskiego ekwiwalentu *et* – w funkcji nawiązującej stanowi fragment Mt 8,15-16, na ogół zawierający w paralelnych miejscach aż sześć omawianych spójników, z ważną różnicą: w obu przekładach królewieckich werset 16 zaczyna się od spójnika *le*, występującego w tej samej funkcji, jaką ma odpowiadający mu w pozostałych tekstach spójnik *a*. W SPXVI spójnik *le* jest określony jako występujący albo „w funkcji nawiązującej, przyłączając nowe zdanie celem rozwinięcia albo uzupełnienia treści, wprowadza nowy fragment tekstu, luźno związany z poprzednim: a, i”³⁸, albo w funkcji przeciwstawnej, co z kolei poświadcza werset Mt 2, 19. Przeciwny spójnik – jest to *ale* – występuje ponadto w analogicznym fragmencie Biblii brzeskiej, a w pozostałych przekładach – z wyjątkiem Biblii Leopolity, gdzie werset ten rozpoczyna zaimek *gdy* – spójnik *a* bezpośrednio poprzedza *gdy*. W polskich przekładach Ewangelii ekwiwalentami *καί* są

³⁸ To definicja spójnika *le* z SPXVI, w tekstach szesnastowiecznych Ewangelii obecnego tylko w translacjach Biblii S. Murzynowskiego.

spójniki *a*, *i*, ale w paralelnych wersetach równoległych występują też spójniki o innych funkcjach niż nawiązująca, co wynika z większej staranności w redakcji tekstu; nie bez znaczenia jest również fakt, że mamy do czynienia z tekstem pisanym, z reguły znacznie bardziej starannym od odmiany mówionej. Już w greckiej podstawie καί „poza podstawowym znaczeniem *i/a* może mieć również znaczenie przeciwstawne – *ale* (...), celowe *i/lub* skutkowe – *aby, tak, że* (...), czasowe – *gdy*”³⁹, co zdaniem K. Wojciechowskiej nawiązuje bezpośrednio do języka mówionego, mówca bowiem „może sobie pozwolić na niezbyt precyzyjne hierarchizowanie logiczne zdania za pomocą spójników wyrażających stosunki między jego częściami składowymi, ponieważ liczy na współdziałanie słuchaczy.”⁴⁰ W przekładach polskich grecka wielofunkcyjność jednego leksemu καί – w polszczyźnie oddawana ekwiwalentem *a* lub *i* – bywa zastępowana innymi spójnikami, co lepiej oddaje sens. Użycie spójników innych niż *a* lub *i* trzeba uznać za odejście od stylu καί, za wynik refleksji nad tekstem, świadomy dobór słów, a nie powielanie wzoru. Inne spójniki częściej występują w przekładach protestanckich – jak w powyższym przykładzie – bo „postulat zupełnie nowego przekładu na język polski wypłynął z obozu innowierczego na północy Polski (...), innowiercy polscy zapragnęli rozpowszechniać słowo Boże w języku dostępnym całemu narodowi”⁴¹. Odstępstwa od stylu καί są zwłaszcza w translacji Szymona Budnego, gdzie często po prostu jest opuszczony spójnik, jak w uwzględnionym tabelarycznie wersecie Jn 6,12 (podobny brak spójnika, przy jego obecności w pozostałych analizowanych tekstach też w: Jn 6,16, Łk 22,55 i in.), a w wypadku przykładowych wersetów Łk 23,26 i Jn 2,23 ten brak spójnika poprzedzającego *gdy* z translacją Budnego podziela Biblia brzeska. Czasem w miejscach, gdzie w grece jest καί, w łacinie *et*, we wszystkich lub w większości polskich szesnastowiecznych przekładów *i* lub *a*, w Biblii brzeskiej są inne leksemy, np. *ale* (jak w Jn 2,4) czy *tedy*, jak w Mt 5,2: Tedy otworzywszy usta swe uczył je mówiąc., wobec: A on otworzywszy usta swoje uczył je mówiąc. (1551) czy: I otworzywszy usta swoje, uczył je mówiąc. (1556); w grece wersec ten zaczyna się od καί (καί ἀνοίξας τὸ στόμα αὐτοῦ ἐδίδασκεν αὐτοὺς λέγων), w łacińskiej Biblii klementyńskiej od *et*: et aperiens os suum docebat eos dicens.

Styl καί jest obserwowany szczególnie wówczas, gdy spójniki *a* lub *i* poprzedzają inne wskaźniki zespolenia, a także przed zaimkami *oto* i rzadszym *to*, rozpoczynającymi

³⁹ K. Wojciechowska, *Opowiadam wam jak Piotr. Elementy stylu i stylizacji w Ewangelii Marka*, Warszawa 2006, s. 282.

⁴⁰ K. Wojciechowska, *Ibidem*, s. 282.

⁴¹ J. Czerniatowicz, *Niektóre problemy naukowe grezystyki w pracach biblistów polskich XVI i XVII wieku. Teksty greckie a polskie przekłady*, Warszawa – Wrocław – Kraków 1969, s. 26.

wypowiedzenie. Ponieważ w polszczyźnie odpowiednikiem greckiego wyrazu *καί* są dwa spójniki – poza tekstami królewieckimi, w których w tej funkcji rzadko występuje ponadto wyraz *le* – ważne wydaje się ustalenie, jakie konstrukcje częściej rozpoczyna spójnik *i*, a jakie – spójnik *a*, a także jaki jest stosunek wypowiedzeń realizujących styl *καί* do wszystkich wypowiedzeń danego typu. Dlatego poprzez program AntCon sprawdziłam liczebność takich przykładowych połączeń, jak: *a gdy*, *i gdy*, oraz rozpoczynającego wypowiedzenie wyrazu *gdy* niepoprzedzonego spójnikami, oraz *a kiedy*, *i kiedy* i *kiedy*⁴², a także *a oto*, *i oto* i *oto*; pominęłam *to* wprowadzające wypowiedzenie, bo trudno ustalić tę funkcję w ogromnej liczbie poświadczeń zaimka *to*. Aby uzyskać wszystkie poświadczenia obu zaimków przysłownych poprzedzonych spójnikami, wystarczy wpisać w wyszukiwarkę żądane wyrażenie, np. *a gdy*. Dane o rozpoczynających wypowiedzenie, niepoprzedzonych spójnikami zaimkach *gdy* oraz *kiedy* uzyskuje się trudniej; zastosowałam zapytanie „... *gdy*” (wielkość liter nie ma wpływu na uzyskane wyniki), mając świadomość, że to dane niepełne, bo w dawnych tekstach funkcję kropki może spełniać także przecinek, kreska (w przyjętej w wydawnictwie transkrypcji oddawana znakiem ,) czy dwukropek, jednak program nie reaguje na polecenie „... *gdy*” oraz „: *gdy*”. Przykładowo w Ewangeliach z Biblii Szymona Budnego z 1572 r. na 348 wszystkich notacji *gdy* takich pozycji, w których zaimek *gdy* pojawia się po kropce, jest 67. Polisyndeton mógłby wystąpić ponadto w stosunkowo niewielu potencjalnych pozycjach (np. z *gdy* po dwukropku), jak np.:

Rzekł zaś i tłuszcza: Gdy ujrzyście obłok wschodzący od zachodu, wnet mowicie: burza idzie, i bywa tak. (1572, Łk 12,54).

Tylko takie użycia mógł poprzedzać spójnik *a* lub *i*. Dla Ewangelii Szymona Budnego uwzględnić zatem trzeba liczbę 67 (mając świadomość, że jest ona nieznacznie zaniżona), a nie liczbę 243, tj. różnicę między wszystkimi użyciami *gdy* (348) i sumą notacji *a gdy* (104) i *i gdy* (1). Wśród konkordancji zawierających *gdy* są bowiem takie przykłady, które nie mogą być poprzedzone którymś ze spójników *a* lub *i*, jak: Ty lepak gdy czynisz miłosierdzie, niech nie wie lewica twoja, co czyni prawica twoja: (1572, Mt 6,3).

Liczebność poszczególnych konstrukcji rozpoczynanych przez *a gdy*, *i gdy*, oraz *gdy* niepoprzedzonym spójnikami, a także *a kiedy*, *i kiedy* i *kiedy* przedstawia tabela 2.

Tabela 2. Liczebność konstrukcji z: *a gdy*, *i gdy* oraz *gdy* niepoprzedzonym spójnikami, a także *a kiedy*, *i kiedy* i *kiedy* w szesnastowiecznych przekładach Ewangelii

⁴² Spójniki *a* lub *i* występują nie tylko przed wyrażeniami funkcyjnymi, takimi jak tu przywołane zaimki przysłowne rozpoczynające wypowiedzenie; stan ten dotyczy też pozostałych zaimków i spójników, jak *tedy*/*wtedy*, *jeśli*, *choć*/*chocia* i in.

	1551	1553	1556	1561	1563	1572	1577	1593	1599	Razem
A gdy	67	194	163	206	180	104	193	193	180	1 480
I gdy	0, le gdy: 11	0, le gdy: 11	79	18	17	1	3	0	7	125
Gdy	4	22	37	20	33	67	32	26	34	275
A kiedy	1	1	5	0	2	0	0	0	0	9
I kiedy	1	3	3	1	1	0	0	0	1	10
Kiedy	1	1	3	12	4	5	3	6	4	39

Dane tabelaryczne, nawet jeśli w wypadku *gdy* rozpoczynającego wypowiedzenie są nieznacznie zaniżone, wyraźnie ukazują ogromną przewagę konstrukcji *A gdy* nad pozostałymi sposobami wprowadzania zdań okolicznikowych czasu, a także nikłą obecność zaimka przysłownego *kiedy* wprowadzającego tego typu wypowiedzenia. Liczebność konstrukcji rozpoczynających się od *A gdy* w 9. XVI-wiecznych Ewangeliach wyraża się cyfrą 1 480, podczas gdy ogólna liczba analogicznych konstrukcji z *gdy* (poprzedzonym i niepoprzedzonym spójnikiem *a* lub *i*) to tylko 1880. Z tej proporcji wynika, że aż ok. 79% zdań okolicznikowych czasu, wprowadzanych zaimkiem przysłownym *gdy* jest poprzedzanych nawiązującym spójnikiem *a*. Spójnik *a* poprzedzający zaimek przysłowny *gdy* jest we wszystkich przekładach znacznie częstszy niż analogiczny spójnik *i*, a w niektórych Ewangeliach – bezwyjątkowy, np. w pierwszym z przekładów Wujkowych mamy 193 przykłady użycia *a gdy*, podczas gdy tylko pojedynczo wystąpiło wyrażenie *i gdy*, w którym w istocie spójnik *i* pełni swoją podstawową rolę, łącząc dwa człony zdania:

Błogosławieni będziecie gdy was będą nienawidzić ludzie, i gdy was wyłączą, i będą sromocić, a imię wasze wyrzucać jako złe, dla Syna człowieczego. (1593, Łk 6,22).

W istocie w przekładzie z 1593 r. przed zaimkiem przysłownym względnym *gdy* styl kał realizuje tylko spójnik *a*, występując 193 razy, w wersetach takich jak przykładowe:

A gdy się z niego nágráli, zwlekli go z purpury, i oblekli go w száty jego, i wywiedli go áby go ukrzyżowáli. (Mk 15,20), A gdy było ráno, stánął Jesus ná brzegu: wszákoż nie poználi uczniowie jego że był Jesus. (Jn 22,4).

Rozpoczynający wypowiedzenie zaimek *gdy* niepoprzedzony spójnikiem w tym przekładzie jest poświadczony tylko 26 razy, jak w przykładowym wersecie:

Gdy on jeszcze mówił, oto obłok jásny okrył je. A oto głos z obłoku mówiący: Ten jest moj Syn miły, w ktorym się mnie dobrze upodobało: jego słuchajcie. (Mt 17,5).

Najrzadziej, co wyraża się cyfrą 104, *gdy* jest poprzedzane spójnikiem *a* w Ewangeliach w tłumaczeniu Szymona Budnego, przy czym jako najmniejszych liczebnie nie można uwzględnić 67 notacji *a gdy* w przekładzie królewieckim z 1551 r. , bo to tylko przekład Ewangelii św. Mateusza. Najmniejsza liczebność *a gdy* jest powiązana z liczebnością *gdy* niepoprzedzonego żadnym z obu spójników; jest ona największa właśnie w

translacji Szymona Budnego. Stan w zakresie realizacji stylu *καὶ* sprawdziłam poprzez przeglądarkę wersetów równoległych w wybranym rozdziale; jest to Mt 21. Tylko w translacji Budnego w tym przykładowym rozdziale jest pojedynczy werset rozpoczynający się od *gdy*, podczas gdy we wszystkich pozostałych przekładach jest *a gdy* (a w przekładzie z 1556 r. – *i gdy*), to werset 34. W tym rozdziale we wszystkich natomiast przekładach, także Szymona Budnego, następujące wersety rozpoczynają się od spójnika poprzedzającego *gdy*, i najczęściej jest to *a*: werset 1, 10, 23 (tylko w 1556 we wszystkich tych trzech wersetach – *i gdy*). Jeden tylko werset, mianowicie 40 z tego rozdziału (tj. Mt 21) we wszystkich przekładach rozpoczyna się albo od *gdy* (wszystkie przekłady od roku 1556 po 1599), albo od *kiedy* – w obu translacjach królewieckich; wówczas jednak nie ma ani *καὶ*, ani *et* odpowiednio w podstawie greckiej i łacińskiej. Odpowiedni z tych spójników jest natomiast – wprowadzie nie jako poprzedzający zaimek przysłowny *gdy* – w podstawach obcych w wersecie Mt 21,39, a z polskich translacji styl *καὶ* zachowują niemal wszystkie – i w przekładach królewieckich oraz translacji z 1556 r. jest to *a* (*A uchwyciwszy ji* oraz *A jąwszy go* – 1556), zaś w pozostałych translacjach *i* (*I pojmawszy go* – 1572, 1593, 1599, *I wziąwszy go* – 1577); wyjątkiem jest tu Biblia Leopoldy i brzeska, w których werset ten rozpoczyna zaimek przysłowny *tedy* (*Tedy pojmawszy go*). Z kolei werset Mt 21,3 we wszystkich przekładach rozpoczyna *a jeśliby* lub *a jeśli*, jedynie w przekładzie krakowskim z 1556 r. jest *i jeśli*, brak spójnika nawiązującego tylko w Biblii Leopoldy (*jeśliżeby*); w grece i łacinie są tu odpowiednio *καὶ* i *et*.

Kolejnym leksemem, który często poprzedzany jest spójnikiem *a* lub *i*, jest leksem *oto*. Pełni on różne funkcje, tj. jako zaimek wprowadza wypowiedzenia typu:

Abowiem tenci to jest, o którym napisano jest: Oto ja posyłam Anioła mego przed oblicznością twoją, który przeprawi drogę twoją przed tobą. (1561, Mt 11,10),

ale jest także partykułą, jak np.:

Więc dopiero ludzie zdziwiwszy się mówili: I jakież to jest oto ten, że go i wiatrowie i morze słuchają a są mu posłuszni. (1561, Mt 8,27).

Takie partykułowe użycie wyrazu *oto* cechuje głównie translacje królewieckie, np.:

Wszelki téż który słuchá moich mów oto tych a nie czyni ich będzie przypodobán mężowi głupiemu, który zbudował dom swój na piásku, (1551, Mt 7,26; tak też 1553).

Tego typu użycia nie mogą być tu rozpatrywane; przykładowo w Ewangelii św. Mateusza z 1551 r. niepoprzedzony spójnikiem *a* lub *i* wyraz *oto* jest poświadczony 39 razy, przy czym w interesującej nas tu funkcji, czyli jako wprowadzający wypowiedzenie – 27 razy, np.:

Oto idziem do Hyjerusalem, á syn człowieczy będzie Biskupum i doktorum wydán i skážą ji na śmierć (Mt 20,18);

tak często wprowadzane są też przytaczane słowa, np.:

Powiedzcie córce Sijon, Oto król twój jedzie tobie pokorny a siedząc na oślicy i ośleciu, synie oślice robotnyj (Mt 21,5).

Liczebność nagłosu *i oto* oraz *a oto* uzyskuje się łatwo, czyli po wpisaniu w wyszukiwarkę programu AntConc żądanych form; i są to dane dokładne i pewne, przy czym *a oto* może mieć wariantywny zapis *á oto*, co uwzględniono w tabeli po znaku /. Gdy zada się polecenie *oto* uzyskuje się wszystkie poświadczenia tego wyrazu. Uzyskane wyniki zawierające leksem *oto* trzeba przejrzeć, eliminując te z nich, w których *oto* nie pełni omawianej tu funkcji. Zdaję sobie sprawę z tego, że uzyskana w ten sposób liczebność wyrazu *oto* rozpoczynającego wypowiedzenie może być nie w pełni dokładna, ale z kolei nie wszystkie dane otrzymuje się po zapytaniu o *oto* z zastosowaniem przecinka, dwukropka lub kropki przed żądanym wyrazem. Pewne zatem są dane z 1., 2. i 4. wersu tabeli nr 3, dane w wersji 3. są orientacyjne.

Tabela 3. Liczebność konstrukcji z: *a oto*, *i oto* oraz *oto* rozpoczynających wypowiedzenie w szesnastowiecznych przekładach Ewangelii

	1551	1553	1556	1561	1563	1572	1577	1593	1599	Razem
A oto/ á oto	25/0	51/0	30/4	32/6	28/9	29/13	35/14	37/8	35/9	365
I oto	0	0	17	2	2	13	0	0	0	34
Oto na początku wypowiedzenia	27	47	62	60	65	56	60	65	63	505
Ogólna liczebność <i>oto</i>	64	156	154	168	140	146	140	142	143	Razem w wersji: 1253, razem w kolumnie: 904

We wszystkich analizowanych translacjach przed leksemem *oto* wyraźna jest przewaga (ponad dziesięciokrotna) spójnika *a* nad *i*, jedynie w przekładach z 1556 i 1572 r. *i oto* jest dość częste, ale jednak znacznie rzadsze niż *a oto*. W Ewangeliiach z lat 1551, 1553, 1577 i obu Wujkowych nie występuje wyrażenie *I oto* rozpoczynające wypowiedzenie. We wszystkich też analizowanych tu tekstach niepoprzedzone spójnikiem *oto* rozpoczynające wypowiedzenie, w tym wypowiedzenie składowe w zdaniu złożonym, ma zdecydowaną przewagę nad wypowiedzeniami z początkowym *i oto* lub *a oto*. W wypadku wypowiedzeń, w których *oto* rozpoczyna kolejne wypowiedzenie w wypowiedzeniu złożonym, czasami brak

spójnika przed *oto* to wynik blokowania go przez spójnik występujący na początku wypowiedzenia, jak np.:

A gdy oni wychodzili, oto niektórzy ofiarowali mu człowieka niemého który to był opętany (1551, Mt 9,32) czy: 46. A gdy to on jeszcze mówił ku rzeszam, oto matka ♣ i bracia jego stali I zewnątrz chcąc mówić ku nie mu (1551, Mt 12,46).

Zastosowanie tego samego narzędzia i tej samej techniki w odniesieniu do czasownika *rzekł* zajmującego inicjalną pozycję wypowiedzenia wykazuje, że jak znacznie częściej przed rozpoczynającym wypowiedzenie zaimkiem przysłownym *gdy* i zaimkiem *oto* występuje spójnik *a*, tak w wypadku czasownika *rzekł* stan jest odwrotny, co ilustruje tabela 4. W czasowniku *rzekł* samogłoska *e* może być zapisywana z diakrytem; zapis ten dotyczy głównie Biblii Wujka z 1599 r., gdzie mamy zarówno zapisy *rzekł*, jak i *rzékł*, pojedyncze zapisy typu *rzékł* występują też w Ewangeliach z 1553, 1561 i 1563 r. Tabela zawiera dane już zsumowane.

Tabela 4. Liczebność inicjalnych wyrażen *a rzekł*, *i rzekł* oraz czasownika *rzekł* rozpoczynającego wypowiedzenie w szesnastowiecznych przekładach Ewangelii

	1551	1553	1556	1561	1563	1572	1577	1593	1599	Suma	%
A rzekł (też w zapisie A <i>rzékł</i>)	0	0	17	4	2	3	4	0	2	32	ok. 2%
I rzekł (też w zapisie I <i>rzékł</i>)	11	88	228	166	113	142	203	216	219	1 386	71%
Rzekł (też w zapisie <i>Rzékł</i>)	4	22	30	81	37	83	87	94	85	523	27%
Suma	15	110	275	251	152	228	294	310	306	1 941	100%

W analizowanych tu dziewięciu XVI-wiecznych Ewangeliach przewaga rozpoczynającej wypowiedzenie frazy *I rzekł* nad analogiczną frazą zawierającą spójnik *a* jest ponad 44-krotna. Realizacja stylu *kaí* w postaci tej frazy to ponad 71% wszystkich notacji czasownika *rzekł* rozpoczynającego wypowiedzenie. Zawarta w tabeli suma 1 941 to nie liczba wszystkich wystąpień czasownika *rzekł*; liczba ta wyraża się cyfrą 5 104, przy czym w zapisie *rzekł* – 4 510, *rzékł* – 594. Uwzględnianych tu kryteriów nie spełniają liczne zdania takie, jak:

Tedy przystąpiwszy sie Piotr do niego, rzekł: Panie ile_kroć zgrzeszy przeciwko mnie brát moj, á mam mu odpuścić? czyli áż do siedmi rázow? (1561, Mt 18,21).

Realizują zaś je takie trzy różnorodne sposoby wprowadzania wypowiedzenia z inicjalnym *rzekł*, jak przykładowe z Biblii Leopoldy:

A rzekł mu jeden z tłuszczej: Mistrzu, rzecz bratu memu, áby se mną rozdzielił dziedzictwo. (Łk 12,13; *A rzekł* też w 1556, *I rzekł* – 1577, 1593 i 1599, tylko w Biblii Budnego bez spójnika, a w Biblii brzeskiej: Zátym niektory z zebránia rzekł do niego:).

I rzekł im: Szedszy ná wszystkim świat, opowiadajcie Ewánjeliją każdemu stworzeniu (Mk 16,15; inicjalny spójnik *I* we wszystkich translacjach, por.: *I rzekł* ponadto – 1556, 1563 i 1572, *I powiedział im* – 1553, *I mówił im* – 1577, 1593 i 1599).

Rzekł mu Jezus: Liszki swe jámy mają, i ptácy niebiescy swe gniazdá, á syn człowieczy nie ma gdzie by głowę swą skłonił (Mt 8,20; brak inicjalnego spójnika tylko ponadto w Biblii brzeskiej: Tedy mu rzekł Jezus, natomiast w obu translacjach królewieckich – spójnik *a*: A Jezus mu rzecz, w pozostałych zaś tekstach – *i*, przy czym: *I rzekł jemu Jezus* (1556), *I rzekł mu Jezus* (1577, 1593, 1599), *I mówi mu Jezus* (1572)).

Tylko w pierwszym z podanych tu wersetów, czyli Łk 12,13 w podstawie greckiej i łacińskiej brak inicjalnego spójnika, a werset rozpoczynają odpowiednio słowa: *Εἶπεν* oraz *Ait* – oba o znaczeniu ‘powiedział’. W pozostałych dwóch wersetach w grece jest inicjalne *καί*, w łacinie – *et* (Mk 16,15: *Et dixit eis*.; Mt 8,20: *Et dicit ei Jezus*). To przywołanie wyraźne wskazuje, że z jednej strony styl *καί* może się pojawić w polskich przekładach tam, gdzie go nie ma w podstawach obcojęzycznych (jak w Łk 12,13 – w przekładach z lat 1556, 1561, 1577, 1593 i 1599), z drugiej zaś – nie ma go w polskich translacjach mimo obecności w obcych wzorach, jak w wypadku wersetu Mt 8,20 w Biblii Leopolity i brzeskiej. W tym zakresie jest też oczywiście pełna zgodność między greką, łaciną i wszystkimi analizowanymi translacjami polskimi, jak w wersecie Mk 16,15.

M. Majewski jako naturalne cechy języków biblijnych wskazuje m.in.:

rozpoczynanie kolejnych sekwencji w zdaniu od spójnika „i” (hebr. *we*, gr. *kai* – bardzo charakterystyczne dla języków biblijnych); tłumaczenia hebr. *wajehi* jako „i stało się” (np. *I stało się słowo Pana do proroka*)⁴³; tłumaczenie hebr. *wehinne* jako „i/a oto”; zamiana podmiotu z orzeczeniem, szyk przestawny (hebr. i gr., np. „Poszedł król”, „I wyszedł inny anioł”, „I rzucił anioł”)⁴⁴.

Cechy te

nie są naturalnymi cechami języka polskiego, stwarzają więc wrażenie dziwności, podniosłości, sztuczności – podczas gdy w oryginale wcale nie brzmią ani sztucznie, ani podniośle; mają też czasem inną funkcję składniową (np. *wajehi* często oznacza „gdy”, „kiedy”, a nie „I stało się”; *wehinne* oznaczać może „teraz”, a nie „oto”). Do tego dochodzą wszelkiego rodzaju semityzmy i greczyzmy tłumaczone dosłownie, często zupełnie niezrozumiałe dla odbiorcy. Wszystko to stwarza nam „trzeci język”⁴⁵.

⁴³ *Wajehi* pochodzi od czasownika *haja* (być, stać się); w oryginale to przypis 62.

⁴⁴ M. Majewski, *Jak przekłady zmieniają sens Biblii... O teorii i praktyce tłumaczenia Biblii*, Kraków 2013, s. 48.

⁴⁵ M. Majewski, op. cit, s. 48.

„Trzeci język” to mieszanka hebrajsko-polska i grecko-polska. Jak nieco wcześniej pisze M. Majewski:

Powstała hybryda nie jest ani czysto językiem polskim (nikt by po polsku tak nie powiedział), ani językiem greckim – to jest właśnie ów „trzeci język”. Ów trzeci język powoduje w odbiorcy „**zjawisko obcości**”, również dostrzeżone i analizowane w translatoryce⁴⁶.

Autor jako przykład realizacji stylu *καί* wymienia m.in. inicjalną frazę „i stało się”. Sposób rozpoczynania narracji od leksemu *stało się*, poprzedzonego spójnikiem *i* lub *a* lub bez któregoś z nich, w 9. XVI-wiecznych Ewangeliach jest uwzględniony w tabeli 5. Zapis czasownika *stało* może być nawet w tym samym tekście różnorodny; przykładowo w Ewangeliach z 1556 r. *I zstało* ma 14 notacji, *I zstało* – 7, *I stáło* – 11, *I stało* – 3; w odpowiedniej komórce tabeli uwzględniona jest ich suma. Ponieważ liczebność konkordancji zawierających żądany leksem *stało się* jest stosunkowo niewielka, i liczebność, i lokalizacje inicjalnego czasownika nie poprzedzonego spójnikiem są ustalone dokładnie – po przejrzeniu wszystkich wyników, inaczej niż w wypadku poprzednich konstrukcji.

Tabela 5. Liczebność inicjalnych fraz *A stało się*, *I stało się* oraz czasownika *Stało się* rozpoczynającego wypowiedzenie w szesnastowiecznych przekładach Ewangelii, wraz z lokalizacją (w wypadku niewielu poświadczeń)

	1551	1553	1556	1561	1563	1572	1577	1593	1599	Suma	%
A stało się (też w zapisie <i>stáło</i> , <i>zstało</i> , <i>zstáło</i>)	0	0	18	8: Łk 3,21, Łk 6,12, Łk 7,11, Łk 9,18, Łk 9,28, Łk 9,51, Łk 14,1, Łk 18,35	0	6: Mt 11,1, Mt 19,1, Mt 26,1 Łk 8,1, Łk 11,1, Łk 20,1	1: J 19,36	2: Łk 5,1, Łk 11,1	1: Łk 1,8	36	10%
I stało się (też w zapisie <i>stáło</i> , <i>zstało</i> , <i>zstáło</i>)	6: Mt 7,28, Mt 9,10, Mt 11,1, Mt 13,53, Mt 19,1, Mt 26,1	30	35	38	24	21 np. Łk 9,29, Łk 19,29	33: np. Łk 24,30	44	40	271	79%
Stało się (też w zapisie	0	1: J 3,25	1: Łk 2,6	6: Mt 19,1, Łk 2,6, Łk 5,1,	8: Mk 2,23, Łk	7: Łk 1,8, Łk 2,6, Łk	9: Mt 11,1, Mt	4: Łk 1,8, Łk	2: Łk 6,6, J	38	11%

⁴⁶ M. Majewski, op. cit., s. 47.

<i>stało, zstało, zstało)</i>				Łk 9,37, Łk 9,57, J 10,19	1,8, Łk 5,1, Łk 6,1, Łk 8,1, Łk 9,51, Łk 11,1, J 7,43	8,40, Łk 9,37, Łk 9,57, Łk 10,38, Łk 11,14	26,1, Łk 1,8, Łk 5,1, Łk 6,1, Łk 6,6, Łk 8,1, J 7,43, J 10,19	6,1, Łk 6,6, J 7,43	7,43,		
Suma	6	31	54	52	32	34	43	50	43	345	100%

W analizowanych tu dziewięciu XVI-wiecznych Ewangeliach występuje znaczna przewaga rozpoczynającej wypowiedzenie frazy *I stało się* nad analogiczną frazą zawierającą spójnik *a*, a także nad inicjalnym, niepoprzedzonym innymi wyrazami czasownikiem *Stało się*. Realizacja stylu *kaí* w postaci frazy *I stało się* to ponad 79% wszystkich użyć inicjalnego czasownika *stało się*, tj. zarówno niepoprzedzonego spójnikiem, jak i po spójniku *i* lub *a*. Jest to proporcja zbliżona do notacji frazy *I rzekł* rozpoczynającej wypowiedzenie (to 71%). I jednocześnie realizacja stylu *kaí* w obu frazach przez spójnik *i* odróżnia je od połączeń *a gdy* oraz *a oto*, znacznie częstszych od *i gdy* i *i oto*. To pokazuje, że w wypadku niektórych sposobów inicjacji wypowiedzenia mamy do czynienia z pewną specjalizacją jednego z dwóch polskich odpowiedników *a* lub *i* greckiego *kaí*.

W poszczególnych tłumaczeniach proporcje między inicjalnymi frazami *A stało się* i *I stało się* oraz czasownikiem *Stało* są różne. Przykładowo w przywoływanych już w tej części opracowania Ewangeliach z 1556 *I zstało* rozpoczynające wypowiedzenie jest poświadczane siedmiokrotnie, *A zstało* – trzykrotnie, niepoprzedzone żadnym z tych spójników *Zstało* – pojedynczo⁴⁷, np.:

I zstało sie w onych dniach, wyszedł wyrok od Cesárzá Augustá, áby był popisan wszytek świat. (Łk 2,1; *I zstało sie* też Mt 11,1, Mt 19,1, Mt 26,1, Łk 8,1, Łk 19,15 i Łk 20,1),

A zstało sie pierwszy dzień po sobbocie gdy szedł miedzy zbożem, rwáli zwolennicy jego kłosie, i jedli wykuszając rękami. (Łk 6,1; tak też Łk 9,28, Łk 14,1),

Zstało sie też jest, gdy sie tłuszcze cisnęły k niemu, áby słucháli słowa Bożego, á on stał wedla jeziorá Jenezáreth. (Łk 5,1).

⁴⁷ Oczywiście w tej translacji są też zapisy czasownika jako *stało i* – zwłaszcza – *stało*, stąd niezgodność danych tu przytaczanych i tabelarycznych. Sama postać czasownika nie jest przedmiotem analizy, dlatego nie podaję tu szczegółowych wyliczeń (które notabene roboczo uwzględniałam).

Reasumując, rozpoczynanie wypowiedzi od spójników *i* lub *a* to w polszczyźnie realizacja obcych wzorów, u genezy których stoi stan w językach semickich, powielany przez grekę i łacinę, a ostatecznie także przez polszczyznę. W XVI-wiecznych Ewangeliach nie zawsze jednak mamy do czynienia z bezrefleksyjnym kalkowaniem. Realizacja stylu *καί*, ale miejscami również odejście od niego dotyczy wszystkich translacji. Brak nawiązującego spójnika *i* lub *a* w większym może stopniu w przekładach innowierczych (zwłaszcza Biblii Szymona Budnego i brzeskiej), ale także w katolickich, w tym szczególnie w Biblii Leopolity. Dość często zdarza się brak inicjalnego spójnika *a* lub *i* tylko w Ewangeliach z Biblii Leopolity i brzeskiej, np. Mt 8,20 czy Mt 21,39, czasem taki brak dotyczy tylko Biblii Leopolity, np. Mt 21,3, Łk 2,20 czy Łk 8,20. Słowem, polscy tłumacze adaptują do polszczyzny obcą konstrukcję, ale robią to twórczo, nie powielając bezkrytycznie obcych wzorów.

1.2. Postpozycyjny szyk zaimkowej przydawki dzierżawczej

W szesnastowiecznych tekstach ewangelijnych postpozycyjny szyk przydawki dzierżawczej to reguła niemal bezwyjątkowa. Przykładowo w Ewangelii św. Mateusza z roku 1551 zaimek *moj* – zróżnicowany rodzajowo oraz pod względem formy gramatycznej – jest poświadczony 49 razy, w zdecydowanej większości w postpozycji, w takich przykładowych wyrażeniach, jak: *będzie uzdrowion sługa moj, dla imienia mojego, przed ojcem mojem, ojca mojego, ciężar moj, miłośnik moj, położę ducha mojego, do stodoły mojej, otworzę w podobieństwach usta moje, córka moja, zbuduję cerkiew' moję, w imię moje, widzę oblicze ojca mojego, brat moj, tegom strzegł w młodości mojej, po prawy ręce mojej czy opowiedzcie braciej mojej*. We wskazywanym przekładzie w prepozycji zaimek ten występuje tylko 4 razy, co przykładowo poświadczają tu dwa fragmenty, z zaimkową przydawką dzierżawczą zarówno w pre-, jak i postpozycji:

A gdy im on ty to rzeczy mówił, oto [niektóry przełożony] przyszedwszy dawał mu chwałę, rzeknąc, **moja cora**, jestci dopiero skonała, ale pódz a wlož na nią **rękę twoję**, a będziec żyła. (Mt 9,18)

Abowiem kto by kolwiek uczynił wolą **ojca mojego** ktory w niebiesiech, ten **mojem bratem i siostrą i matką jest**. (Mt 12,50).

W drugim z przykładów prepozycyjne *mojem* dotyczy nie tyle pojedynczego rzeczownika, co szeregu, a to może uzasadniać wskazany szyk. Z kolei szyk zaimka *swoj*, w tym także w formach po kontrakcji, ukazany jest na przykładzie Ewangelii z Biblii Leopolity;

na 172 jego poświadczenia nie zauważyłam ani jednego szyku prepozycyjnego, zawsze tylko tak, jak w wybranych przykładach:

A mówił im Jezus: Iż nie jest prorok bez ucziwości, chyba **w ojczyźnie swojej, i w domu swoim, i między rodziną swoją.** (Mk 6,4)

Abowiem kto by chciał **duszę swoją** zachować, ten ją straci: Ale kto by stracił **duszę swą** dla mnie, i dla Ewánjelijej, ten ją zachowa. (Mk 8,35)

bo wszyscy z tego co im zbywało kładli: ále tá **z niedostátku swego**, wszystko co miała to włożyła, wszystko **pożywienie swoje.** (Mk 12,44)

Zróznicowane rodzajowo zaimki *nasz/nász* i *wasz/wász* wykazują mniejszą frekwencję tekstową, zwłaszcza zaimek *nasz*. Przykładowo w Ewangeliach z Biblii brzeskiej zaimek *nasz* wystąpił 41 razy, *wasz* – 134 razy, przy czym – podobnie jak zaimki *moj*, *twój* i *swoj* – również głównie w postpozycji, jak w przykładowych kontekstach:

Záprawdę záprawdę powiedam tobie: Co wiemy mowimy, a cohmý widzieli świádczmý, lecz **świádectwá nášzego** nie przyjmujecie. (Jn 3,11)

A głupie rzekły mądrym, Dajcie nam z **oleju wászego**, boć **kágáńce nasze** gásną. (Mt 25,8)

Powiedział jej Jezus: Nie tykaj się mnie, ábowiemem jeszcze nie wstąpił do **Ojcá mego**, ále idź do **bráciej mojej** i powiedz im: Wstępuję do **Ojca mego** i **Ojcá waszego**, **Bogá mego** i **Bogá waszego.** (Jn 20,17)

Z rzadka zdarzają się konteksty z zaimkami *nasz* i *wasz* w prepozycji, jak w wyrażeniu *wasze uczynki* w wersecie Mt 5,16, na co w tym wypadku może mieć wpływ obecność przydawki przymiotnej *dobre* w wyrażeniu z rzeczownikiem *uczynki*. W tym wersecie występujące jednak także *świátłość wásza* i *ojcá waszego*:

Tákże też niecháj świeci **świátłość wásza** przed ludźmi, áby obaczyli **wasze uczynki** dobre, i chwalili **ojcá waszego** ktory jest ná niebie.

Zaimek *nasz* w Ewangeliach z Biblii brzeskiej pełni też funkcję orzecznika w orzeczeniu imiennym, występując w inwersyjnym szyku: orzecznik + łącznik + podmiot w przykładzie *násze będzie dziedzictwo*. Nie mamy wówczas do czynienia z przydawką, a stan ten występuje w dwóch różnych relacjach – Marka i Łukasza – z tego samego wydarzenia:

Ale oni orácze rzekli między sobą, Tenci jest dziedzic, podźcież zábijmy go, á **násze będzie dziedzictwo.** (Mk 12,7),

Ale gdy one(go) ujźreli orácze, rozmowili między sobą w ten sposób, Tenci jest dziedzic, podźcież á zábijmy go, aby **násze było dziedzictwo.** (Łk 20,14),

Nietypowy dla Biblii szyk, czyli zaimek w postpozycji przed rzeczownikiem, oczywiście w badanym tekście również występuje, jak w Modlitwie Pańskiej przywołanej przez św. Mateusza, w której obok wyrażen *Ojcie nasz* i *chleba naszego* występują *nasze*

winy i naszym winowajcom, podczas gdy w relacji św. Łukasza są wyłącznie zaimki dzierżawcze w postpozycji:

I odpuść nam **násze winy**, jáko i my odpuszczamy **nászym winowájcom**.(Mt 6,12),
ale:

Tedy im rzekł: Gdy się modlicie, mow'cie: **Ojce náš** któryś jest w niebiosach, święć się **imię twoje**, Przydź **krolestwo twoje**, Bądź **wola twa** jáko w niebie ták i ná ziemi.

Chlebá nášego powszedniego daj nam ná każdy dzień.

I odpuść nam **grzechy nasze**, boć też i my odpuszczamy wszystkim którzy nam są winni. Nie w_wodźże nas w pokuszenie, ále nas wybaw' od złe(go). (Łk 11,2-4)

Dobrą ilustrację – w tym przykładzie bezwyjątkowego – pospozycyjnego szyku zaimków dzierżawczych w szesnastowiecznych translacjach ewangelijnych stanowi zestawienie wersetu Jn 20,27:

1553: Potem rzecze Thomaszowi, włóż tu **palec twój**, i oglądaj, **ręce moje**, i ściągni, **rękę twoję**, i wpuść w **bok mój** a nie bądź niewiernem, ale wiernem.

1556: Potym rzekł Thomaszowi. Włóż tu **pálec twój**, i oglądaj **ręce moje**, i ściągni **rękę twoję**, i wpuść w **bok moj**: á nie chciej być niedowiárkiem, ále wierzący(m).

1561: Potym rzekł Tomaszowi: Włóż tu **pálec twój**, á oglądaj **ręce moje**, i wyciągni **rękę swoję**, wpuście w **bok moj**: á nie bądź niedowiárkiem, ále wiernym:

1563: Potym rzekł Thomaszowi: Włóż **pálec twój** owdzie, á oglądaj **ręce moje**, podájże **rękę twą**, á włoż ją w **bok moj**, i nie bądź niedowiárkiem ále wierzącym.

1572: Potym mowi Thomaszowi: ściągni **pálec twój** sam, á oglądaj **ręce moje**: i ściągni **rękę twoję** i włoż do **boku mojego**, á nie bądź niewiernym, ále wierny.

1577: Potym rzekł Thomaszowi, ściągni **pálec twój** owdzie, á oglądaj **ręce moje**: A ściągni **rękę twą**, á włoż ją w **bok moj**: á nie bądź niewiernym, ále wiernym.

1593: Potym rzekł Thomaszowi: Ściągni sám **pálec twój**, á oglądaj **ręce moje**: i ściągni **rękę twoję**, á włoż ją w **bok moj**: á nie bądź niewiernym, ále wiernym.

1599: Potym rzekł Thomaszowi: włóż sám **pálec twój**, á oglądaj **ręce moje**, i zściągni **rękę twoję**, a włoż w **bok mój**: á nie bądź niewiernym, ále wiernym.

Stan w przytoczonym wersecie stanowi jednocześnie przykład obecności zaimka dzierżawczego przy rzeczownikowych nazwach części ciała, bo – jak zauważa Marek Piela:

W biblijnym języku hebrajskim rzeczownik oznaczający część ciała z reguły określany jest przez zaimek dzierżawczy, mimo oczywistej relacji posiadania. W języku polskim zaimka z reguły brak, tj. przynależność części ciała w dostateczny sposób określa zaimek osobowy zawarty w formie czasownikowej, nie ma w języku polskim potrzeby powtarzania zaimka jako przydawki rzeczownika nazywającego część ciała. Innymi słowy, w języku polskim

informacja o przynależności części ciała jest w takich wypadkach implicytna, a w hebrajskim wyraża ją *explicite* zaimek dzierżawczy⁴⁸.

Zabieg w polszczyźnie wyglądający na nadużywanie zaimków może mieć też inną przyczynę: antonimiczne pary zaimków, takie jak *twój* wobec *mój* czy *nasz* wobec *wasz*, wyraźnie przeciwstawiają jedne treści innym, zwracają uwagę na ich paralelizm.

I na koniec tabelaryczne zestawienie stanu w zakresie szyku przydawki zaimkowej w wybranych wersetach wybranych translacji, wraz z odpowiednikami łacińskimi i greckim.

Tabela 6. Szyk przydawek zaimkowych w wybranych wersetach XVI-wiecznych Ewangelii i ich obcojęzyczne odpowiedniki; pogrubieniem zaznaczono szyk rzeczownik + zaimek

Lp	Wers	Tekst polski	Wyrażenie łac.	Wyrażenie grec.
1.	Mt 5,16	Niech tak świeci przed ludźmi światłość wasza jakoby oni widzieli dobre uczynki wasze , i chwálili ojca waszego który jest w niebiesiéch. (1551)	lux vestra, opera vestra bona, Patrem vestrum	Το φως υμων, υμων τα καλα εργα, τον πατερα υμων
2	Mt 6,12	I odpuść nam winy nasze , jako i my odpuszczamy winowajcom naszym . (1556), ale: Odpuść nam <i>nasze winy</i> , jáko i my odpuszczamy <i>naszym winowajcom</i> . (1561)	debita nostra, debitoribus nostris	Τα οφειληματα ημων, οφειλεταις ημων
3.	Mk 6,4	A Jesus im mówił: Iż Prorok nie jest beze czci, chyba w ojczyźnie swojej , i w domu swoim , á między krewnymi swemi . (1599)	in patria sua, et in domo sua, et in cognatione sua	Εν τη πατριδι αυτου και εν τοις συγγενεσιν και εν τη οικια αυτου
4.	Mk 8,35	Abowiem kto by chciał duszę swoją zachować, ten ją straci: Ale kto by stracił duszę swą dla mnie, i dla Ewánjelijej, ten ją zachowa. (1561)	animam suam (2 razy)	Ψυχην αυτου, ψυχην αυτου
5.	Łk 7,5	Miłuje bo naród nasz , i szkołę on zbudował nam. (1572)	gentem nostram	Εθνος ημων
6.	Łk 11,2-3	Tedy im rzekł: Gdy się modlicie, mow'cie: Ojcze nasz któryś jest w niebiosach, święć się imię twoje , Przydź krolestwo twoje , Bądź wola twa jáko w niebie ták i ná ziemi. Chlebá naszego powszedniego daj nam ná każdy dzień. (1563)	Pater, sanctificetur nomen tuum, regnum tuum. Panem nostrum	Πατερ ημων, ονομα σου, βασιλεια σου, θελημα σου, αρτον ημων
7.	Jn 20,17	Rzekł jej Jezus, Nie tykaj się mnie: ábowiemem jeszcze nie wstąpił do ojcá mego : ále idź do bráciej mojej , á powiedz im, Wstępuję do ojcá mego i ojcá waszego , i Bogá mego , i Bogá waszego . (1577)	Patrem meum, ad fratres meos. Ascendo ad Patrem meum, et Patrem vestrum, Deum meum, et Deum vestrum	Τον πατερα μου, προς τους αδελφους μου, προς τον πατερα μου και πατερα υμων και Θεον μου και Θεον υμων
8.	Jn 20,27	Potym rzekł Thomaszowi: Ściągni sám pálec twój , á oglądaj ręce moje : i ściągni rękę twoję , á włoż ją w bok moj : á nie bądź niewiernym, ále wiernym.	digitum tuum, manus meas, manum tuam, in latus meum	Τον δακτυλον σου, τας χειρας μου, την χειρα σου, την πλευραν μου

⁴⁸ M. Piela, *Grzech dosłowności we współczesnych polskich przekładach Starego Testamentu*, Kraków 2003, s. 272.

Dane tabelaryczne – choć dotyczące tylko kilku wersetów – wyraźnie ukazują genezę postpozycyjnego szyku przydawki zaimkowej w polszczyźnie; taka składnia jest ekwiwalentem zarówno stanu w łacinie, jak i w grece. Szyk ten tak zadomawia się w polskim stylu biblijnym, że w Modlitwie Pańskiej mamy *Ojcie nasz* wobec łac. *Pater*. Z drugiej zaś strony w tejże modlitwie w licznych przekładach mamy również szyk odmienny, mianowicie: przydawka + rzeczownik, co wynika z inwencji polskich tłumaczy. Dobrze ten stan oddaje werset Mt 6,12, w którym pogrubieniem zaznaczono szyk zgodny z obcymi wzorcami, a kursywą – szyk typowy w polszczyźnie:

1551: A przepuść nam *nasze winy*, jako i my przepuszczamy **winowajcum naszym**,

1553: A przepuść nam *nasze winy*, jako i my przepuszczamy **winowajcum naszym**,

1556: I odpuść nam **winy nasze**, jako i my odpuszczamy **winowajcom naszym**.

1561: Odpuściż nam *nasze winy*, jako i my odpuszczamy *naszym winowajcom*.

1563: I odpuść nam *nasze winy*, jako i my odpuszczamy *naszym winowajcom*.

1572: I odpuść nam **długi nasze**, jako i my odpuszczamy **dłużnikom naszym**.

1577: I odpuść nam *nasze winy*, jako i my odpuszczamy *naszym winowajcom*.

1593: I odpuść nam *nasze winy*, jako i my odpuszczamy *naszym winowajcom*.

1599: I odpuść nam *nasze winy*, jako i my odpuszczamy *naszym winowajcom*.

1.3. Szyk wyrazów w zdaniu – pozycja orzeczenia

W języku polskim jest dopuszczalny swobodny szyk wyrazów w zdaniu, jednak naturalny szyk to: podmiot + orzeczenie + dopełnienie. Każde naruszenie tej kolejności skutkuje nacechowaniem stylistycznym wypowiedzi, co dotyczy m.in. finalnej pozycji orzeczenia. Marzena Maria Szurek, odwołując się do ustaleń Stanisława Koziary i Danuty Bieńkowskiej⁴⁹, przypomina:

Właśnie tego typu nacechowanie stanowi jedną z cech szesnastowiecznej polszczyzny biblijnej. Owa finalna pozycja orzeczenia stanowi ewidentną, choć nie bezwzględną cechę składniową języka łacińskiego, a jej obecność w polszczyźnie zawdzięczamy wpływowi Wulgaty⁵⁰.

Odstępstwa od naturalnego, typowego w polszczyźnie linearnego szyku orzeczenia w zdaniu sprowadzają się jednak nie do jednej, lecz czterech stosunkowo częstych pozycji. Są to:

⁴⁹ Autorka przywołuje w tym miejscu prace: S. Koziara, *Polszczyzna biblijna w poszukiwaniu wzorca stylowego...*, s. 23-24, oraz D. Bieńkowska, *Jakub Wujek – nowator czy tradycjonalista?...*, s. 146, ale zagadnienie jest poruszane w innych licznych pracach, także wskazanych autorów.

⁵⁰ M.M. Szurek, *Z dziejów polszczyzny biblijnej. Biblia Wujka (1599) a Biblia gdańska (1632). Studium komparatywne*, Kraków 2013, s. 237.

- 1) uznawana za najczęstszą pozycję inwersyjną postpozycyjno-finalna pozycja orzeczenia, jak w przykładzie: *Leczy go ja znam, bom od niego jest, á on mię posłał* (1563, Jn 7,29).
- 2) antepozycja orzeczenia względem podmiotu, np. *Tedy mu rzekł Jezus* (1561, Mt 26,50), *A miłował Jezus Martę i siostrę jej, i Łázárzá* (1577, Jn 11,5),
- 3) inwersyjna pozycja składników fleksyjnych form analitycznych, jak czas przyszły złożony, np. *mieć będzie*: Oto pánná w żywocie mieć będzie, i porodzi syná (1599, Mt 1,23), *cierpieć będę*: długoż was cierpieć będę? (1561, Mk 9,19), *żądać będziesz*: że czegokolwiek żądać będziesz, toć dam (1561, Mk 6,23), *złorzeczyć będą*: Błogosławieni jesteście, gdy wam złorzeczyć będą, i prześladować was (1593, Mt 5,11), *prześladować będą*: A gdy was prześladować będą w tym mieście (1593, Mt 10,23) i liczne inne,
- 4) rozdzielenie orzeczenia analitycznego, składającego się np. z czasownika fazowego i bezokolicznika, przez podmiot lub dopełnienie w interpozycji, np. *Odtąd począł Jezus przepowiedać i mówić* (1553, Mt 4,17), oraz: *I począł im przez podobieństwa mówić* (1553, Mk 12,1), także rozdzielenie fleksyjnych form analitycznych, jak np. *będę nie w przypowieściach mówił*: Tem wam rzeczy w przypowieściach mówił. Przychodzi godziná, gdy do was będę nie w przypowieściach mówił, ále jáwnie wam zwiástuję o Ojcu moim. (1561, Jn 16,25).

Inwersyjny szyk orzeczenia dotyczyć może ponadto orzeczenia imiennego, dla którego naturalny jest szyk łącznik + orzecznik, jak w przykładzie: *Ja jestem drogá, i prawdá, i żywot* (1572, Jn 14,6). Naruszenie typowego szyku polega wówczas na:

1) linearnym układzie orzecznik + łącznik, np. *Jeśli oko twoje złościwe jest, iż já dobry jestem?* (1572, Mt 20,15), podobnie *posłan jestem* (1572, Łk 4,43), *opowiedziány jest przez Izájaszá* (1599, Mt 3,3), *mąż grzeszny jestem* (1572, Łk 5,8), *iż ja człowiek srogi jestem* (1572, Łk 19,22) czy *syn Boży jestem* (1572, Jn 10,36), *Coż czyli ja żyd jestem?* (1572, Jn 18,35), *że ja król jestem* (1572, Jn 18,37),

2) rozdzieleniu orzecznika i łącznika, np. *co wám jest od Boga rzeczono* (1551, Mt 22,31); ten szyk nie jest częsty, i to występuje zwykle wówczas, gdy wskazany jest sprawca. Nawet jednak w wypadku wskazania sprawcy, jeśli mamy do czynienia z szykiem inwersyjnym, to inwersja częściej niż na rozdzieleniu orzecznika i łącznika polega na realizacji szyku: orzecznik + łącznik + dopełnienie, zwykle analityczne, zawierające przyimek *od*, np.: *która rzeczóná jest od Dánielá proroká* (1556, Mt 24,15), *okrzczon jest od Janá w Jordanie* (1561, Mk 1,9) lub *przez*, np. *záprowadzon jest przez ducha ná puszczá* (1577, Łk

4,1); tego typu realizacje są też częstsze od szyku naturalnego: *co jest rzeczono od Bogá* (1561, Mt 22,31) czy *A ten to jest oskarżon od niego* (1553, Łk 16,1),

3) rozdzieleniu orzeczników przez łącznik, jak w przykładzie: *bo cichy jestem i pokorny sercem* (1572, Mt 11,29).

W wypadku orzecznika w postaci wyrażenia lub szeregu wskazane pozycje nie wyczerpują rejestru odstępstw od typowego szyku wyrazów składowych orzeczenia imiennego. Naruszenia typowego szyku mogą być różnorodne, jak w przykładach: *Bo i ja człowiek jestem pod władzą postawiony* (1572, Łk 7,8) czy *światło jestem świata* (1572, Jn 9,5). Tego typu inwersyjny szyk jest częsty zwłaszcza w Ewangeliach w tłumaczeniu Szymona Budnego, co – na wybranych przykładach – ukazuje tabela 7.

Tabela 7. Szyk składników orzeczenia imiennego w wybranych wersetach XVI-wiecznych przekładów Ewangelii, kursywą podano szyk inwersyjny

	1551	1553	1556	1561	1563	1572	1577	1593	1599
Mt 11, 29	<i>że ciem já cichy jest i pokornég o serca</i>	<i>że ciem [ja] cichy jest i pokornég o serca</i>	<i>izem cichy jest i pokorne go sercá</i>	żeciem ja jest cichy i pokorneg o serca	izem jest cichy i pokorneg o sercá	<i>bo cichy jestem i pokorny sercem</i>	żem jest cichy i pokorneg o serca	żem jest cichy i pokorneg o sercá	żem jest cichy i pokornég o sercá
Łk 7,8	Brak Ewangeli i	<i>Bom ci i já człowiek jest, pod mocą [drugiego] położony</i>	Abowie m i ja jest człowie k pod mocą położon y	Abociem też i ja jest człowiek pod mocą postánow ion	Bociem też i ja jest człowiek pod zwierzch nością postánow iony	<i>Bo i ja człowiek jestem pod władzą postawio ny</i>	Bociem i ja jest człowiek pod zwierzch nością postánow iony	Bociem i ja jest człowiek pod władzą postánow iony	Bom i ja jest człowiek pod władzą postánow iony
Łk 19, 22	Brak Ewangeli i	izem já jest człowiek dziwny	<i>izem człowiek srogi jest</i>	izem ja srogi	żem ja jest człowiek srogi	<i>iż ja człowiek srogi jestem</i>	żem ja jest człowiek srogi	żem ja jest człowiek srogi	żem ja jest człowiek srogi
Jn 9,5	Brak Ewangeli i	jestem ci światłości ą świata	jestem światłoś ć światá	jestem światłość ią światá	jestciem światłość ią światá	<i>światło jestem świata</i>	jestciem światłość ią światá	jestem światłość ią światá	jestem światłość ią światá

W wersecie Mt 11,29 typowy polski szyk wyrazów w orzeczeniu imiennym występuje w Ewangeliach z Biblii Leopolity, Biblii brzeskiej, z przekładu Czechowica i z obu tekstów Jakuba Wujka. W tym wersecie inwersyjny szyk: jeden orzecznik + łącznik + drugi orzecznik mamy w obu przekładach królewieckich, w katolickiej Biblii z 1556 r. oraz w translacji Szymona Budnego, i to te realizacje powielają zarówno szyk łaciński: *quia mitis sum, et humilis corde*, jak i grecki: *οτι πραος ειμι και ταπεινος τη καρδια*.

Z kolei w wersecie Łk 7,8 inwersyjny szyk jest obecny tylko w przekładzie królewieckim i tłumaczeniu Budnego, w wersecie Łk 19,22 – w przekładzie z 1556 r. i Budnego⁵¹, zaś w wersecie Jn 9,5 – inwersja, powielająca szyk zarówno łaciński: *quamdiu sum in mundo, lux sum mundi*, jak i grecki: *ὡς εἰμι τοῦ κόσμου*, tylko w tłumaczeniu Budnego. W tym miejscu jako ciekawostkę można wskazać obecność w tym ostatnim wersecie czasownika *jestem* w funkcji zarówno jednowyrazowego orzeczenia, jak i składnika orzeczenia imiennego: *Poki ná świecie jestem, światło jestem światá. (1572)* – w szyku inwersyjnym, oraz: *Jáko długo jestem ná świecie, jestem światłością światá.(1561)* – w przykładzie szyku typowego i z orzecznikiem wyrażonym rzeczownikiem w N.; taka sama forma fleksyjna rzeczownika też w pozostałych przekładach, z wyjątkiem tłumaczenia z 1556 r., które od nieco późniejszego tłumaczenia Leopoldy różni się tylko formą rzeczownika w M.: *Jáko długo jestem ná świecie, jestem światłość światá. (1556).*

To zestawienie przypadkowo dobranych wersetów pokazuje, że największą konsekwencję w zakresie szyku inwersyjnego orzeczenia imiennego wykazuje translacja Budnego, wierna w tym zakresie podstawom łacińskiej i greckiej.

Zwyczaj w polszczyźnie szyk orzeczenia w XVI-wiecznych przekładach Ewangelii zakłóca pozycja orzeczenia przed podmiotem. Badacze stylu biblijnego, w tym ostatnio Marzena Maria Szurek, wprowadzie wszelkie inne niż postpozycyjno-finalna pozycja orzeczenia odstępstwa w szyku orzeczenia uznają w XVI-wiecznych przekładach Biblii za „mniej liczne i raczej incydentalne przykłady inwersji”, do takich zaliczając przykłady „antepozycji orzeczenia względem podmiotu (np. *I rzekł Bóg*) oraz rozdzielenia orzeczenia złożonego przez interpozycyjne umiejscowienie dopełnienia (np. *począł niedostatek cierpieć; która jest w Zakonie ich napisana*)”.⁵²

Ogląd dziewięciu XVI-wiecznych przekładów Ewangelii wykazuje, że prawdopodobnie najbardziej typową pozycją inwersyjną orzeczenia jest postpozycja, ale ani antepozycja orzeczenia ani rozdzielenie orzeczenia analitycznego, wyrażonego czasownikiem fazowym i bezokolicznikiem wcale nie należy do rzadkości. Wyrazistym przykładem takiej inwersji jest werset Mt 27,11, w którym w Biblii Leopoldy mamy: *stanął tedy Jezus, pytał go Starosta, odpowiedział mu Jezus:*

Stanął tedy Jezus przed stárostą. I pytał go Stárostá, mówiąc: Tyżeś jest Krolem Żydowskim?
Odpowiedział mu Jezus Ty powiádasz: (1561, Mt 27,11)

⁵¹ W przekładzie Leopoldy zachowana jest tylko końcówka czasownika *jestem* i pominięty rzeczownik *człowiek*, ale fraza *izem ja srogi* nie jest inwersyjna pod względem kolejności łącznika i orzecznika.

⁵² M.M. Szurek, *Z dziejów polszczyzny biblijnej. Biblia Wujka (1599) a Biblia gdańska (1632). Studium komparatywne*, Kraków 2013, s. 239.

W przekładzie Leopolity przykładów szyku przestawnego orzeczenia jest znacznie więcej, tu wskazanych jest ponadto kilka z nich, mianowicie *leżała teść Simonową, skárzyli przełożeni kápłáńscy i starszy*, w tym – jak w ostatnim cytacie – w drugim ze zdań składowych *się dziwował Stárostá*:

A leżała teść Simonową ná febrę: tedy mu wnet powiedzą o niej. (1561, Mk 1,30)

A gdy nań skárzyli przełożeni kápłáńscy i stárszy: Nic nie odpowiedział. (1561, Mt 27,12)

I nie odpowiedział mu ná żadne słowo, ták że się dziwował Stárostá nie po málu. (1561, Mt 27,14).

Kolejność podmiotu i orzeczenia w tych wersetach badanych XVI-wiecznych przekładów Ewangelii jest uwzględniona tabelarycznie.

Tabela 8. Pozycja orzeczenia i podmiotu w wybranych wersetach XVI-wiecznych przekładów Ewangelii, kursywą podano szyk inwersyjny

	1551	1553	1556	1561	1563	1572	1577	1593	1599
Mk 1, 30	Brak Ewangelii	*gdzie to tczá] Simonowa *w febrze leżała	<i>A leżała świekrá Szymonowá ograżkę cierpiąc</i>	<i>A leżała teść Simonowá ná febrę</i>	A świekrá Symonowá leżała w febrze	A świekrá Symonowá leżała gorączką	A świekrá Szymonowá leżała w gorączce	A świekrá Symonowá leżała w gorączce	A świekrá Symonowá leżała mając gorączkę
Mt 27, 12	Strona bierna: A gdy był obwinia<n> od Biskupów w i starszych	Strona bierna: A gdy był *obwinia<n>] od Biskupów i starszych	Strona bierna: i gdy był oskarżon od książąt kápłáńskich i stárszych.	<i>A gdy nań skárzyli przełożeni kápłáńscy i stárszy</i>	<i>I gdy nań skárzyli przedniejsy Kápłani, i stárszy</i>	<i>A gdy nań żáłowali Arcyofiárownicy i stárszy</i>	<i>A gdy nań skárzyli przedniejsy ofiárownicy, i stárszy</i>	<i>A gdy nań skárzyli Arcykápłani i stárszy</i>	<i>A gdy nań skárzyli przedniejsy kápłani i stárszy</i>
Mt 27, 14	się też starosta barzo dziwował		<i>ták iż się dziwował stárostá bárzo</i>	<i>ták że się dziwował Stárostá nie po málu</i>	<i>ták iż się bárzo dziwował stárostá</i>	<i>Aż się dziwował starostá wielce</i>	<i>ták iż się bárzo dziwował stárostá</i>		

W wypadku wersetu Mk 1,30 szyk przestawny dotyczy tylko przekładów z r. 1556 i 1561, czyli obu najwcześniejszych katolickich, które powielają łaciński szyk: Decumbebat autem socrus Simonis febricitans; w grece jest tu szyk zgodny ze zwykłym polskim szykiem, czyli podmiot + orzeczenie.

W wersecie Mt 27,12 inwersja dotyczy wszystkich przekładów wydanych po roku 1561, nie ma jej jedynie w trzech najwcześniejszych translacjach, na co może mieć wpływ występująca w nich strona bierna narracji, która powieliła stan z greki. Pojawiająca się już w

Biblii Leopolity inwersja dotyczy nie tylko podmiotu i orzeczenia, ale także dopełnienia: *nań* plasuje się przed orzeczeniem *skarżyli* lub *żałowali* i podmiotem szeregowym. Stan w zakresie kolejności orzeczenia i podmiotu jest zgodny z łacińskim: *Et cum accusaretur a principibus sacerdotum et senioribus*. Z punktu widzenia ważności poszczególnych składników zdania, inwersja jest tu na miejscu; dzięki niej najpierw zwrócona jest uwaga na Jezusa i czynności przedsiębrane wobec niego przez dostojników kościelnych – to logiczna kolejność. Tę kolejność wyrazów w zdaniu zachowuje także współczesna Biblia Tysiąclecia: A gdy Go oskarżali arcykapłani i starsi, nic nie odpowiadał, oraz Biblia Warszawska, różniąca się tylko zapisem *go* i czasownikiem w formie dokonanej: A gdy go oskarżali arcykapłani i starsi, nic nie odpowiedział.

Z kolei w wersecie Mt 27,14 z antepozycją orzeczenia względem podmiotu mamy do czynienia we wszystkich przekładach, z wyjątkiem najwcześniejszych – królewieckich. Szyk przestawny powiela wówczas składnię łacińską: *ita ut miraretur praeses vehementer*, oraz grecką: *θαυμαζειν τον ηγεμονα λιαν*. Może w przekładach królewieckich dążących do zbliżenia języka do żywej mowy zmiana szyku wynika z uwzględnienia stanu typowego dla polszczyzny.

Uwzględnione tu zostały dwa niemal sąsiadujące ze sobą wersety. Jest to dobór celowy, bo przywołanie dzielącego je wersetu Mt 27,13 także potwierdza antepozycję orzeczenia w pierwszym ze zdań składowych w tym wersecie: *Tedy mu rzecze Piłat* (1551, 1553, 1561⁵³), *Tedy rzekł mu Piłat* (1556), *Tedy mu rzekł Piłat* (1563, 1577, 1593 i 1599), *Tedy mowi jemu Piłat* (1572), co utwierdza w przekonaniu, że antepozycja orzeczenia wcale nie jest tak rzadka, skoro dotyczy aż trzech kolejnych wersetów. Dokładniejsza analiza przytoczonych przykładów – nie uwzględniająca tu form fleksyjnych *rzecze* i *rzekł* oraz *mowi*, co jest zagadnieniem fleksyjnym i słownikowym – ukazuje także, że szyk przestawny dotyczy nie tylko podmiotu i orzeczenia, ale również dopełnienia *mu* (*jemu* – w tłumaczeniu Budnego); może ono albo poprzedzać całą frazę, albo występować po czasowniku, por. przykładowe dwa przekłady Mt 27,13:

Tedy mu rzecze Piłat: Nie słyszysz jáko wielkie przeciwko tobie powiádają świadectwá. (1561), Tedy mowi jemu Piłat. Nie słyszyszli jáko wiele ná cię świadczą? (1572).

W wersji łacińskiej mamy tu dokładnie taki sam szyk orzeczenia wobec podmiotu, który – ponadto ze względu na pozycję dopełnienia – dokładnie powiela przekład Budnego: *Tunc dicit illi Pilatus*; ten sam szyk jest także w grece.

⁵³ Różnica między przekładami królewieckimi a Biblią Leopolity sprowadza się do zapisu *Pilat* w tej ostatniej.

Pod względem szyku podmiotu i orzeczenia – antepozycyjnego i naturalnego w polszczyźnie – sprawdziłam poprzez program AntConc kolejność składników w linearnych frazach *rzekł Jezus/ Jesus* i *rzecze Jezus/ Jesus* oraz *Jezus/ Jesus rzekł* i *Jezus/ Jesus rzecze*, uwzględniając czasownik w czasie przeszłym i teraźniejszym, bo w paralelnych wersetach pojawiają się czasowniki w obu tych czasach. We wszystkich przekładach podstawowym czasownikiem mówienia, nie uwzględniającym dodatkowych treści, co dotyczy np. czasownika *odpowiedzieć*, jest właśnie czasownik *rzec*, ale występuje też czasownik *mówić*, uwzględniłam zatem także frazy *mówił Jezus/ Jesus* i *mowi Jezus/ Jesus* oraz *Jezus/ Jesus mówił* i *Jezus/ Jesus mowi*. Kolejny czasownik z tej grupy, mianowicie *powiedzieć* nie został uwzględniony tabelarycznie, a jego szyk względem podmiotu jest tu wskazany tylko ogólnie. Na ten wybór ma wpływ frekwencja czasownika *powiedzieć* w XVI-wiecznych przekładach Ewangelii: na tle czasowników *rzec* i *mówić* najmniejsza. Wszystkich bowiem form *powiedział* jest w nich 629 (wobec *rzekł/ rzékł* – 5104, *mówił/ mówił* – 852), *powie* – 24 (wobec *rzecze/ rzécze* – 390, *mowi/ mówi* – 459). Sprawdziłam liczebność linearnego szyku *powiedział Jezus/ Jesus* i *Jezus/ Jesus powiedział*⁵⁴. Szyk inwersyjny *Powiedział Jezus/ Jesus* wyraża się liczbą 24 poświadczeń, przy czym: w Biblii brzeskiej – 10 użyć, po 3 wystąpienia – w przekładach z lat 1553 i 1593, po dwa – w Biblii Leopolity, translacji Czechowica i w drugim przekładzie Wujka, i pojedynczo – w przekładach z lat 1551 i 1556, a szyk ten ilustruje przykładowy werset z Biblii brzeskiej:

Ná to im powiedział Jezus: Záprawdę záprawdę wam powiedam, nie dáci wam Mojżesz tego chlebá niebieskiego, áleć wam Ociec moj dawa prawdziwie on chleb niebieski. (Jn 6,32).

W wersecie Jn 6,32 czasownik *powiedział* – tylko w Biblii brzeskiej, w pozostałych przekładach również mamy do czynienia z antepozycją orzeczenia, ale wyrażonego czasownikiem *rzekł*, występującym we frazach: *Rzekł im tedy Jezus/ Jesus* (1553, 1556, 1561, 1577, 1593 i 1599) oraz *Rzekł przeto im Jezus* – tylko w przekładzie Budnego. W polskich przekładach antepozycja orzeczenia powiela zarówno szyk łaciński: *Dixit ergo eis Jesus*, jak i grecki: *ειπεν ουν αυτοις ο ιησους*.

Liczebność z kolei zwykłego w polszczyźnie szyku *Jezus/ Jesus powiedział* wyraża się cyfrą 19, w tym 4 użycia w Ewangeliach z Biblii Leopolity, 3 – brzeskiej, i po 2 – w przekładach z lat 1553, 1556, 1577, 1593 i 1599. Tu ten naturalny w polszczyźnie szyk

⁵⁴ Linearny układ *powie Jezus/ Jesus* oraz *Jezus/ Jesus powie* w nich nie występuje. Głównie w drugim z przekładów królewieckich pojedyncze są przykłady szyku: *powie* + dopełnienie + rzeczownik, np.: *Powie mu Jezus* (1553, Jn 13,10) czy *Powie mu Márta* (1553, Jn 11,24). Tylko w tym samym tekście też *powie matka je(go) tym ktorzy na posłudze byli* (1553, Jn 2,5). W każdym razie w wypadku czasownika *powie* to antepozycja orzeczenia jest najczęstsza.

ilustruje cytat z Biblii Leopolity *A Jezus powiedział mu, Ja jestem* (Mk 14,62), ale ten sam szyk podmiot + orzeczenie we wszystkich badanych translacjach, przy czym forma czasownika *powiedzieć* ponadto tylko w przekładzie królewieckim *A Jezus powiedział, Já jestem* (1553), w pozostałych przekładach czasownik *rzekł* – bez dopełnienia (1563, 1572, 1577), z fakultatywnym dopełnieniem: *Jesus rzekł jemu* (1556) oraz *Jesus mu rzekł/ rzékł* (1593, 1599). W każdym razie w wypadku linearnej frazy *Jezus powiedział* i *Powiedział Jezus* antepozycja orzeczenia jest wprawdzie nieznacznie, ale jednak częstsza. W uwzględnianym tu przykładzie naturalnego szyku podmiot + orzeczenie w wersecie Mk 14,62 wszystkie polskie szesnastowieczne przekłady powielają – podobnie jak w wypadku przywołanego wyżej przykładu antepozycji orzeczenia względem podmiotu – zarówno szyk łaciński: *Jesus autem dixit illi*, jak i grecki: *ο δε Ιησους ειπεν*.

W badaniu frekwencji szyku podmiotu *Jezus/ Jesus* oraz orzeczenia wyrażonego czasownikami mówienia *powiedzieć* oraz *rzec* i *mówić*, nie uwzględniam takich pozycji, w których oba składniki przedzielone są nieobligatoryjnym dopełnieniem *mu, jemu, do niego* czy *do nich*, co jest dość częste, jak świadczą wybrane trzy przykłady z Ewangelii z Biblii Leopolity, konfrontowane z pozostałymi przekładami i tekstami łacińskim i greckim:

1) Tedy rzekł do niego Jezus, Przyjacielu ná cożeś przyszedł. Tedy oni przyskoczyli, i wrzucili ręce swe ná Jezusá, i pojmáli go. (1561, Mt 26,50).

W tym wersecie inwersja ponadto tylko w 1556: *I rzekł jemu Jesus*, w pozostałych przekładach typowa kolejność: podmiot i orzeczenie. W podstawie łacińskiej także ten sam szyk, co w przekładach z lat 1556 i 1561: *Dixitque illi Jesus*, w grece natomiast: podmiot + orzeczenie + dopełnienie: *ο δε Ιησους ειπεν αυτω*.

2) Rzekł mu Jezus: Tyś powiedział. A wszákoż jednák powiádam wam, iż od_tychmiast ujórzycie syná człowieczego á on siedzi ná práwicy mocy Bożej, i áno przychodzi w obłokach niebieskich. (1561, Mt 26,64).

W wypadku tego wersetu inwersja podmiotu i orzeczenia we wszystkich przekładach: *Rzecz mu Jesus* (1551, 1553), *I rzekł mu Jesus* (1556), *I rzekł mu Jezus* (1563), *Mowi jemu Jezus* (1572), *Rzekł mu Jezus* (1577, 1593, 1599). W podstawie łacińskiej także ten sam szyk, czyli orzeczenie + dopełnienie + podmiot: *Dicit illi Jesus*, podobnie jak w grece: *λεγει αυτω ο Ιησους*.

3) I rzecze do nich Jezus: Dajcie wy im jeść. A oni rzekli: Nie mamy nic więcej jedno pięcioro chlebá, á dwie rybce: chybá żebyśmy sámi szli i kupili ná tę wszystkú tłuszczá pokármow (1561, Łk 9,13).

W tym z kolei wersecie inwersja występuje tylko w Biblii Leopolity, w pozostałych przekładach: *A [on] rzekł ku nim* (1553), *A on rzekł im* (1556), *Ale on rzekł do nich* (1563), *I rzekł k nim* (1572), *I rzekł do nich* (1577, 1593, 1599). Obecny tylko w Biblii Leopolity szyk przestawny w tym wersecie wynika także z tego, że tylko tu jest wprowadzony podmiot *Jezus*, którego brak w pozostałych przekładach, co zgodne jest – zarówno pod względem szyku, jak i braku podmiotu rzeczownikowego – z podstawą zarówno grecką, jak i łacińską, gdzie odpowiednio: *εἶπεν δὲ πρὸς αὐτοὺς* oraz: *Ait autem ad illos*. W polskich translacjach mamy wówczas albo podmiot domyślny, sygnalizowany formą czasownika, albo podmiot zaimkowy *on*. Inwersja zaś w wypadku podmiotu zaimkowego jest rzadka: w badanych Ewangeliach linearny układ *rzekł on* wystąpił tylko 14 razy, przy czym zwykle wyraz *on* jest wówczas partykułą, jak w przykładzie: *A jeśliby rzekł on to sługa na sercu swoim* (1553, Łk 12,45), z inwersyjnym szykiem orzeczenia *rzekł* i podmiotu *on* mamy do czynienia tylko trzykrotnie, jak w przykładzie: *Rzekł on ku nim, wy mowicie, iżem ja jest* (1553, Łk 22,70); tak ponadto w wersecie Jn 18,17 w obu najwcześniejszych krakowskich katolickich przekładach, czyli z lat 1556 i 1561. W tym wersecie jednak z inwersją orzeczenia wobec podmiotu *on* mamy także do czynienia w przekładach z lat: 1553 (*Rzecz on*), 1572 (*Mowi on*), podczas gdy w translacjach z lat 1563, 1577 i obu Wujkowych jest naturalny polski szyk: *on powiedział*, i to tu mamy odstępstwo od szyku zarówno łacińskiego: *Dicit ille*, jak i greckiego: *λεγει εκεινος*.

Do badania liczebności szyku podmiotu i orzeczenia wybrałam takie pary, które zawierają formę fleksyjną czasownika *rzec* lub *mować* oraz rzeczownik *Jezus*. Wybór ten jest podyktowany wysoką frekwencją tekstową tych czasowników, i to w formie 3. os. lp., we frazie właśnie z rzeczownikiem *Jezus* (zapisywanym też jako *Jesus*). Poprzez program AntConc sprawdziłam też zapisy czasowników *rzekł* i *mowił*, z samogłoskami ze znakami diakrytycznym⁵⁵, a tabelaryczne dane stanowią każdorazowo sumę wariantywnych zapisów typu *rzékł Jesus*, *rzékl Jezus*, *rzekł Jesus* oraz *rzekł Jezus*, jeśli taka wariantywność występuje w danym tekście.

Tabela 9. Liczebność fraz *rzekł Jezus* i *rzecz Jezus* oraz *mowił Jezus* i *mowi Jezus*, a także w szyku naturalnym *Jezus rzekł* i *Jezus rzecz*, oraz *Jezus mówił* i *Jezus mowi* w XVI-wiecznych przekładach Ewangelii

	1551	1553	1556	1561	1563	1572	1577	1593	1599	Razem
rzekł Jezus	1	6	15	20	48	8	20	13	13	144

⁵⁵ Takich zapisów jest sporo zwłaszcza w ostatnim XVI-wiecznym przekładzie.

rzecze Jezus	5	8	0	4	0	0	0	0	0	17	
mowił Jezus	1	2	3	6	7	3	6	6	6	40	
mowi Jezus	0	0	0	0	0	3	0	0	0	3	
Razem w grupie orzeczeń w antepozycji	7	16	18	30	55	14	26	19	19	204	42%
Jezus rzekł	6	13	55	23	22	52	26	17	38	252	
Jezus rzecze	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	
Jezus mówił	1	2	4	4	1	2	2	3	2	21	
Jezus mowi	0	0	0	0	0	2	0	0	0	2	
Razem w grupie orzeczeń po rzecz.	7	16	59	27	23	56	28	20	40	276	58%
Razem ogółem	14	32	77	57	78	70	54	39	59	480	100%

W dziewięciu badanych szesnastowiecznych przekładach Ewangelii linearny szyk, nieprzedzielony innym wyrazem lub wyrazami, składników frazy zawierającej podmiot *Jezus* oraz formę osobową czasownika *rzec* lub *mować* jest poświadczony 480 razy, przy czym naturalny dla polszczyzny szyk podmiot + orzeczenie – 276 razy, co stanowi 58%, zaś kolejność orzeczenie + podmiot – 204 razy, czyli 42% wszystkich poświadczeń składników tej frazy. W wypadku badanych fraz z antepozycją mamy najczęściej do czynienia w Ewangeliach z Biblii brzeskiej, z naturalnym polskim szykiem – w przekładzie z 1556 r. i w translacji Budnego. W badanych 480 frazach widać też wyraźną przewagę form czasownika *rzec* nad *mować*, wyrażającą się stosunkiem 414:66, czyli formy czasownika *rzec* (*rzekł* i *rzecze* – zarówno przed, jak i po podmiocie *Jezus*) stanowią aż 86% badanych fraz. Jeszcze większa jest przewaga form czasu przeszłego, czyli *rzekł* i *mowił*, nad formami czasu teraźniejszego (*rzecze* i *mowi*), która wyraża się proporcją 457:23, czyli formy przeszłe stanowią aż 95%.

Antepozycja orzeczenia względem podmiotu dotyczy też bardzo często czasowników innych niż czasowniki mówienia. Tu uwzględniam szyk czasowników *kochać* i *miłować*. Formy fleksyjne czasownika *kochać* (*się*) w dziewięciu badanych XVI-wiecznych Ewangeliach są poświadczone tylko 16 razy, podczas gdy czasownika *miłować* (*się*) – 537 razy, w tym oparte na temacie czasu przeszłego *miłow-* – 257 razy⁵⁶, na temacie czasu teraźniejszego *miłuj-* – 280 razy⁵⁷, przy czym łączliwość z rzeczownikiem *Jezus* wykazują tylko formy czasownika *miłować*. Spośród obu wskazanych czasowników o podobnym

⁵⁶ W tym jako imiesłów przymiotnikowy bierny *miłowan* – 7 razy, *miłowani* – pojedynczo, tylko w Biblii brzeskiej: Bo jeśliż miłujecie ty ktorzy was miłują, co za łaskę mieć będziecie? Abowiemci i grzesznicy miłują ty od ktorzych miłowani bywają (1563, Łk 6,32); w pozostałych przekładach mamy tu albo osobową formę czasownika w 3. os. lm., np.: *ktorzy je miłują* (1553, 1556, 1561), *co ich miłują* (1577, 1593, 1598), albo – jak tylko w przekładzie Budnego – imiesłów przymiotnikowy czynny *miłujące*: Ano i grzesznicy miłujące miłują.

⁵⁷ W tym jako imiesłów przymiotnikowy czynny *miłujący* – 6 razy, przy czym pięciokrotnie – w przekładzie Budnego, pojedynczo w Ewangeliach Wujka z 1593 r., i to tylko w argumentie do Łk 7: Więcej miłującemu, więcej odpuszczają. Pojedynczo też jest poświadczony imiesłów przysłówkowy współczesny *miłując*: również w argumentie, ale tym razem do Łk 12 w Biblii brzeskiej: Mamy być czujnymi zgodę miłując.

znaczeniu to czasownik *miłować* jest nacechowany, występuje w podniosłych kontekstach, wspólnie z rzeczownikiem *miłość* (użytym 90 razy) można go uznać za jedno ze słów kluczowych Ewangelii.

Czasownik *kochać (się)* zwykle sam sygnalizuje podmiot, formami typu *kocham się*: I głos stał się z niebios: Ty jesteś syn mój umiłowany, w którym się kocham. (1572, Mk 1,11), lub *kochajcie się*: ródzicie się a kochajcie się (1561, Mt 5,12)⁵⁸, albo łączy się z podmiotem zaimkowym *ja* w naturalnym szyku *ja kocham*, przy czym inwersyjność szyku we frazie *się ja kocham* nie wynika z pozycji czasownika, lecz zaimka *się*: Toć jest mój syn miły w którym się ja kocham. (1551, Mt 3,17; tak też 1553)⁵⁹. Tylko w wersecie Mt 12,18 w obu przekładach królewieckich mamy orzeczenie *się kochá* przed podmiotem *dusza*: miłośnik mój w którym *się kochá dusza moja*. Także w większości pozostałych przekładów występuje ten sam szyk orzeczenie + podmiot: miły mój w którym sobie dobrze *ulubiła duszá moją* (1561), miłośnik mój na którym *przestawá duszá moją* (1563), umiłowany mój w którym sobie *polubiła duszá moją* (1572), umiłowany mój w którym sobie *ulubiła duszá moją* (1577, 1593). Jedynie w przekładzie z 1556 r. i 1599 r. mamy tu do czynienia ze zdaniami bezpodmiotowymi – kolejno: miły mój, w którym dobrze się podobáło duszy mojej, oraz: miły mój w którym się dobrze upodobało duszy mojej. Także sam koniec tego wersetu poświadcza inwersję orzeczenia, które przyjmuje postpozycyjno-finalną pozycję przy podmiocie zaimkowym *on* (w przekładach królewieckich) lub domyślnym *duch* (w pozostałych przekładach): a on sąd poganum opowie. (1551, 1553), i sąd ludziom opowie. (1556), a sąd pogánom opowie (1563, 1572 i in.), tylko w Biblii Leopolity mamy tu zgrabne zdanie w naturalnym polskim szyku: i on będzie opowiadał Sąd pogánom⁶⁰.

I podobnie jak w wypadku czasowników z grupy mówienia, także dla czasownika *miłować* przez oprogramowanie AntConc sprawdziłam jego szyk we frazie z podmiotem *Jezus* (też w grafii *Jesus*), nie rejestrując fraz *Jezus miłuje* oraz *miłuje Jezus*. Linearny, nie przedzielony innymi wyrazami, układ *miłował Jezus* (też w zapisie *miłowál i Jesus*) we wszystkich 9 Ewangeliach wystąpił 35 razy, podczas gdy naturalny szyk *Jezus miłował* – tylko dwukrotnie, tj. w obu przekładach Wujka w wersecie Jn 11,5: Lecz Jezus miłował Marthę, i siostrę jej Máryją i Łázárzá. (1593, w przekładzie z 1599 r. werset rozpoczyna

⁵⁸ Tylko w Biblii Leopolity jest tu forma czasownika *kochać się*, w pozostałych przekładach *weselić się*.

⁵⁹ W pozostałych przekładach tu: w *którym sobie polubił* (1556, 1572), w *którym ja sobie ulubił* (1561), *na którym ja przestawam*. (1563), w *którym się mnie upodobało*. (1577), w *którym się ukochał*. (1593), w *którym upodobał sobie* (1599).

⁶⁰ Moim zdaniem cały ten werset jest najładniej przetłumaczony właśnie w Biblii Leopolity: Oto dziecię moje które(m) sobie obrał miły mój w którym sobie dobrze ulubiła duszá moją: położę ducha me(go) na nim, i on będzie opowiadał Sąd pogánom.

spójnik A); w pozostałych przekładach mamy tu frazę *miłował Jezus* – w różnym miejscu zdania, np. A tę to Mártę i siostrę jej i Łazarza *miłowál Jezus* (1553) czy: A *miłował Jezus* Marthę, i siostrę jej Máryją i Łázárzá. (1561), w przekładzie Budnego przedzieloną zaimkiem przysłówным *tedy*: A *miłował tedy Jezus* Marthę, i siostrę jej, i Łázárzá. (1572). Tylko zatem Wujek dostosowuje szyk podmiotu i orzeczenia do wymagań składniowych polszczyzny, odchodząc od składni łacińskiej i greckiej: Diligebat autem Jesus Martham, et sororem ejus Mariam, et Lazarum, oraz: ηγαπα δε ο Ιησους την Μαρθαν και την αδελφην αυτης και τον Λαζαρον.

Linearna fraza *miłował Jezus* występuje wyłącznie w Ewangelii św. Jana w pięciu wersetach: Jn 11,5, Jn 13,23, Jn 20,2, Jn 21,7, Jn 21,20. Ponieważ werset Jn 11,5 został już wyżej omówiony, w tabeli 10 jest zawarta realizacja czterech pozostałych wersetów w 8 przekładach, bo przekład z 1551 r. zawiera tylko Ewangelię św. Mateusza.

Tabela 10. Fraza *miłował Jezus* (też w zapisie *miłowál* i *Jesus*) w czterech wersetach Ewangelii św. Jana w XVI-wiecznych przekładach Ewangelii

	Jn 13,23	Jn 20,2	Jn 21,7 (początek)	Jn 21,20 (początek)
1553	a jeden z uczniów jego leżał na łonie Jesusowem, ktore(go) <i>miłował Jezus</i> ,	Bieży tedy i przyjdzie do Simona Piotra, i do drugiego ucznia, którego <i>miłował Jezus</i> , i rzecze im, wzięć pana z grob <u><u></u> a nie wiem gdzie go położyli,	Rzeczę tedy uczeń on któr <u>e</u> (go) <i>miłowál Jezus</i>	A obrociwszy się Piotr, ujrzy ucznia którego <i>miłowál Jezus</i> naśladowującego
1556	á był leżący jeden z zwolennikow jego ná łonie Jesusowym, którego <i>miłował Jezus</i> .	Pobieżálá tedy i przyszłá do Simoná Piotrá, i do drugiego zwolenniká którego <i>miłował Jezus</i> : i rzekłá im. Wzięto páná z grobu, á nie wiemy gdzie go położono.	Rzekł tedy zwolennik on którego <i>miłował Jezus</i> . Piotrowi.	Obrociwszy sie Piotr ujźrzał onego zwole(n)niká którego <i>miłował Jezus</i> nąśladowującego
1561	I był jeden z zwolennikow jego który leżał ná piersiach Jezusowych, którego <i>miłował Jezus</i> .	Bieżáwszy tedy, przyszłá do Simoná Piotrá, i do onego drugiego zwolenniká którego <i>miłował Jezus</i> : i powiedziálá im. Wzięć Páná z grobu, á nie wiemy gdzie go położyli.	Rzeczę tedy on zwolennik którego <i>miłował Jezus</i> do Piotrá:	Obrociwszy sie Piotr, ujźrzał onego zwolenniká którego <i>miłował Jezus</i> , á on idzie zá nim,
1563	A był niektory z zwolennikow Jezusowych, który się położył ná łonie jego, on którego <i>miłował Jezus</i> .	Tedy odbieżáwszy przyszłá do Symoná Piotrá, i do onego drugiego zwolenniká którego <i>miłował Jezus</i> , á rzekłá im: Wyjętoć Páná z grobu, á nie wiemy k <u>e</u> dy go położono.	Rzekł tedy zwolennik on którego <i>miłował Jezus</i> Piotrowi	Tedy Piotr obrociwszy się ujźrzał onego zwolenniká, którego <i>miłował Jezus</i> pozad idącego,
1572	Był záś leżący jeden z uczniow jego na nádrze Jezusowym, którego <i>miłował Jezus</i> .	Bieży przeto i przyjdzie k Symonu Piotru, i ku drugiemu uczniowi, którego <i>miłował Jezus</i> , i mowi im: Wzięli páná z grobu, á nie wiemy gdzie go położyli.	Mowi przeto uczeń on, którego <i>miłował Jezus</i> , Piotrowi:	Obrociwszy się Piotr, widzi uczniá, którego <i>miłował Jezus</i> zá nim idącego
1577	A jeden z uczniow	Biegłá tedy i przyszłá do	Rzekł tedy uczeń	A Piotr obrociwszy

	je(go) położył się był ná łonie Jezusowym, ktorego <i>miłował Jezus</i> .	Szymoná Piotrą, i do onego drugiego ucznia ktorego <i>miłował Jezus</i> : á rzekłá im, wziętoć Páná z grobu, á nie wiemy kędy go położono.	on ktore(go) <i>miłował Jezus</i> Piotrowi,	się ujźrzał one(go) ucznia, ktorego <i>miłował Jezus</i> pozad idącego
1593	Lecz jeden z uczniow jego siedział przy łonie Jezusowym, ktorego <i>miłował Jezus</i> .	Biegłá tedy, i przysłá do Szymoná Piotrą, i do drugiego ucznia ktorego <i>miłował Jezus</i> , á rzekłá im: Wziętoć Páná z grob, á nie wiemy gdzie go położono.	Rzekł tedy uczeń on ktorego <i>miłował Jezus</i> Piotrowi	A Piotr obrociwszy się, ujźrzał onego ucznia, ktorego <i>miłował Jezus</i> , pozad idącego
1599	Był tedy jeden z uczniow jego siedzący ná łonie Jezusowym, którego <i>miłował Jezus</i> .	Biegłá tedy, i przysłá do Szymoná Piotrą, i do drugiego ucznia którego <i>miłował Jezus</i> , á rzekłá im: Wzięto Páná z grob, á nie wiemy gdzie go położono.	Rzekł tedy uczeń on którego <i>miłował Jezus</i> Piotrowi:	Piotr obróciwszy się, ujźrzał onego ucznia, którego <i>miłował Jezus</i> , pozad idącego
łacina	Erat ergo recumbens unus ex discipulis ejus in sinu Jesu, quem <i>diligebat Jezus</i> .	Cucurrit ergo, et venit ad Simonem Petrum, et ad alium discipulum, quem <i>amabat</i> <i>Jezus</i> , et dicit illis: Tulerunt Dominum de monumento, et nescimus ubi posuerunt eum.	Dixit ergo discipulus ille, quem <i>diligebat</i> <i>Jezus</i> , Petro:	Conversus Petrus vidit illum discipulum, quem <i>diligebat Jezus</i> , sequentem,
greka	Ἦν δὲ ἀνακειμένος εἰς τῶν μαθητῶν αὐτοῦ ἐν τῷ κολπῷ τοῦ ἰησοῦ ὃν <i>ἠγάπα ὁ Ἰησοῦς</i> .	(fragment) Ὁν ἐφίλει ὁ Ἰησοῦς	Λέγει οὖν ὁ μαθητὴς ἐκεῖνος ὃν <i>ἠγάπα ὁ</i> <i>Ἰησοῦς</i>	Ἐπιστραφεὶς δὲ ὁ Πέτρος βλέπει τὸν μαθητὴν ὃν <i>ἠγάπα ὁ</i> <i>Ἰησοῦς</i>

Dane tabelaryczne wyraźnie pokazują wspólny antepozycyjny szyk orzeczenia wobec podmiotu we wszystkich badanych czterech wersetach Ewangelii św. Jana zarówno w XVI-wiecznych przekładach polskich, jak i w wersjach łacińskiej i greckiej. Przywołanie współczesnej Biblii Tysiąclecia wykazuje antepozycję orzeczenia tylko w wersecie Jn 21,20, gdzie jest *miłował Jezus*, w pozostałych trzech wersetach – *Jezus miłował*. Z kolei odwrotna proporcja szyku *miłował Jezus* i *Jezus miłował* cechuje Biblię Warszawską, w której pojedynczy jest szyk *Jezus miłował* – w wersecie Jn 13,23.

Nie tylko w polszczyźnie, także w biblijnej łacinie i grece szyk podmiotu i orzeczenia nie zawsze jest stały. Wydaje się, że – zwłaszcza wówczas, gdy mamy do czynienia z drugim czy kolejnym ze zdań składowych – antepozycja orzeczenia jest czasami wręcz wskazana z punktu widzenia wymogów logiczności treści, zwrócenia uwagi na ważną czynność, a nie na jej subiekta. Swobodny szyk wyrazów w zdaniu to dobrodziejstwo języków fleksyjnych, możliwe dzięki temu, że funkcję składniową kolejnych składników zdania sygnalizuje nie tylko ich pozycja, ale także końcówki fleksyjne, co dotyczy głównie fleksji imiennej. Końcówki czasowników są bowiem obciążone składniowo tylko jako cały zbiór znamion *verbum finitum*. Każda z końcówek osobowych w każdej z liczb jako taka sygnalizuje orzeczenie, ale ma przede wszystkim funkcje semantyczne, szczegółowo wskazując daną osobę i liczbę. I to różni je od końcówek przypadków fleksyjnych, których podstawową

funkcją jest funkcja składniowa, w znacznie mniejszym stopniu – semantyczna; ta ostatnia dotyczy głównie M. oraz B. obu liczb. Nieobligatoryjny szyk wyrazów w zdaniu stwarza możliwość zwrócenia uwagi na ważne treści już samym szykiem, odejściem od kolejności najczęstszej, najbardziej naturalnej. Z tego względu z umotywowanym moim zadaniem szykiem inwersyjnym, obecnym we wszystkich badanych XVI-wiecznych Ewangeliach, oraz w Biblii Klementyńskiej i w podstawie greckiej mamy też do czynienia w przykładowym wersecie Jn 11,35, które dzięki temu wybrzmiewa:

Zapłakał Jezus, (1553), I płakał jest Jezus. (1556), I płakał Jezus. (1561), I płakał Jezus. (1563), Zapłakał Jezus. (1572, 1577), I zapłakał Jezus. (1593, 1599).

Moim zdaniem uzasadniony jest tu także styl καί, w przekładach z lat 1556, 1561, 1563 oraz obu Wujkowych powielany za wzorem łacińskim, nieobecny w grece. Współczesna Biblia Tysiąclecia ma tu: Jezus zapłakał, ale w Biblii Warszawskiej wciąż: I zapłakał Jezus.

W badanych XVI-wiecznych przekładach Ewangelii kolejnym, ostatnim już, powszechnie uznawanym za najczęstszy, inwersyjnym szykiem orzeczenia jest bezwzględna jego pozycja postpozycyjno-finalna. Frazy zawierające czasowniki mówienia nie nadają się do badania tej inwersji, bo każda z fraz typu *rzekł Jezus* i *Jezus rzekł* z reguły nie jest frazą finalną wypowiedzenia jako otwierająca pozycję dla innych jego składników, w tym przytoczenia. Nie oznacza to, że czasowniki mówienia nie zajmują pozycji finalnej, i dotyczy to także form fleksyjnych czasownika *rzec*. Zwykle wówczas mamy jednak do czynienia ze zdaniem krótkim, a finalna pozycja orzeczenia jest jednocześnie jego pozycją naturalną, jak w przykładzie:

A Judasz który go *wydął] odpowiadając rzekł, A nie jam li jest Rabbi? Powie mu [Jezus] Tyś rzekł. (1553, Mt 26,25)

Kończące ten werset *Tyś rzekł* jest obecne także w przekładach z lat: 1553, 1556, 1561 i 1577, *Powiedziałeś* – w 1563, *Ty rzekłeś* – w 1572, *Tyś powiedział* – w 1593 i 1599, w obu przekładach Wujkowych jako Mt 26,26.

Z inwersją orzeczenia wyrażonego czasownikiem mówienia wobec dopełnienia mamy natomiast do czynienia w przykładowym wersecie:

Przyszła tedy MARYJA MĄGDALENĄ, opowiadając zwolennikom, że mi widział PANA, a te mi rzeczy powiedział. (1561, Jn 20,18).

W inwersyjnym szyku też w pozostałych przekładach – *a [iż] ję to powiedział.* (1553), *i to mi powiedział.* (1556), *i to co jej powiedział.* (1563), *á iż jej to powiedział.* (1577) oraz *i to mi powiedział.* (1593 i 1599) – tylko w translacji Budnego *i to rzekł jej*. I to ten ostatni

przekład oddaje dokładnie łac. *et haec dixit mihi*, oraz grec. *και ταυτα ειπεν αυτη*. A to świadczy, że inwersyjny szyk jest dziełem polskich tłumaczy.

Stalość finalnej pozycji orzeczenia w niektórych jego związkach z podrzędnikami poświadczają derywaty prozodyczne, w zapisie łącznym: *zmartwychwstać/ zmartwychwstać* (38), *zmartwychwstawać* (2) i *zmartwychwstanie/ zmartwychwstanie* (79), także imiesłów *zmartwychwstały/ zmartwychwstały/ zmartwych_wstały* (4) w jednym tylko wersecie Mk 16, 14 – w Biblii z lat 1553 (*ktorzy go [zmartwych] wstałego widzieli*), 1556 (*ktorzy go widzieli zmartwychwstałego*), 1561 (*із tym ktorzy go widzieli zmartwych_wstałego*) oraz z r. 1593 uwzględniony tu w całym wersecie :

Ná ostátek onym jedennaście społem u stołu siedzącym ukazał się: i wymawiał im niedowiarstwo ich i zátwardzenie sercá, із tym ktorzy go widzieli zmartwychwstałego, nie wierzyli. (1593, Mk 16,14).

W przekładach z lat 1563, 1570 i 1577 tu: *із tym ktorzy go widzieli wzbudzonego*, a w przekładzie z 1599 r. w miejscu imiesłowu zdanie z osobową formą czasownika: *із tym którzy go widzieli że zmartwychwstał*.

Równie rzadki jak imiesłów *zmartwychwstały* jest niedokonany czasownik *zmartwychwstawać*, poświadczony tylko w wersecie:

A із умárli *zmartwychwstawáją*, i Mojzesz pokazał u krzá, gdy zowie Páná, Bogiem Abráánowym, i Bogiem Izáákowym, i Bogiem Jákobowym. (1593, Łk 20,37, tak też 1599).

Frazie *A із умарli zmartwychstawáją* w pozostałych przekładach odpowiadają: *A із умарli powstáwają* (1553), *A ізby wstawáli умарli* (1556), *A żeby powstawáli умарli* (1561), *A із умарli wstać mają* (1563), *Із záś wstáną martwi* (1572), *A із умárli powstają* (1577). Przykład ten pokazuje, że czasownikowi *zmartwychwstać* i *zmartwychwstawać* kontekstowo odpowiadają czasowniki *wstać*, *powstać*, i ich formy niedokonane. Jeśli występują one z wyrażeniem *z martwych* lub *z/ od umárłych*, to także – podobnie jak czasownik *wstać* – bywają wobec tego wyrażenia w postpozycji, np. *z umárłych powstał*, *od umárłych powstać*:

Co usłyszawszy Herod rzekł. Ktoregom ja ściął Janá, ten z umárłych powstał (1556, Mk 6,16), Jeszcze bowiem nie wiedzieli pismá. Із потрібно było jemu od umárłych powstać. (1556, Jn 20,9).

Ten inwersyjny szyk nie jest obligatoryjny, bo z kolei w następujących wersetach mamy *powstać od umárłych*, *powstał z umárłych* i w czasie zaprzeszłym *był powstał od umárłych*:

I rzekł im. Із тák nápisano jest, i тák потрібно było Krystusá ucierpieć i powstać od umárłych trzeciego dnia, (1566, Łk 24,46),

Gdy tedy powstał z umarłych, wspomnieli zwolennicy jego iż to powiadał, i uwierzyli pismu, i mowie którą im mówił Jezus (1556, Jn 2,22),

To już trzeci raz objawił się jest Jezus zwolennikom swoim gdy był powstał od umarłych. (1556, Jn 21,14).

Wszystkie ostatnio uwzględnione przykłady z formami czasownika *powstać* pochodzą z translacji z 1556 r. Frazy te oraz ich odpowiedniki w pozostałych przekładach, a także w tekstach łacińskim i greckim zawiera tabela 11.

Tabela 11. Czasowniki *zmártwychwstać* i frazy typu *powstać z martwych* i *z umarłych powstać* w 5 wybranych wersetach XVI-wiecznych przekładów Ewangelii oraz ich dpowiedniki łacińskie i greckie; kursywą zaznaczono inwersyjny szyk czasownika

	Mk 6,16	Łk 24,46	Jn 2,22	Jn 20,9	Jn 21,14
1553	<i>z martwych wstał</i>	musiał (...) wstać z martwych	Gdy tedy wstał z martwych	<i>miął z martwych powstać</i>	wstawszy z martwych
1556	<i>z umarłych powstał</i>	potrzebno było (...) powstać od umarłych	Gdy tedy powstał z umarłych	<i>potrzebno było jemu od umarłych powstać</i>	gdy był powstał od umarłych
1561	<i>Zmartwychwstał</i>	musiał (...) powstać od umarłych	<i>gdy zmartwych_wstał</i>	<i>miął z martwych wstać</i>	<i>po zmartwychwstaniu swoim</i>
1563	wstał z martwych	było potrzebą (...) wstać od umarłych	<i>I gdy potym zmartwychwstał</i>	jemu potrzebą była wstać zmartwych	gdy wstał z martwych
1572	wstał z martwych ⁶¹	potrzebą było (...) powstać z martwych	Gdy przeto wstał z martwych	<i>mu trzebą było zmartwych powstać</i>	wstawszy z martwych
1577	wstał z martwych	było potrzebą (...) wstać od umarłych	<i>Przeto gdy zmartwychwstał</i>	jemu potrzebą było wstać z martwych	powstawszy z martwych
1593	wstał z martwych	było potrzebą aby (...) wstał od umarłych	<i>Przetoż gdy zmartwychwstał</i>	potrzebą było aby on wstał z martwych	powstawszy z martwych
1599	wstał z martwych	było potrzebą aby (...) wstał od umarłych	<i>Gdy tedy zmartwychwstał</i>	potrzebą było aby on wstał z martwych	powstawszy z martwych
Łacina	<i>hic a mortuis resurrexit.</i>	et resurgere a mortuis	Cum ergo resurrexisset a mortuis	<i>quia oportebat eum a mortuis resurgere.</i>	cum resurrexisset a mortuis
Greka	Ἦγερθη ἐκ νεκρῶν	Ἀναστῆναι ἐκ νεκρῶν	Ὅτε οὖν ἤγερθη ἐκ νεκρῶν	<i>ἐκ νεκρῶν ἀναστῆναι</i>	ἐγερθεὶς ἐκ νεκρῶν

W łacińskiej i greckiej wersji 5 badanych wersetów Ewangelii inwersyjny szyk z orzeczeniem na końcu wypowiedzenia jest poświadczony: w łacinie – dwukrotnie, w wersecie Mk 6,16 i Jn 20,9, w grece – pojedynczo, tylko w tym ostatnim wersecie, czyli Jn 20,9. W szesnastowiecznych przekładach Ewangelii w tych pozycjach szyk inwersyjny wyraża się

⁶¹ Jako werset Mk 6,17.

liczbą 13 poświadczeń (na 40 ogółem), co jest porównywalne z liczebnością w tekstach obcych. W trzech tych samych wersetach w wersji łacińskiej i greckiej czasownik występuje przed badanymi tu jego określeniami, przy czym wszystkie teksty polskie mają ten sam szyk tylko w wersecie Łk 24,46, podczas gdy w wersecie Jn 2,22 – niezgodna z łaciną i greką inwersja aż 5 razy, w: 1561, 1563, 1577, 1593 i 1599, zaś w Jn 21,14 – pojedynczo, tylko w Biblii Leopolity. W wersecie Mk 6,16 inwersja tożsama z łaciną, a niezgodna z greką – w przekładach najwcześniejszych, tj. z 1553, 1556 i 1561 r. Wspólną łacinie i grece inwersję w wersecie Jn 20,9 z polskich tekstów realizują tylko translacje z 1553, 1556, 1561 i 1572 r.

W badanych pięciu wersetach szyk inwersyjny najczęstszy jest właśnie w Biblii Leopolity (4 poświadczenia), dwukrotnie wystąpił w translacjach z lat 1553 i 1556, zaś w każdym z pozostałych przekładów – pojedynczo. Ten szyk obecny jest także we wspomnianym rzeczowniku *zmartwychwstanie*, pojedynczym, innowacyjnym w Biblii Leopolity, wprawdzie niezgodnym z literalną wiernością podstawie tłumaczenia, ale fortunnym, bo odczasownikowe nazwy czynności to derywaty transpozycyjne, tj. takie, „które w stosunku do swoich podstaw mają zmienioną tylko funkcję składniową, a znaczenie ich pozostaje bez zmiany”⁶². Pod względem urody przekładu, różnorodności i pewnej nowoczesności sposobów translacji, inwencji tłumacza to Biblia Leopolity ponownie wiedzie prym.

1.4. Wymagania składniowe w obrębie orzeczenia – forma fleksyjna orzecznika

Poprzedni fragment traktuje o inwersyjnym szyku m.in. w ramach orzeczenia imiennego, tu natomiast przedmiot zainteresowania stanowią wymagania składniowe w obrębie orzeczenia imiennego, czyli forma fleksyjna orzecznika. To zagadnienie jest uwzględniane głównie dla porządku – w celu ukazania w opracowaniu różnych odmiennych od współczesnych sposobów wyrażania orzeczenia – już to jego szyku, już to postaci fleksyjnej orzecznika. Spodziewane wyniki nie będą odkrywcze, bo już Danuta Bieńkowska wykazała, że zarówno wówczas, gdy orzecznikiem jest przymiotnik, jak i wtedy, gdy tę funkcję pełni rzeczownik, „zdecydowanie przeważa użycie mianownika nad formą narzędnika”⁶³. I to właśnie mianownikowy orzecznik można uznać za cechę stylu biblijnego, choć stan ten obserwowany jest również w innych ówczesnych tekstach. Pewną wartość stanowi opis formy orzecznika na dość dużym materiale pochodzącym z dziewięciu XVI-

⁶² R. Grzegorzczkova, *Zarys słownictwa polskiego. Słownictwo opisowe*, Warszawa 1981, s. 28.

⁶³ D. Bieńkowska, *Styl językowy przekładu Nowego Testamentu Jakuba Wujka (na materiale czterech Ewangelii)*, Łódź 1992, s. 184.

wiecznych przekładów Ewangelii, choć dalszych badań – nad ówczesnymi tekstami innego typu, reprezentującymi inne gatunki – wymaga ustalenie, w jakim zakresie cecha stanowi właściwość li tylko stylu biblijnego.

Orzecznik może być ówczasie wyrażony:

1) rzeczownikiem lub szeregiem rzeczowników – zarówno w M., jak i N., a różnice występują także między przekładami, np. Łk 3,15: *był Chrystusem* (1561) wobec *był Krystus*: A gdy się lud nadziewał, i myśleli wszyscy w sercach swych o Janie jeśliby on był Krystus, (1563),

2) przymiotnikiem, zaimkiem, imiesłowem przymiotnikowym, liczebnikiem porządkowym – również w M. lub N., jak w różnych realizacjach w tym samym wersecie Mt 7,11: *Jeśli więc wy będąc złi* (1561) wobec *Jeśli wy tedy będąc złymi* (1563),

3) wyrażeniem rzeczownikowo-przymiotnikowym, ze składnikami w M. lub N., a o ich formie fleksyjnej decyduje forma nadrzędnika w związku, czyli rzeczownika, np. Mt 7,15: *są wilki drapieżnemi* (1561) wobec *są wilcy drapieżni*: Strzeżcie się pilnie fałszywych proroków, którzy do was przychodzą w odzieniu owczym, lecz we_wnątrz są wilcy drapieżni. (1593, Mt 7,15).

Na podstawie danych z Ewangelii z Biblii Leopoldy i Biblii brzeskiej, częściowo także z pierwszego przekładu Wujka, gromadzonych w Excelu wybrałam co najmniej po 40 wersetów dla każdego z tych przekładów z orzecznikiem wyrażonym rzeczownikiem w M.⁶⁴, a następnie wybrane do analizy wersety (po 3 przykłady z każdej z czterech Ewangelii) sprawdziłam poprzez przeglądarkę internetową na stronie www.ewangelie.uw.edu.pl, i uwzględniłam w tabeli 11. W Excelu osobno rejestrowałam też orzeczniki rzeczownikowe w N. oraz orzeczniki wyrażone przymiotnikiem lub zaimkiem czy imiesłowem przymiotnikowym, wreszcie wyrażeniem rzeczownikowo-przymiotnikowym. Tabelarycznie są uwzględnione wybrane orzeczenia wyrażone rzeczownikiem, a dokładny ogląd paralelnych wersetów ukazuje, że na miejscu rzeczownika w M. bywa rzeczownik w N., przymiotnik czy wyrażenie, zrezygnowałam na razie z planowanych odrębnych tabel uwzględniających tego typu orzeczniki.

⁶⁴ Te przykładowe wersety to m.in.: Mt 4,3, Mt 4,6, Mt 4,18, Mt 5,13, Mt 7,9, Mt 13,32, Mt 22,32, Mt 23,31, Mt 24,5, Mk 6,3, Mk 12,26, Mk 14,61, Mk 14,70, Łk 1,19, Łk 3,4, Łk 3,15, Łk 5,10, Łk 6,16, Łk 7,8, Łk 13,4, Łk 22,59, Łk 22,70, Łk 23,6, Łk 23,37, Łk 23,38, Łk 24,48, Jn 1,21, Jn 3,28, Jn 3,29, Jn 6,48, Jn 8,55, Jn 10,1, Jn 10,8, Jn 10,13, Jn 10,33, Jn 10,34, Jn 11,25, Jn 13,35, Jn 14,6, Jn 15,14.

Tabela 12. Wybrane wersety z orzecznikiem wyrażonym rzeczownikiem w XVI-wiecznych translacjach Ewangelii, orzeczenie z rzeczownikiem w M. podaje się kursywą, w N. – kursywą i pogrubione

Lp.	Wer set	1553	1556	1561	1563	1572	1577	1593	1599
1.	Mt 4,18	<i>byli rybitwami</i>	<i>byli rybitwámi</i>	<i>byli rybitwami</i>	oni byli rybitwi	byli bo rybitwi	ábowie m byli rybitwi		
2.	Mt 7,9	<i>jest człowiek</i>		<i>jest (...) tákowy człowiek</i>	<i>jest człowiek</i>				
3.	Mt 24,5	Já <i>jestem Christus</i> s	<i>Ja jestem Christus</i>	Jam <i>jest</i> Krystus		Ja <i>jestem</i> Krystus	Jam <i>jest</i> Christus		
4.	Mk 6,3	Zaż to nie <i>jest *cieślá J</i> syn Maryjéj <i>brat</i> Jakubow	Zali to nie <i>jest cieślá,</i> syn Maryjej, <i>brát</i> Jakobow	Izaż to nie <i>cieślá,</i> syn Maryjej, <i>brát</i> Jakobow	Izali to nie on <i>cieślá</i> który <i>jest</i> Syn Maryjej, <i>brát</i> Jakobow	Nie ten li <i>jest cieślá</i> syn Maryjej, <i>brát</i> Jákobow	[Izali ten nie <i>jest cieślá</i> syn Máryi,] á <i>brát</i> Jákubow	Izali ten nie <i>jest cieślá,</i> syn Maryjej <i>brát</i> Jákobow	Izali ten nie <i>jest rzemieślni</i> k, syn Maryjéj <i>brát</i> Jákobów
5.	Mk 14,61	<i>Jest</i> żeś ty on to Christus, syn błogóśłáwione (go)	Ty <i>jesteś</i> Christus syn bogá błogóśłáwionego?	ty <i>jesteś</i> Chrystus syn Bogá błogóśłáwionego?	I ty żeś <i>jest</i> on Krystus Syn Błogóśláwionego?	ty <i>jesteś</i> Krystus syn błogóśłáwionego?	ty żeś <i>jest</i> Christus syn błogóśłáwionego?	Ty żeś <i>jest</i> Christus Syn Bogá błogóśłáwionego?	Tyś <i>jest</i> Christus syn Bogá błogóśłáwionego?
6.	Mk 14,70	boś <i>i Galilejczyk</i>	Abowie m <i>i Galilejczyk jesteś.</i>	boś też <i>i Gálilejczyk</i> <i>jest</i>	Boś <i>i Gálilejczyk,</i> <i>i</i> mowá twa <i>jest</i> podobna.	Boś <i>i Gálilejczyk</i>	Boś <i>i Gálilejczyk</i> <i>jest,</i> <i>i</i> mowá twa <i>zgadza się.</i>	Boś <i>i Gálilejczyk</i> <i>jest</i>	
7.	Łk 1,19	Ja <i>jestem Gabryjel,</i> którym przed bogiem <i>*stanął]</i> <i>i jestem posłán,</i>	Ja <i>jestem Gábryjel</i> który stoję przed Bogiem, <i>i posłán</i> <i>jestem</i> ⁶⁵	Ja <i>jestem Gábryjel</i> który stoję przed Bogiem, á <i>jestem posłán</i>	Jaciem <i>jest Gábryjel</i> który stoję przed Pánem, á <i>posłán</i> <i>jestem</i>	Ja <i>jestem Gábryjel</i> stojący przed Bogiem, <i>i posłán</i> <i>jestem</i>	Jaciem <i>jest Gábryjel</i> który stawam przed Bogiem: á <i>posłán</i> <i>jestem</i>	Jaciem <i>jest Gábryjel</i> który stoję przed Bogiem: á <i>jestem posłán</i>	Jam <i>jest Gábryjel</i> który stoję przed Bogiem': á <i>jestem posłán</i>
8.	Łk 13,4	winowajcy byli	winniejszy byli		winniejszymi byli	dłużni byli	winniejszymi byli		
9.	Łk 23,6	jeśliby on Galilejczykiem <i>był</i>	jeśliby człowiek Gálilejski <i>był</i>	jeśliby był człowieki em z Gálilejej	jeśliby <i>był</i> Galilejczyk	jeśli Gálilejski człowiek <i>jest</i>	<i>jeśliby był</i> czł ekiem Gálilejskim		
10.	Jn 1,21	<i>Jesteś</i> ty	<i>Helijas</i> <i>jesteś</i> ty?	Helijasze meś? (...)	I <i>Helijas</i> <i>żeś</i> ty?	<i>Helijas</i> <i>jesteś</i> ty?	<i>Helijas</i> <i>jesteś</i> ty?	<i>Jesteś</i> ty Eliasz? (...) <i>Jesteś</i> ty Prorok?	

⁶⁵ Jako werset Łk 1,15; tak samo też w translacji z 1563 r..

		<i>Helijas z? (...) Jesteś ty prorok?</i>	<i>(...) Prorok jesteś ty?</i>	<i>Tedyś jest Prorokiem?</i>	<i>(...) Izaś jest Prorokiem onym?</i>	<i>(...) Prorok jesteś ty?</i>	<i>(...) Prorokiem jesteś ty?</i>	
11.	Jn 8,55	<i>będę kłamcą wam podobnym</i>	<i>będę podobny wam kłamcą</i>	<i>będę wam podobnym m mątaczem</i>	<i>będę równym wam kłamcą</i>	<i>będę podobnym wam kłamcą</i>	<i>będę podobny wam, kłamcą.</i>	<i>będę podobnym wam kłamcą</i>
12.	Jn 14,6	<i>Jam ci jest droga i prawda i żywot</i>	<i>Ja jestem drogą, i prawdą, i żywot</i>	<i>Jać jestem drogą, prawdą, i żywot</i>	<i>Ja jestem drogą i prawdą, i żywot</i>	<i>Ja jestem drogą i prawdą, i żywot</i>		<i>Jam jest drogą, i prawdą, i żywot</i>

W tabeli nie uwzględniono danych z przekładu królewieckiego z 1551 r., bo zawiera on tylko Ewangelię św. Mateusza, więc większość komórek pozostałaby niewypełniona, skoro tabelarycznie są uwzględnione po 3 przykłady z każdej Ewangelii. Równoległe wersety Ewangelii św. Mateusza z tej translacji znajdują się w tym miejscu. Tabela zawiera tylko formy orzeczenia, więc aby ukazać je w kontekstach, tu podaje się też kolejne całe wersety – w porządku chronologicznym przekładów. Taka egzemplifikacja całych wersetów w różnych przekładach ukazuje badaną strukturę na tle całego wypowiedzenia, a w istocie losowy dobór przykładów z różnych translacji stwarza możliwość wykazania ewentualnych różnic form orzecznika.

Mt 4,18: A gdy chodził Jesus nad morzem Galilejskiem, ujrzał dwu bratu Simona którego zowią Piotrem i Andrzeja brata jego, a oni miecą sieć w morze (Bo **byli rybitwami**) (1551).

Mt. 7,9: Czyli *jest* który z was *człowiek*, które(go) jeśli_by syn jego prosił o chleb zaś mu podać kamień? (1551).

Mt 24,5: Abowiemci ich wiele przyjdzie na imię moje, rzeknąc, *Já jestem Christus* i wiele ich w błąd zawiodą. (1551).

Mk 6,3: Zaś to nie *jest *cieśla* syn Maryjój brat Jakubow i Josego i Judy i Simonow? Zali też niemasz siostr jego tu u nás? I [także] gorszyli się * z niego]. (1553).

Mk 14,61: A on milczał, i nic nie odpowiedział. Zasię najwyższy káplan pytał go, i rzekł jemu. Ty *jesteś Christus syn* bogá błogosławionego? (1556).

Mk 14,70: A on zaś sie záprzał. A po málej chwili zasię ktorzy też tám stáli, mowili Piotrowi: Záprawdę z nich *jesteś*, boś też i *Galilejczyk jest*. (1561).

Łk 1,19: I odpowiedziawszy Anjoł rzekł mu, *Jaciem jest Gábryjel* który stoję przed Pánem, á *posłan jestem* ábych mówił do ciebie, á iżbych ci ty rádości opowiedział. (1563).

Łk 13,4: Albo oni ósmnaście, ná ktore upádlá wieżá w Syloámie i zábiłá je, *mnimacie*, iż ci *dłuźni byli* nád wszystkie ludzie mieszkájące w Jeruzalemie? (1572).

Łk 23,6: A usłyszawszy Piłat Galilea, pytał jeśli *był człkiem Galilejskim*. (1577).

Jn 1,21: I spytali go: Coż tedy? *Jesteś ty Eliasz?* I rzekł: Nie jestem. *Jesteś ty Prorok?* I odpowiedział; Nie. (1593).

Jn 8,55: á nie poznaliście go: ále ja go znam. I jeřlibych rzekł że go nie znam: ***będe podobnym wam kłamcą.*** Ale go znam, i mowy jego strzegę. (1599).

Jn 14,6: Rzekł mu Jesus: *Jam jest drogá, i prawdá, i żywot.* Żaden nie przychodzi do Ojcá, jedno przez mię. (1599).

Na 99 badanych wersetów zawierających orzeczenie imienne orzecznik wyrażony rzeczownikiem w N. pojawia się tylko w 18 frazach, przy czym w jednym tylko wersecie, mianowicie Jn 1,21, i to tylko w Biblii Leopolity kolejny rzeczownik jest ponadto w N.: ***Helijaszemeś?*** (...) Tedyś ***jest Prorokiem?***. Gdyby te dane, nie zważając na ich niewielką liczebność, podać w procentach, to w badanych wersetach orzeczenia wyrażone rzeczownikiem w N. stanowi ok. 18%. W przywołanym już wersecie Jn 1,21 rzeczownik pospolity w N. jest ponadto tylko w Biblii brzeskiej, ale imię własne jest tu w M.: I *Helijasz żeś ty?* (...) Izaś ***jest Prorokiem*** onym. Najczęściej – bo w 7 translacjach – rzeczownik w N. jest w wersecie Jn 8,55 – to formy ***mátáczem*** (w Biblii Leopolity) oraz ***kłamcą*** – w pozostałych przekładach, tylko w przekładzie z roku 1556 jest tu: *będe podobny wam kłamcá.* Z kolei 5 poświadczeń rzeczownika w N. zawiera werset Łk 23,6, i są to rzeczowniki lub wyrażenia: ***Galilejczykiem*** (1553), ***człowiekiem*** z Gálilejej (1561) oraz ***człkiem*** *Gálilejskim* (1577,1593, 1599), którym odpowiada rzeczownik *Galilejczyk* (1563) lub wyrażenie *człowiek Gálilejski* (1556) i *Gálilejski człowiek* (1572). Czterokrotnie rzeczownik w N. wystąpił w wersecie Mt 4,18, a forma ***rybitwami*** pojawia się wówczas w najstarszych translacjach, czyli z lat: 1551, 1553, 1556 i 1561, w pozostałych przekładach tu M. *rybitwi*. W 7 badanych wersetach zawsze występuje orzecznik mianownikowy – i dotyczy to zarówno rzeczowników *człowiek*, *Christus/ Krystus*, *Galilejczyk*, *Gabryjel* oraz 2 szeregów w 2 różnych wersetach: *cieśla* lub *rzemieślnik*, *syn* i *brat*, a także *droga* i *prawda*, i *żywot*, jak i pojedynczego orzeczenia *jestem posłan*. Orzecznik przymiotnikowy występuje ponadto w wersecie Łk 13,4 i wówczas jest albo w M. – *ważniejszy* (1556, 1561), *dłużni* (1572), albo w N. – *winniejszymi* (1563, 1577, 1593 i 1599); tylko w translacji z 1553 r. mamy tu rzeczownik w M. *winowajcy*. Już ten krótki przegląd wykazuje wariantywność, na którą zwracała uwagę D. Bieńkowska, ustalając, że „wahania w użyciu form orzecznika rzeczownikowego w mianowniku bądź narzędniku” występują „zarówno w jednym tłumaczeniu, jak i w tym samym wersie różnych

przekładów”, a to z kolei wskazuje, „iż o wyborze jednej z form nie decydował element stylistyczny”⁶⁶. Dobrze ten stan oddaje też przykładowy werset Mt 23,31:

1551: a także świadczycie sami sobie, że *jesteście synowie* tych którzy pobili proroki,

1553: a także świadczycie sami sobie, że *jesteście synowie* tych którzy pobili proroki,

1556: Także *świádectwem jesteście* wam samym, iże *synowie jesteście* onych którzy proroki pobili.

1561: A tak *jesteście* sami sobie *śwádkámi*, żeście *synowie* onych którzy Proroki pobili.

1563: A tak świadczycie sami sobie, iż *jesteście synowie* tych którzy proroki zámordowáli.

1572: A tak świadczycie sami, iż *synowie jesteście* onych co pomordowáli proroki.

1577: A tak świadczycie sami sobie iż *jesteście synowie* tych którzy proroki pomordowali.

1593: A tak świadczycie sami o sobie, iż *jesteście synowie* tych którzy Proroki pomordowáli.

1599: A tak *świádkámi jesteście* sami sobie, iż *jesteście synowie* tych którzy proroki pobili.

W wersecie tym konsekwentnie mamy frazę z rzeczownikiem w M. *jesteście synowie*, ale też trzykrotnie użytą z rzeczownikiem w N. *świádectwem jesteście* (1556), *jesteście* sami sobie *śwádkámi* (1561), *świádkámi jesteście* (1599). Ten ostatni rzeczownik poświadcza, że nie tylko w Biblii Leopolity⁶⁷, ale także w innych przekładach – tu z lat 1553 i 1599, również katolickich – w miejscu czasownika *świadczyć*, obecnego w pozostałych przekładach, występuje pochodny od niego rzeczownik. Wskazane tu katolickie tłumaczenia powielają w tym zakresie stan z podstawy łacińskiej: itaque testimonio estis vobismetipsis, quia filii estis eorum, qui prophetas occiderunt, podczas gdy w wersji greckiej jest tutaj czasownik: ὡστε μαρτυρεῖτε εαυτοῖς.

1.5. Imiesłowowe równoważniki zdania zakończone na *-qc* i *-wszy/-szy*, zwłaszcza czasowników mówienia

W XVI-wiecznych Ewangeliach obserwuje się znaczną częstotliwość konstrukcji imiesłowowych – zarówno na *-qc*, jak i ówczesznie na *-wszy/-szy* (wobec współczesnego *-wszy*), przy czym morfem *-wszy*, zasadniczo dawniej i dziś typowy dla tematów samogłoskowych, z rzadka może też łączyć się z tematami spółgłoskowymi; przykładowo w Ewangeliach z Biblii Leopolity łącznie na 96 form typu *szedszy* (26), *wyszedszy* (31), *przyszedszy* (22) i *wszedszy* (17) jest 13 typu *szedwszy* (3), *przyszedwszy* (4) i po dwie *wszedwszy*, *wyszedwszy* i *zszedwszy*.

⁶⁶ D. Bieńkowska, *Styl językowy przekładu Nowego Testamentu Jakuba Wujka (na materiale czterech Ewangeli)*, Łódź 1992, s. 185.

⁶⁷ Wskazywałam już taki stan, gdy tylko w Biblii Leopolity występuje rzeczownik *zmartwychwstanie* tam, gdzie w pozostałych przekładach jest fraza czasownikowa.

Nasycenie tekstu imiesłowami to pierwotnie właściwość stylu biblijnego, mająca swe źródło w *Wulgacie*, która od XVI w. stawała się cechą polszczyzny literackiej w ogóle.⁶⁸ Tu zwraca się uwagę na imiesłowowe konstrukcje pleonastyczne. Jak mówi M. Majewski, „pozostawienie tego typu semityzmów w przekładzie stało się jedną z cech polskiego stylu biblijnego”⁶⁹. Autor stosuje termin tzw. *imiesłów opisowy* i nazywa go *zjawiskiem pleonastycznym*:

Zjawiskiem również pleonastycznym jest tzw. imiesłów opisowy. Wyraża on czynność poprzedzającą lub towarzyszącą, która jest rozumiana sama przez się, z natury rzeczy i przynależy do czynności głównej. Tak więc, gdy ktoś coś robi, czyni to *odszedłszy*. Kto odchodzi, czyni to prawie zawsze *powstawszy* lub *wyruszywszy*. Zadający pytanie czyni to *przystąpiwszy*. Kto naucza, przemawia *otworzywszy usta*. Kto dotyka, podaje, czyni to *wyciągnawszy rękę* lub *wziąwszy*. Kto uczy, pisze, oblicza, sądzi, czyni to *usiadłszy*. Kto patrzy, czyni to *podniósłszy oczy*, *spojrzawszy w górę*. Kto czyni coś przez kogoś, czyni to *posławszy go*. Imiesłów *stojący*, *siedzący* oznacza często zwyczajną obecność bez określenia położenia ciała.⁷⁰

Jako szczególnie typowe dla przekładów biblijnych wskazywane są zwłaszcza kalkujące łacinę pleonastyczne konstrukcje z imiesłowem przysłówkowym współczesnym i czasownikiem nazywającym mówienie (lub znacznie rzadziej pisanie), takie jak *mówił rzekąc*, *odpowiadali mówiąc*, por.:

W staro- i średniopolskich przekładach tekstów ewangelicznych bardzo częsta jest obecność konstrukcji składniowej: *verbum finitum dicendi / scribendi + participium praesentis activi* (czasownik oznaczający mówienie lub pisanie w formie osobowej w połączeniu z imiesłowem przysłówkowym współczesnym) typu: *napisał mówiąc*, *mówił rzekąc*, *bluźnili mówiąc*, *twierdził mówiąc*, *prosił mówiąc*, *modlili się mówiąc*, *odpowiadali mówiąc*, *chwalili mówiąc*, *ślawili mówiąc* itd.⁷¹

Konstrukcje te nazywane są pleonastycznymi⁷², zapewne dlatego, że dwukrotnie odwołują się do czynności mówienia. Zwykle są to struktury zawierające imiesłów (uprzedni lub współczesny) i osobową formę czasownika, nigdy jednak nie pojawia się w nich ten sam czasownik z grupy czasowników mówienia, słowem nie ma konstrukcji typu:

⁶⁸ D. Bieńkowska, *Polski styl biblijny*, Łódź 2002, s. 119, też: B. Szczepińska, *Ewangelie tylekroć tłumaczone... Studia o przekładach i przekładaniu*, Gdańsk 2005, s. 121.

⁶⁹ M. Majewski, *Jak przekłady zmieniają sens Biblii... O teorii i praktyce tłumaczenia Biblii*, Kraków 2013, s. 133.

⁷⁰ Ibidem, s. 133.

⁷¹ D. Bieńkowska, *Polski styl biblijny*, Łódź 2002, s. 120.

⁷² Por. np. D. Bieńkowska, *Polski styl biblijny*, Łódź 2002, s. 119, B. Szczepińska, *Ewangelie tylekroć tłumaczone... Studia o przekładach i przekładaniu*, Gdańsk 2005, s. 121, czy S. Koziara, *Rola Biblii Gdańskiej w kształtowaniu stylowej odrębności polszczyzny biblijnej*, „Myśl Protestancka”, 2002, nr 3-4, s. 73.

**odpowiedziawszy odpowiedział, odpowiadając odpowiedział czy rzekł rzekąc*. Już to wskazuje jednak na pewien naddatek semantyczny, który wnosi cała konstrukcja; to nie tylko proste odwołanie do czynności mówienia. Przykładowo użycie imiesłowu *odpowiedzieć* w najczęstszych z tego typu konstrukcji – czyli *odpowiedziawszy rzekł* oraz *odpowiadając rzekł* – wyraźnie wskazuje na utrzymywanie kontaktu między rozmówcami, podkreśla fatyczny charakter wypowiedzi.

Przeprowadzane badania wykazują, że w szesnastowiecznych przekładach ewangelijnych szczególnie częsta jest konstrukcja zawierająca imiesłów *odpowiadając/odpowiedając* i występującą po nim osobową formę czasownika *rzec*, przy czym najczęściej jest nią 3. os. lp. r.m. *rzekł*, co wynika z tematyki Ewangelii opisujących działalność Jezusa. Imiesłowy *odpowiedając/ odpowiadając* niemal nie występują w innych konstrukcjach niż omawiana; przykładowo w Ewangeliach z 1553 r. na 108 imiesłowów *odpowiedając* (105)/ *odpowiedając* (3)⁷³, aż 105 występuje w omawianej konstrukcji, a tylko dwa są użyte poza nią i jeden – w paralelnej konstrukcji ze zmienionym szykiem *rzekł, odpowiadając*:

wróć się do domu swojego a powiedaj coćkolwiek Bóg uczynił, I [stądże] on szedł po wszystkim mieście, **odpowiedając** co mu jedno Jesus uczynił. (Łk 8,39),

Przyjdzie Maryja Magdalena **odpowiedając** uczniom iż widziała pana, a [iż] jēj to powiedział. (Jn 20,18),

A Pilát go spytał rzeknąc, Jesteś ty on to król żydowski? A on **rzekł, odpowiedając** jemu, Ty mówisz, (Łk 23,3)

Stan w zakresie używania imiesłowów przysłówkowych współczesnych od czasownika *odpowiadać* podobnie przedstawia się w Ewangeliach Wujkowych z 1593 r., bo poświadczony tam 67 razy imiesłów *odpowiedając* występuje wyłącznie w konstrukcji typu: *odpowiedając rzekł* (rzadziej *rzecze, rzekli*, sporadycznie *mowił, rzekła* czy w postaci analitycznej, z czasownikiem fazowym *począł mówić* i niewielu innymi). Widać, że adaptacji do polszczyzny podlegała cała konstrukcja, bo poza nią znikoma jest liczebność (łącznie 9 poświadczeń) imiesłowów: *powiedając* (2) i z innym prefiksem niż *od-*, tj. *opowiedając* (3), *przepowiedając* (3) i *spowiedając* (1), obecnych w Ewangeliach z 1593 r. w strukturach typu:

⁷³ Części składowe konstrukcji mogą być oddzielone przecinkiem, częściej jednak nie są. Przykładowo liczebność form z przecinkiem i bez niego (wartości podane w nawiasie) w Ewangeliach z 1553 r. przedstawia się następująco: konstrukcje z przecinkiem *odpowiedając, rzekł* (19), wobec bez przecinka po imiesłowie: *odpowiedając* (86) lub *odpowiedając* (3). Dane te uzyskuje się dzięki wpisaniu w filtr programu Ewangelie dwóch typów poleceń: "odpowiedając, " oraz "odpowiedając ", także z diakrytem nad samogłoską *a*: "odpowiedając, " i "odpowiedając ". Nawet obecność po imiesłowie innych składników zdania, typu *odpowiedając Jezus rzekł* nie skutkuje koniecznością użycia przecinka.

Gdy on jeszcze mówił, przyszedł niektory do Arcybożniczego, **powiedając** mu: Iż umarła corką twoją, nie trudź go. (Łk 8,49),

I przyszedł do wszytkiej kráiny leżącej nád Jordanem, **opowiadając** krzest pokuty ná odpuszczenie grzechow: (Łk 3,3),

I zstało się potym, że on chodził po mieściech i miasteczkách obwoływając i **przepowiadając** krolestwo Boże: á oni dwánaście z nim, (Łk 8,1),

I wychodziła do niego wszytká kráiná Judska, i Jerosolimiánie wszyscy: i byli od niego krzczeni w rzece Jordanie, **spowiadając się** grzechow swoich. (Mk 1,5).⁷⁴

W kontekście pleonastycznych struktur z imiesłowem przysłówkowym współczesnym przywołuje się konstrukcje z opisowym imiesłowem przysłówkowym uprzednim typu *otworzywszy usta, nauczał*, będące odpowiednikami gr. *participium graphicum*⁷⁵. Jednak ani D. Bieńkowska, ani B. Szczepińska⁷⁶ nie zestawiają ze sobą paralelnych konstrukcji pleonastycznych *odpowiadając rzekł* i *odpowiedziawszy rzekł*, co prawdopodobnie wynika z ich różnej w polszczyźnie genezy oraz rugowania we współczesnych przekładach Ewangelii – a to one są przedmiotem opracowań obu autorek – zwłaszcza konstrukcji imiesłowowych na -wszy/-wszy. D. Bieńkowska⁷⁷ także w opracowaniu szesnastowiecznych Ewangelii nie zwraca uwagi na paralelizm obu konstrukcji, w krótkim osobnym omówieniu *odpowiedziawszy rzekł*, i osobnym *odpowiadając rzekł*, *rzekli* wskazując, że ta ostatnia pełni podobną funkcję, jak konstrukcja *mowili rzekąc*. Autorka szczególną uwagę zwraca na konstrukcje typu *odpowiedział mówiąc* czy *pytali go mówiąc*, z imiesłowem *mówiąc*, który „znajduje się zawsze na drugim miejscu, tj. po czasowniku zdania poprzedzającego i pełni w nim funkcję dodatkową, stanowiąc jakby obudowę, ramę do tekstu, który ma być przytoczony. Jego zadaniem jest wprowadzenie oratio recta”⁷⁸. Tu zwraca się osobną uwagę na konstrukcję *odpowiadając rzekł* z imiesłowem współczesnym na pierwszej pozycji i odpowiadającą jej strukturę z imiesłowem uprzednim *odpowiedziawszy rzekł* – ze względu na ich frekwencję i współwystępowanie w paralelnych wersetach szesnastowiecznych przekładów Ewangelii. Spośród różnych pleonastycznych konstrukcji imiesłowowych z czasownikami mówienia to

⁷⁴ Równie nieliczne przykłady tego typu z Biblii brzeskiej to m.in.: Niż tego domowił, oto niektory przyszedł od książęcią Bożnice powiedając mu, Umarła corká twoja, nie przykrzże się Mistrzowi. (Łk 8,49), Wroć się do domu twego, á opowiedz jáko wielkie rzeczy z tobą Pan uczynił, tákże odszedł opowiadając po wszytkim mieście jak wielkie rzeczy uczynił z nim Jezus. (Łk 8,39).

⁷⁵ D. Bieńkowska, *Polski styl biblijny*, Łódź 2002, s. 120-121, oraz: B. Szczepińska, *Ewangelie tylekroć tłumaczone... Studia o przekładach i przekładaniu*, Gdańsk 2005, s. 121-127.

⁷⁶ D. Bieńkowska, *Polski styl biblijny*, Łódź 2002, s. 120-121, oraz: B. Szczepińska, *Ewangelie tylekroć tłumaczone... Studia o przekładach i przekładaniu*, Gdańsk 2005, s. 167 i 164.

⁷⁷ D. Bieńkowska, *Styl językowy przekładu Nowego Testamentu Jakuba Wujka (na materiale czterech Ewangelii)*, Łódź 1992, s. 163-168.

⁷⁸ D. Bieńkowska, *Styl językowy przekładu Nowego Testamentu Jakuba Wujka (na materiale czterech Ewangelii)*, Łódź 1992, s. 163.

głównie konstrukcje *odpowiedając rzekł* i *odpowiedziawszy rzekł* są wzajemnie zastępowalne. W wypowiedzeniu zajmują też zwykle inicjalną pozycję, co różni je od konstrukcji typu *mówił rzekąc*, a wynika z semantyki występujących w nich form czasownika *odpowiedzieć*.

Obie typy konstrukcji współwystępują obok siebie w jednym wersecie Mk 11,33 – w tłumaczeniu M. Czechowica (1577) i w obu przekładach Wujkowych, podczas gdy w translacji królewieckiej z 1553 r., w obu przekładach z drukarni Szarffenbergerowskiej (1556 i 1561) oraz w tłumaczeniu Sz. Budnego (1572) obie konstrukcje imiesłowowe zawierają imiesłów współczesny; jedynie w Biblii brzeskiej są tu dwa imiesłowy uprzednie:

1577: A **odpowiedając**, **mowili** Jezusowi, nie wiemy: A Jezus **odpowiedziawszy rzekł** im, i ja wam nie powiem którą zwierzchnością to czynię.

1593: A **odpowiedając rzekli** Jezusowi; Nie wiemy. A Jezus **odpowiedziawszy rzekł** im: I ja wam nie powiem którą mocą to czynię.

1599: A **odpowiedając rzekli** Jezusowi: Nie wiemy. A Jezus **odpowiedziawszy rzekł** im: ani ja wam powiem, którą mocą to czynię.

wobec:

1553: A [także] **odpowiedając**, **rzeką** Jezusowi, Nie wiemy, A Jezus **odpowiedając rzecze** im, Aniż ja też wam powiem, którą mocą to czynię.

1556: I **odpowiadając** Jezusowi **rekli**. Nie wiemy. I **odpowiadając** Jezus **rekli**. Ani ja powiem wam w której mocy to działam.

1561: **Odpowiadając** tedy Jezusowi, **rekli**: Nie wiemy. Jezus też **odpowiadając**, **rekli**: Ani ja też wam powiem czyją te rzeczy mocą działam.

1572: I **odpowiedając rzekli** Jezusowi, nie wiemy, A Jezus **odpowiedając mowi** im, ani ja wam powiem którą władzą to czynię:

oraz:

1563: Tedy **odpowiedziawszy rzekli** Jezusowi, Nie wiemy, A Jezus też **odpowiedziawszy**, **rekli** im, I ja też wam nie powiem którą mocą to czynię.

W klementyńskiej Wulgacie analizowany fragment ma postać: Et **respondentes dicunt** Jesu: Nescimus. Et **respondens** Jesus **ait** illis: Neque ego dico vobis in qua potestate haec faciam, i również zawiera imiesłowy (participium praesentis activi *respondentes* i *respondens*) w pleonastycznych konstrukcjach z verbum dicendi *dicunt* i *ait*, które najdokładniej oddają przekłady zawierające konstrukcję: *odpowiadając rzekli* i *odpowiadając rzekł*. W przytoczonych przykładach na ogół oba człony każdej z konstrukcji imiesłowowej sąsiadują ze sobą, rzadko – jak w Ewangeliach z 1556 i 1561 r. – imiesłowy wykazują łączliwość z dopełnieniem dalszym lub okolicznikiem (odpowiadając Jezusowi, odpowiadając tedy Jezusowi) czy z podmiotem (odpowiadając Jezus rzekł).

W szesnastowiecznych Ewangeliach w obu typach pleonastycznych konstrukcjach z czasownikami mówienia – zarówno z imiesłowem współczesnym, jak i uprzednim – zarysowuje się wyraźna przewaga form imiesłowowych od czasownika *odpowiadać* w pierwszym członie, oraz osobowej formy czasownika *rzec* – w drugim. Dlatego celowe wydaje się tabelaryczne zestawienie obu typów pleonastycznych konstrukcji imiesłowowych, przy czym rejestrowane są nie tylko formy osobowe czasownika *rzec*, ale wszystkie inne osobowe formy czasowników mówienia, jeśli takie występują; nie uwzględnia się natomiast różnic w zakresie obecności lub braku przecinka, a także – wskazując typ konstrukcji – ewentualnego jej uzupełnienia innymi składnikami, co nie jest częste.

Tabela 13. Wybrane przykłady konstrukcji pleonastyczne typu *odpowiadając rzekł* i *odpowiedziawszy rzekł* w szesnastowiecznych przekładach Ewangelii

Ewan- gelia	Typ <i>odpowiadając/odpowiedając rzekł</i>	Typ <i>odpowiedziawszy rzekł</i>	Liczeb- ność
1551	<i>odpowiadając rzekł</i> (37): A odpowiadając [ten to] Anijoł, rzekł niewiast<a>m nie bojcie się wy, Boć [já] wiem że Jesusa ukrzyżowanego szukacie (Mt 28,5), <i>odpowiadając powiedział</i> (3): A on odpowiadając, jednemu z nich powiedział *Przyjacielu] nie czynić krzywdy, zá żeś się nie z grosza zmowił ze mną? (Mt 20,13), A odpowiadając wszystek lud powiedział, krew' jego na nás i na dzieci nasze, (Mt 27,25) <i>odpowiadając, jest powiedział</i> (1): A Piotr odpowiadając mu, jest powiedział, Panie, jeśli żeś ty jest, każ mi przyść do siebie po wodách, (Mt 14,28) <i>odpowiadając mówił</i> (1): A odpowiadając Jesus, zasię mówił do nich przez podobieństwa rzeknąc, (Mt 22,1) <i>odpowiadając rzecze</i> (1): A odpowiadając król rzecze ję, Zaprawdę wám powiedám, Ile żeście uczynili jednemu z tych bratów moich námniejszych, mnieście uczynili.(Mt 25,40) <i>odpowiadając rzekli</i> (2): Co się wám widzi? A oni odpowiadając, rzekli, *Godzien] jest śmierci (Mt 26,66)	Brak	45
1553	<i>odpowiadając rzekł</i> (78):A Jesus odpowiadając rzekł ję, szedwszy odpowiedzcie Janowi co słyszycie i widzicie, (Mt 11,4) <i>odpowiadając powiedział</i> (5): A Piotr odpowiadając mu, jest powiedział, Panie, jeśli żeś ty jest, każ mi przyść do siebie po wodách, (Mt 14,28), A on odpowiadając, jednemu z nich powiedział *Przyjacielu] nie czynić krzywdy, zá żeś się nie z grosza zmowił ze mną? (Mt 20,13), A odpowiadając wszystek lud powiedział, krew' jego na nás i na dzieci nasze, (Mt 27,25) <i>odpowiadając mówił</i> (2): A odpowiadając Jesus, zasię mówił do nich przez podobieństwa rzeknąc, (Mt 22,1) <i>odpowiadając gromił go rzeknąc</i> (1): A drugi	brak imiesłowu <i>odpowiedziawszy</i>; w przekładzie jest tylko czterokrotnie poświadczony imiesłów <i>rzekwszy</i>, w tym dwukrotnie w konstrukcjach analogicznych do <i>odpowiedziawszy rzekł</i>, mianowicie: <i>rzekwszy, głosem wielkim zawołał</i>: A rzekwszy to, głosem wielkim zawołał, Łazarzu wynidź stamtąd hajwo, (Jn 11,43) <i>rzekwszy, wyszedł, i rzecze</i>: Rzecze mu Piłat, Cóż jest prawda? A to rzekwszy, zasię wyszedł do żydów, i rzecze im, Jać żadnyj winy w tym człowieku nie znajduję, (Jn 18,38). Imiesłowy <i>rzekwszy/rzekszy</i> są we wszystkich szesnastowiecznych	105

	odpowiadając, gromił go rzeknąc, I bogaż się to nie boisz chocia jesteś w tymże potępieniu? (Łk 23,40) <i>odpowiadając rzecz</i> (9): A odpowiadając król rzeczę ję, Zaprawdę wam powiem, Ile żeście uczynili jednemu z tych bratów moich namięniejszych, mnieście uczynili. (Mt 25,40) <i>odpowiadając rzekła</i> (1): *Lecz] matka je(go) odpowiadając rzekła żadną miarą] ale będzie zwan Janem, (Łk 1,60) <i>odpowiadając rzekli</i> (3): I odpowiadając Jesusowi rzekli, Nie wiemy, Rzekł ję też i on, A ni<c> já wam powiem którą mocą to czyni<ę>, (Mt 21,27) <i>odpowiadając powiedzieli</i> (1): A odpowiadając niektorzy z Doktorow powiedzieli, Mistrzu, dobrześ powiedział, (Łk 20,39) <i>odpowiadając rzeką</i> (2): A [tám] odpowiadając rzeką mu, Gdzie panie/ A on im rzekł, Gdzie [jest] ciało, tam będą zgromadzeni i orłowie.(Łk 17,37) <i>rzekł odpowiadając</i> (3): A on *rzekł], odpowiadając jęmu, o rodzaju niewierny, Pokiż [wždy] będę u wás? poki wás będę cierpiál? Przywiedźcie go do mnie, (Mk 9,19), A on był rzekł wewnątrz odpowiadając, Nie zadawaj mi práce, Juści drzwi zamknioné, i działki moje ze mną w łożu są, nie mogąć wstać a tobie dać? (Łk 11,7), A Piłat go spytał rzeknąc, Jesteś ty on to król żydowski? A on rzekł, odpowiadając jęmu, Ty mówisz, (Łk 23,3)	Ewangeliach poświadczone pojedynczo lub kilkukrotnie, rzadko – jak w Ewangeliach w przekładzie Szymona Budnego z 1572 r. – kilkunastokrotnie, przy czym w przywołanym wyżej wersecie Jn 18,38 konstrukcje z <i>rzekszy</i> są obecne także w innych translacjach, mianowicie: w Biblii Leopoldy: Rzekł mu Piłat: Co jest prawda? I rzekszy to, wyszedł zasię do Żydów, i rzekł im: Ja w nim żadnej przyczyny nie nájduję, w Biblii brzeskiej: Powiedział mu Piłat: A coż jest prawdą? i to rzekszy wyszedł zasię do Żydów, i rzekł do nich: Ja żadnej winy do niego nie nájduję. w Biblii z 1572 r.: Mówi mu Piłat: Co jest prawda? A to rzekszy, zasię wyszedł k żydom, i mówi im: Ja áni jednej przyczyny nie nájduję w nim. W Biblii w przekładzie Czechowica (1577): Rzekł mu Piłat, coż jest prawda? A to rzekszy, wyszedł zasię do żydów, i rzekł im, Ja żadnej winy w nim nie nájduję. W Biblii Wujka z 1593 r.: Rzekł mu Piłat: Coż jest prawda? A to rzekszy, wyszedł zasię do Żydów, i rzekł im: Ja żadnej winy w nim nie nájduję. oraz z 1599 r.: Rzekł mu Piłat: Co jest prawda? A to rzekszy, wyszedł zasię do Żydów, i rzekł im: Ja żadnej winy w nim nie nájduję.	
1556	<i>odpowiadając rzekł</i> (3): A on odpowiadając rzekł im. Czemu i wy przestępujecie przykazanie boże dla ustaw wászych. (Mt 15,3) <i>odpowiadając rzekł</i> (1): I odpowiadając Jesus rzekł zasie w przepowieściach im mówiąc. (Mt 22,1)	<i>odpowiedziawszy rzekł</i> (8): I odpowiedziawszy Jesus rzekł im. Szedszy powiedźcie Janowi coście słyszeli i widzieli, (Mt 11,4), A on odpowiedziawszy rzekł im. Helijaszi ma przyść i ma przywrocić wszystko. (Mt 17,11), A odpowiedziawszy Judas który go wydał, rzekł mu. Zalim ja jest Mistrzu? Rzekł mu. Tyś rzekł. (Mt 26,25)	4+8 =12
1561	<i>odpowiadając rzekł</i> (64): Odpowiadając ná to wszystek lud, rzekł: Krew jego ná nas, i na nasze syny. (Mt 27,25) <i>odpowiadając, rzekł</i> (3): A on odpowiadając, rzekł: Będiesz miłować Pána Bogá twego z zupełnego serca twego, i ze wszystkiej dusze twojej, i ze wszystkich sił twoich, i ze wszystkiego rozumu twojego: á bliźniego twego jáko siebie sámeo. (Łk 10,27) <i>odpowiadając rzecz</i> (1) Odpowiadając ná to Krol rzeczę im: Zaprawdę powiadam wam. Kiedyście kolwie czynili jednemu z tych bráciej moich namniejszych, mnieście to czynili. (Mt 25,40) <i>odpowiadając mówił</i> (2): A odpowiadając Jesus mówił zasię w przypowieściach k nim temi słowy: (Mt 22,1), I odpowiadając Jesus, mówił náuęczając w kościele. Jakoż powiádają doktorowie że Christus jest synem	<i>odpowiedziawszy rzekł</i> (14): Ktory odpowiedziawszy, rzekł: Niedobrze by to, brác chleb synowski á miotác ji psom. (Mt 15,26), A on odpowiedziawszy jednemu z nich, rzekł: Przyjacielu, nie czynięć wszák krzywdy: zażes sie nie z groszą zmowił se mną? (Mt 20,13), Przystąpiwszy potym do drugiego, takież też mu rzekł: A on odpowiedziawszy, rzekł: Idę pánie. A przedsię nie szedł. (Mt 21,30) <i>odpowiedziawszy powiedział</i> (2): Odpowiedziawszy Jesus powiedział im, Szedszy powiedziecz Janowi coście słyszeli i coście widzieli: (Mt 11,4), Odpowiedziawszy powiedział im: Kto ma dwie sukni, niechaj da temu kto nie ma: á kto też ma pokármy: tákież niechaj uczyni. (Łk 3,11) <i>odpowiedziawszy, fukał nań, rzekąc</i> (1):	75+17 =92

	Dawidowym? (Mk 12,35) <i>odpowiadając rzekli</i> (3): Tedy odpowiadając Jezusowi, rzekli: Nie wiemy. On im też rzekł: Ani ja też wam powiem którą mocą to czynię. (Mt 21,27), A oni odpowiadając rzekli: Janem krzcicielem: á drudzy też Eliaszem, drudzy zaś powiadają że jeden Prorok z onych starych powstał. (Łk 9,19) <i>odpowiedając, rzekli</i> (1): Ukażcie mi grosz. Czej to ma obraz, i napis? Odpowiedając, rzekli mu. Cesárski. (Łk 20,34)	Odpowiedziawszy drugi, fukał nań, ręką: Ani sie ty Bogá boisz, będąc w tymże potępieniu. (Łk 23,40)	
1563	<i>odpowiedając rzekł</i> (40): I odpowiadając setnik, rzekł, Pánie nie jestem godzien abyś wszedł pod dach moj, ále tylko rzec słowo, á będzie uzdrowion sługá moj. (Mt 8,8) <i>odpowiedając rzekł</i> (2): A on odpowiadając, rzekł temu który mu to był powiedział, Ktoraż jest mátká moja? i ktorzy są brácia moi? (Mt 12,48), A odpowiadając Jezus, rzekł im, Błádzicie nie umiejąc pism áni mocy Bożej. (Mt 22,29) <i>odpowiedając mówił</i> (1): Tedy odpowiadając Jezus po wtore, mówił im przez podobieństwá, ręką. (Mt 22:1) <i>odpowiedając rzecze</i> (1): A odpowiadając Krol rzecze im, Záprawdę powiedam wam, Ileście uczynili jednemu z tych bráciej mojej namniejszych, mnieście uczynili. (Mt 25,40) <i>odpowiedając rzekli</i> (6): I odpowiadając Jezusowi, rzekli, Nie wiemy, Rzekł im też i on, Ani ja też wam powiedam którą mocą to czynię. (Mt 21,27)	<i>odpowiedziawszy rzekł</i> (56): A on odpowiedziawszy rzekł im, Nie czytaliście, iż stworzyciel od początku mężczyznę i niewiastę uczynił je? (Mt 19,4), Odpowiedziawszy tedy niektory z zakonnych wykłádczow, rzekł mu: Mistrzu gdy to powiedasz, tedy nam też czynisz krzywdę. (Łk 11:45) <i>odpowiedziawszy, rzekł</i> (4): Ale on odpowiedziawszy, rzekł, Dajcie wy im co jeść, A oni rzekli ku niemu, Idźmyż kupmy za dwie_ście pieniędzy chlebá, á dajmy im coby jedli. (Mk 6,31) <i>odpowiedziawszy, począł mówić</i> (1): A odpowiedziawszy im Jezus, począł mówić, Báczcież áby was nikt nie zwodził. (Mk 13,5) <i>odpowiedziawszy, fukał go mówiąc</i> (1): Ale odpowiedziawszy drugi, fukał go mówiąc, I nie boisz się ty Bogá, gdyż jest w tymże skazaniu? (Łk 23,4) <i>odpowiedziawszy rzekłá</i> (2): Ale odpowiedziawszy mátká jego, rzekłá, Nie ták, áleć będzie wezwan Janem. (Łk 1,60), I odpowiedziawszy niewiastá rzekłá mu: Nie mam mężá. A Jezus jej rzekł: Dobrześ powiedziálá, Nie mám mężá. (Jn 4,17) <i>odpowiedziawszy, rzekli</i> (4): Ukażcie mi pieniądz, czyj ma ná sobie obraz i napis? I odpowiedziawszy mu rzekli, Cesárski. (Łk 20,24), A ták Żydowie odpowiedziawszy rzekli mu: Coż á znak okázujesz nam iż to czynisz? (Jn 2,18)	50+68 =118
1572	<i>odpowiedając rzekł</i> (7): A odpowiadając Jezus zaś rzekł im w podobieństwach, mówiąc (Mt 22,1) <i>odpowiadając rzekli</i> (1): Oni zaś odpowiadając rzekli: Johánem krzcicielem, inszy zaś Eliaszem, inszy zaś, iż prorok niektory z dawnych wstał. (Łk 9,19)	Brak konstrukcji z <i>odpowiedziawszy</i>; jest tylko pojedyncza: <i>zapowiedziawszy jim mówiąc</i> (1): Tych dwunáście posłał Jezus zapowiedziawszy jim mówiąc: Ná drogę pogánow nie idźcie, á do miastá Sámárytow nie wchódźcie. (Mt 10,5)	8
1577	<i>odpowiedając rzekł</i> (48): A Jezus odpowiadając, rzekł k niemu, zániechaj teraz, ábowiem tak się nam godzi wypełnić wszystkie sprawiedliwość: á tak że go zániechał. (Mt 3,15), A Piotr odpowiadając mu, rzekł, Pánie jeśls ty jest każ mi przyjs do siebie po wodach. (Mt 14,28) <i>odpowiedając rzekł</i> (2): W on czas odpowiadając Jezus, rzekł, Przyznawam tobie ojce pánie niebá i ziemie, żeś ty rzeczy zákrył	<i>odpowiedziawszy rzekł</i> (42): A on odpowiedziawszy, rzekł im, [Dajcie wy im jeść.] i rzekli mu, odszedszy kupiemy zá dwieście groszy chlebá, á dajmy im jeść? (Mk 6,37) <i>odpowiedziawszy, mówił</i> (1): A Jezus odpowiedziawszy, mówił, náuczając w kościele, jákoż mówią uczeni w piśmie, iż Christus, jest synem Dawidowym? (Mk	60+48 =108

	przed mądrymi i rostopnemi, á objáwiłes je niemowlátom. (Mt 11,25), A on odpowiadając rzekł, Wszelkie szczepienie ktorego nie szczepil ociec moj niebieski, wykorzenione będzie. (Mt 15,13) <i>odpowiadając mowił</i> (1): A odpowiadając Jezus zásię im mowił przez przypowieści rzekąc. (Mt 22,1) <i>odpowiadając rzecze</i> (1): A odpowiadając Krol rzecze im, amen powiedam wam, ileście uczynili jednemu z tych bráciej mojej namniejszych, mnieście uczynili: (Mt 25,40) <i>odpowiadając rzeczę</i> (1): Potym gdy [wstánie] gospodarz i zámknie drzwi, á poczniecie stać ná dworze i kolátác we drzwi mowiąc: Pánie, pánie otwórz nam; á odpowiadając rzeczę wam: nie znam was, skąd jesteście? (Łk 13,25) <i>odpowiadając rzekli</i> (6): I odpowiadając Jezusowi, rzekli, nie wiemy. Rzekł im też on, áni já też wam powiedam którą zwierzchnością to czynię. (Mt 21,27) <i>odpowiadając mowili</i> (1): A odpowiadając, mowili Jezusowi, nie wiemy: A Jezus odpowiadawszy rzekł im, i já wam nie powiem którą zwierzchnością to czynię. (Mk 11,33)	12,35), <i>odpowiadawszy, poczył mowić</i> (1): A Jezus odpowiadawszy im, poczył mowić, Báććiesz áby was kto nie zwodził. (Mk 13,5) <i>powiedziawszy, rzekł</i> (1): A to mowił dawając znác którą śmiercią miał uwielbić Bogá, A to powiedziawszy, rzekł mu, podź zá mną. (Jn 21,19) <i>odpowiadawszy rzekli</i> (3): Ukaźcie mi grosz: czyj ma obraz i napis? á odpowiadawszy rzekli, Cesárski. (Łk 20,24)	
1593	<i>odpowiadając rzekł</i> (58): A on odpowiadając rzekł: Nápisano jest, Nie sámym chlebem żywie człowiek: ále wszelkim słowem ktore pochodzi z ust Bożych. (Mt 4,4) <i>odpowiadając mowił</i> (1), A odpowiadając Jezus, mowił im zásię przez przypowieści, rzekąc: (Mt 22,1) <i>odpowiadając rzecze</i> (2): A odpowiadając krol, rzecze im: Záprawdę powiedam wam; Pokiście uczynili jednemu z tych bráciej mojej namniejszych, mnieście uczynili. (Mt 25,40), A gdy wnidzie gospodarz, i zámknie drzwi, á poczniecie stać ná dworze, i kolátác we drzwi, mowiąc: Pánie otwórz nam: A odpowiadając rzecze wam: Nie znam was skádeście. (Łk 13:25) <i>odpowiadając rzekli</i> (6): I odpowiadając Jezusowi, rzekli: Nie wiemy. Rzekł im też on: A já też wam nie powiem którą mocą to czynię. (Mt 21,27)	<i>odpowiadawszy rzekł</i> (35): A on odpowiadawszy, rzekł im: Dobrze Esájasz o was obludnikách prorokował, jáko jest nápisano: Lud ten usty mię chwali: ále serce ich dáleko jest ode mnie. (Mk 7,6) <i>odpowiadawszy, mowił</i> (1): A Jezus odpowiadawszy, mowił, náuczając w kościele: Jákoż mowią Doktorowie iż Christus jest synem Dawidowym? (Mk 12,35), <i>odpowiadawszy, poczył im mowić</i> (1): A Jezus odpowiadawszy poczył im mowić: Pátrzcież áby was kto nie zwiodł. (Mk 13,5) <i>odpowiadawszy, fukał go, mowiąc</i> (1): A odpowiadawszy drugi, fukał go, mowiąc: I Bogá się ty nie boisz, gdyżes tejże skaźniej podległ? (Łk 23,40) <i>odpowiadawszy rzekła</i> (1): A odpowiadawszy mátká jego, rzekła: Nie ták, ále názwan będzie Janem. (Łk 1,60) <i>odpowiadawszy rzekli</i> (2): Ukaźcie mi grosz. Czyj ma obraz i napis? A odpowiadawszy rzekli: Cesárski. (Łk 20,24) oraz: <i>powiedziawszy, rzekł</i> (1): A to mowił, dawając znác którą śmiercią miał uwielbić Bogá. ☞ A to powiedziawszy, rzekł mu: Podź zá mną. (Jn 21,19)	67+41 =108
1599	<i>odpowiadając rzekł</i> (21): A odpowiadając rzekł im: Dajcie wy im jeść. I rzekli mu: Szedszy kupmy zá dwieście groszy chlebá: á damy im	<i>odpowiadawszy rzekł</i> (31): A on odpowiadawszy, rzekł im: Dobrze Izájasz o was obludnikách prorokował,	29+35 =64

jeść. (Mk 6,37) <i>odpowiedając, rzekł</i> (1): I on odpowiadając jednemu z nich, rzekł: Przyjacielu, nie czynięć krzywdy: Izaś sie ze mną za grosz nie zmówił <i>odpowiedając, mówił</i> (1): A odpowiadając mówił im: Kto ma dwie sukni, niech da niemającemu: a kto ma pokarmy, niech także uczyni. (Łk 3,11) <i>odpowiedając, mówił, rzekąc</i> (1): A odpowiadając Jesus, mówił im zaśię przez przypowieści, rzekąc: (Mt 22,1) <i>odpowiedając rzecz</i> (2): A odpowiadając król, rzecz im: Záprawdę powiádam wam: Pókiście uczynili jednemu z tych bráciéj mojej namniejszych, mnieście uczynili. (Mt 25,40) <i>odpowiedając rzekli</i> (2): A niektórzy z Doktorów odpowiadając rzekli mu: Náuczycielu, dobrześ powiedział. (Łk 20,39) <i>odpowiedając rzékłby</i> (1): A on zewnątrz odpowiadając rzékłby: Nie uprzykrzaj mi sie: już drzwi zámkniono, á dziatki moje są w łóźnicy ze mną: nie mogęć wstác i dáć ci. (Łk 11,7)	jáko jest nápisano: Lud ten wárgámi mié czci, ále serce ich dáleko jest ode mnie. (Mk 7,6) <i>odpowiedziawszy, mówił</i> (1): A Jesus odpowiedziawszy, mówił, náuczając w kościele: Jáków mówią Doktorowie iż Christus jest synem Dawidowym? (Mk 12,35) <i>odpowiedziawszy, począł mówić</i> (1): A Jesus odpowiedziawszy, począł im mówić: pátrzcie áby was kto nie zwiódł. (Mk 13,5) <i>odpowiedziawszy, rzekli</i> (1): Ukażcie mi grosz. Czyj ma obraz i napis? Odpowiedziawszy rzekli mu: Césárski. (Łk 20,24) <i>odpowiedziawszy, fukał go, mówiąc</i> (1): Ani ty Bogá sie boisz, gdyżes téjze skáźniéj podlégl? A odpowiedziawszy drugi, fukał go, mówiąc: Ani ty Bogá sie boisz, gdyżes téjze skáźniéj podlégl? (Łk 23,40)	
--	--	--

Zawarte w tabeli dane ukazują występowanie i frekwencję obu omawianych struktur w szesnastowiecznych przekładach Ewangelii, i brak konstrukcji *odpowiedziawszy rzekł* w obu wydaniach królewieckich. Porównanie danych z Ewangelii wydanych w 1553 i 1593 r., w których różnica w liczebności konstrukcji typu *odpowiedając rzekł* jest duża: 105 w wydaniu królewieckim wobec 67 – w Ewangeliach Wujka wykazuje, że częściowo jest to spowodowane brakiem w przekładzie S. Murzynowskiego paralelnych konstrukcji z imiesłowem uprzednim *odpowiedziawszy rzekł*, których w pierwszej edycji tłumaczenia Wujka jest 41, przy czym poza omawianą strukturą imiesłów *odpowiedziawszy* nie występuje. I podobnie jak w wypadku imiesłówów współczesnych od czasownika *powiadać* i jego form prefigowanych wypada zaznaczyć, że forma *odpowiedziawszy* to bezwzględnie najczęstszy imiesłów uprzedni w grupie czasowników opartych na rdzeniu *powiedzieć*, poza nim występuje wyłącznie imiesłów *powiedziawszy*, poświadczony czterokrotnie w Wujkowej Ewangelii św. Jana, w tym tylko pojedynczo w konstrukcji paralelnej *powiedziawszy rzekł*:

To im **powiedziawszy**, został sam w Gálilejej. (Jn 7,9)

To **powiedziawszy** Jesus, wyszedł z uczniami swymi za rzeczkę Cedron, kędy był ogrod: do ktorego on wszedł i uczniowie jego. (Jn 18,1)

A to **powiedziawszy**, tchnął na nie, i rzekł im: Weźmicie Duchá świętego: (Jn 20,22)

A to mówił, dając znać którą śmiercią miał uwielbić Bogá. ☞ A to **powiedziawszy, rzekł** mu: Podź za mną. (Jn 21,19).

Na ogół oba człony każdej z obu konstrukcji imiesłowowych ze sobą sąsiadują, lecz zdarza się, że dzielą je całe zdania, jak w większości przykładów z dwóch paralelnych wersetów analizowanych szesnastowiecznych Ewangelii – najpierw Mt 26,25:

1551: A Judasz który go wydał **odpowiedając rzekł**, A nie jám li jest Rabbi? Powie mu [Jesus] Tyś rzekł.

1553: A Judasz który go *wydał] **odpowiedając rzekł**, A nie jám li jest D Rabbi? Powie mu [Jesus] Tyś rzekł.

1556: A **odpowiedziawszy Judas** który go wydał, **rzekł** mu. Zalim ja jest Mistrzu? Rzekł mu. Tyś rzekł.

1561: **Odpowiadając** też i Judasz który go wydał, **rzekł** do niego: Zażem ja jest Mistrzu Odpowiedział mu, Tyś rzekł.

1563: A **odpowiedając Judasz** który go wydał, **rzekł**, A zaż ja jest Mistrzu? Rzekł mu, Powiedziałeś.

1572: **Odpowiadając** zaś Judasz który go wydawał **rzekł**: Czy nie ja jestem rábbi? Mowi je(mu): Ty rzekłeś.

1577: A **odpowiedając** Judasz który go wydał, **rzekł**, A zażem ja jest Rabbi? Rzekł mu, tyś rzekł.

1593: A **odpowiedając** Judasz który go **wydał**, rzekł: Ażażem ja jest Mistrzu? Rzekł mu: Tyś powiedział.

1599: A **odpowiedając** Judasz który go wydał, **rzekł**: A zażem ja jest Mistrzu: Rzekł mu: Tyś powiedział⁷⁹:

oraz Łk 13,14:

1556: A **odpowiadając** árcybożnik gniewając się, iż w sobotę uzdrawiał Jesus, **rzekł** do tłuszczej. Sześć dni jest, w których ma być działano. Przeto w ty przychodźcie, á bywajcie uzdrawiáni, á nie w dzień Sabboty.

1561: Tedy Arcybożnik **odpowiadając**, gniewając się iż to Jezus w Sabbotę uzdrowił: **mowił** do tłuszczej. Sześć dni jest, w których ma być co działano, w też tedy przychodźcie, á bywajcie uzdrawiáni, á nie w dzień Sabbotni.

1563: Ale **odpowiedziawszy** książę Bożnice gniewając się że Jezus w Sabbát uzdrawiał, **rzekł** do zgromádenia, Sąć sześć dni w ktore trzebá robić, w ty tedy dni przychodźcie i będziecie uzdrowieni, ále nie w dzień Sobotni.

1572: **Odpowiadając** zaś árcyszkolnik, zá złe mająć iż w sobotę zleczył Jezus, **mowił** tłuszczy. Sześć dni jest, w ktore potrzebá robić, w ty przeto przychodząc leczyć się, á nie w dzień sobotny.

⁷⁹ W oryginale jako werset Mt 26,26.

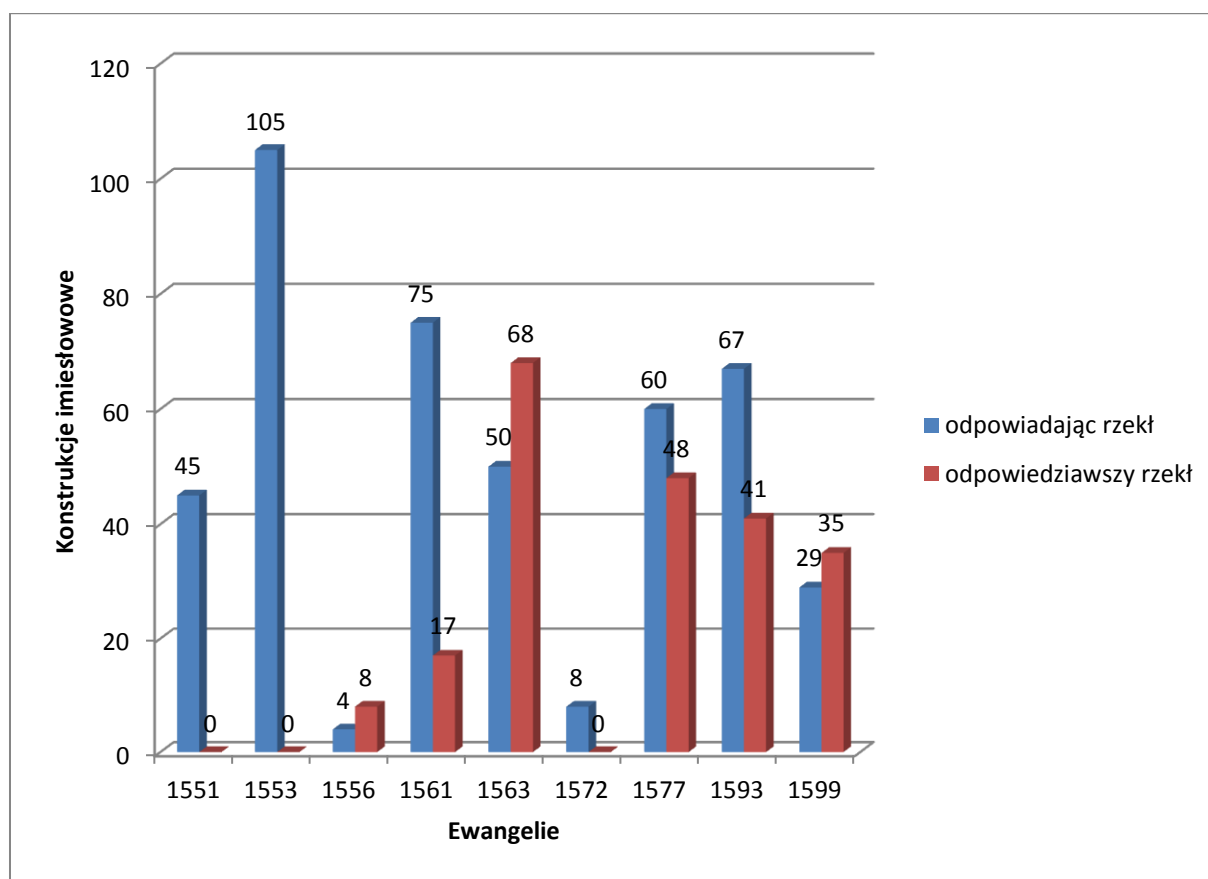
1577: A **odpowiedziawszy** przedniejszy z zgromádenia gniewájac się, że Jezus w szábát uzdrawiał, **rzekł** do onego tłumu: Sąć sześć dni w ktore trzeba robić; w ty tedy przychodząc leczyć się, á nie w dzień sobotni.

1593: A **odpowiedziawszy** Arcybożniczy, gniewájac się że Jezus w szábát uzdrawiał, **rzekł** do onej rzesze: Sąć sześć dni w ktorých ma być robiono: w te tedy przychodząc leczyć się: á nie w dzień sobotni.

1599: A **odpowiedziawszy** Arcybóznik, gniewájac się że Jezus w szábbát uzdrawiał, **rzékł** do rzsze: Sześć dni są w ktorých ma być robiono: w té tedy przychodźcie á léczcie się: á nie w dzień sobotni.

Liczbowe dane zawarte w tabeli obrazowo najlepiej ująć w postaci wykresu.

Wykres 1. Konstrukcje imiesłowowe *odpowiadając rzekł* i *odpowiedziawszy rzekł* w szesnastowiecznych Ewangeliach

Analiza danych z tabeli i wykresu wykazuje obecność wyłącznie konstrukcji *odpowiadając rzekł* w obu translacjach królewieckich i w przekładzie Szymona Budnego, jej przewagę nad strukturą *odpowiedziawszy rzekł* w tłumaczeniach z lat 1561, 1577 i 1593, przy czym w Ewangeliach z Biblii Leopolda jest ona znaczna. Z kolei w Ewangeliach z lat 1556, 1563 i 1599 przeważa paralelna konstrukcja z imiesłowem uprzednim, ale w druku

Szarffenbergerowskim liczebność obu konstrukcji jest znikoma, zaś w Ewangeliach z Biblii brzeskiej i Wujkowej – mniej więcej równomierna, przy czym liczebność każdej z obu konstrukcji w wydaniu katolickim jest niemal dwukrotnie mniejsza (*odpowiedając rzekł* – 53 wobec 29, *odpowiedziawszy rzekł* – 68 wobec 35).

Różnice w liczebności obu omawianych konstrukcji w szesnastowiecznych przekładach Ewangelii spowodowane są m.in. trzema kolejnymi pleonastycznymi strukturami z czasownikami mówienia, które mogą występować w paralelnych miejscach, mianowicie:

- 1) konstrukcjami z imiesłowami uprzednimi od innych niż *odpowiedzieć* czasowników mówienia, takimi jak *rzekszy/rzekwszy*, o małej frekwencji tekstowej,
- 2) konstrukcjami z imiesłowem współczesnym *rzekąc, rzeknąc, mówiąc, powiadając*, który zwykle występuje po czasownikach mówienia, jak *mowił rzekąc*,
- 3) strukturami pleonastycznymi zawierającymi osobowe formy czasowników, typu *odpowiedział i rzekł*.

Na różną liczebność imiesłowowych struktur pleonastycznych z czasownikami mówienia w analizowanych przekładach wpływa także i to, że w wersetach równoległych w niektórych przekładach występują tylko pojedyncze czasowniki, jak np. w Mt 17,11 z Biblii Leopoldy:

A on im odpowiedział, Helijasze ma pirwej przyść, i przywroci (ábo nápráwi) wszystko, podczas gdy w tym miejscu w innych translacjach są pleonastyczne konstrukcje imiesłowowe *odpowiedając rzekł* (1551, 1553, 1563, 1572, 1577, 1593 i 1599) lub *odpowiedziawszy rzekł* (1556).

Wskazane trzy typy konstrukcji pleonastycznych z czasownikami mówienia są kolejno omówione. I tak: stan w zakresie użycia konstrukcji z imiesłowami uprzednimi od innych czasowników mówienia, takimi jak *rzekszy/rzekwszy* ilustruje tabela nr 3, przy czym rejestruję w niej wszystkie imiesłowy uprzednie od czasowników mówienia, nawet jeśli nie występują one w omawianej konstrukcji, co sygnalizuję cyfrą 0, po której w nawiasie pojawia się ogólna liczba użyć danego imiesłowu w danej translacji.

Tabela 14. Konstrukcje pleonastyczne z imiesłowami uprzednimi od innych czasowników niż *odpowiedzieć* w szesnastowiecznych przekładach Ewangelii; w nawiasach podana jest ogólna liczba imiesłowów, tj. występujących także w konstrukcjach typu *czy powiedziawszy, szedł*

Ewan- gelia	Imiesłów	Liczba konstrukcji, (liczba imiesł.)	Przykłady, w nawiasie kwadratowym imiesłowy w użyciach innych niż omawiane

1553	rzekwszy	1 (4)	A rzekwszy to, glosem wielkim zawołał , Łazarzu wynidź stamtąd hajwo, (Jn 11,43)
	powiedziawszy	0 (1)	[A powiedziawszy to, ukazał im ręce i nogi, (Łk 24,40)]
	zawoławszy ⁸⁰	3 (9)	A natychmiast zawoławszy ociec *dziecięcia] one(go) *z płaczem] powiedział , wierze panie, pomóż niedowiarstwu mojemu. (Mk 9,24) I zawoławszy rzész poczęła [go o to] prosić *co] im zawsze czynił, (Mk 15,8) A Jesus zawoławszy wielkiem głosem rzekł , Ojcze w ręce twoje poruczę ducha mego, I rzekłwszy to ducha wypuścił. (Łk 23,46)
1556	rzekszy/ rzekwszy	0 (2)	[I wołając głosem wielkim Jezus rzekł . Ojcze w ręce twoje polecam ducha mego. A to rzekszy wytchnął. (Łk 23,46), A chwałę bogu rzekwszy , wyszli na górę oliwną. (Mt 26,30)]
	powiedziawszy	0 (1)	[A ty rzeczy powiedziawszy , przodkiem szedł wstępując do Jeruzale(m). (Łk 19,28)]
	Zawoławszy	1 (2)	I tudzież zawoławszy ociec dziecięcia ze łzami mówił . Wierzę panie. Wspomóż niedowiarstwo moje. (Mk 9,23)
1561	Rzekszy	0 (5)	[A wołając wielkim głosem Jezus, rzekł : Ojcze w ręce twoje poruczę ducha mego. A to rzekszy wypuścił ducha. (Łk 23, 46)]
	powiedziawszy	0 (3)	[To im powiedziawszy , został sam w Gálilejej. (Jn 7,9)]
	Zawoławszy	1 (2)	Tedy natychmiast zawoławszy ociec onego dziecięcia, z płaczem mówił : Wierzę Pánie, rátuj niedowiarstwa mego. (Mk 9,24) ⁸¹
	Krzyknąwszy	1 (1)	Tedy krzyknąwszy zá_raz wszystkú tłuszcza, rzekłá : zágub tego, á wypuść nam Bárabaszá: (Łk 23,18)
	Wymówiwszy	0 (1)	[Te rzeczy wymówiwszy Jezus, wyszedł z zwolenniki swoimi zá strumień Cedron, gdzie był ogród, do ktorego wszedł sam i zwolennicy jego. (Jn 18,1)]
1563	Rzekszy	2 (8)	To rzekszy , potym do nich mówił , Łázarz przyjaciél nasz usnął, ále pojde ábych go ze snu obudził. (Jn 11,11), To tedy rzekszy zawołał głosem wielkim , Łázárzu wynidź sam. (Jn 11,43)
	Zawoławszy	1 (3)	Tedy pospolstwo zawoławszy poczęli prosić o to jáko im zawždy czynił. (Mk 15,8)
	powiedziawszy	0 (5)	[Gdy światłość macie, wierzciez w światłość, ábyście synmi światłości byli: A to powiedziawszy Jezus, wyszedł i schronił się od nich. (Jn 12,36)]
1572	Rzekszy	3 (15)	A drugie pádło ná ziemię dobrą, á wzniknąwszy, uczyniło owoc stokratny. To rzekszy wołał : Kto ma uszy słyszeć, niech słyszy. (Łk 8,8) A to rzekszy głosem wielkim krzyknął : Łázárzu idź weń. (Jn 11,43) A to mówił , oznájmując jáką śmiercią miał rozsláwić Bogá. A to rzekszy mówi jemu: Idź zá mną. (Jn 21,19)
	zawoławszy (4)/ zawoławszy (2)	2 (6)	I zawoławszy tłuszcza poczęła pros<i>ć , jáko im zawždy czynił. (Mk 15,8) I on zawoławszy rzekł : Ojcze Abráhámie, zmiłuj sie náde mną, á poszlej Łázárzá, áby omoczył koniec pálcá swego w wodzie, i ochłodził język moj, iż cierpie w płomieniu tym. (Łk 16,24)
	Krzyknąwszy	1 (1)	I wnet krzyknąwszy ociec dziecięcia, ze łzami rzekł , wierzę Panie pomóż niewierze mojej. (Mk 9,24)
	zápowiedziawszy	1 (1)	Tych dwunásce posłał Jezus zápowiedziawszy jim mówiąc : Ná drogę pogánów nie idźcie, á do miástá Sámárytow nie wchodźcie. (Mt 10,5)
	Rzekszy	1 (8)	A to rzekszy zawołał głosem wielkim, Łázárzu wynidź sám. (Jn 11,43)

⁸⁰ Leksem *zawoławszy/zawoławszy* może mieć także znaczenie ‘przywoławszy’, zawierające semy wykraczające poza czynność mówienia, jak w wersecie Mk 12,43: Gdzie Jezus *zawoławszy* uczniów swoich, rzecze im, Zaprawdę wám powiem że ta ubogá wdowá więcej wrzuciła *niż wszyścý ktorzy miecá w skarbnicę, czy w Łk 16,2: I *zawoławszy* go *rzekł* mu, Co to słyszę o tobie? Daj liczbę [z]szafowaniá twego, Bo dalej nie będziesz mógł szafować.

⁸¹ W obu poświadczeniach w Ewangeliach z Biblii Leopolity forma *zawoławszy* ma znaczenie ‘krzyknąwszy’, ale raz występuje w innej konstrukcji niż omawiane tu konstrukcje uznawane za pleonastyczne: Ale Jezus *zawoławszy* głosem wielkim, wypuścił Duchá. (Mk 15,37).

	Zawoławszy	4 (8)	A natychmiast zawoławszy oćiec onego dziecięciá, ze łzámí rzekl , wierzę páníe: podpomożże niedowiárstwu memu. (Mk 9,24) A zawoławszy tłum poczęli prosić oto jáko im zawždy czynił. (Mk 15,8) On tedy zawoławszy rzekl , Ojczye Abráhámie zmiłuj się náde mną, á pošli Łázárzá, áby omoczył koniec pálcá swego w wodzie, á ochłodził język moj, boć boleję w tym płomieniu. (Łk 16,24) A Jezus zawoławszy głosem wielkim, rzekl , Ojczye w ręce twe [polecam] duchá mojego, á to rzekszy wytchnął. (Łk 23,46)
	powiedziawszy	0 (2)	[To powiedziawszy Jezus, wyszedł z uczniámi swemi zá potok Redron kędy był ogród, do ktore(go) on wszedł i uczniowie jego. (Jn 18,1)]
1593	Rzekszy	1 (8)	A to rzekszy ; zawołał głosem wielkim: Łázárzu, wynidź sám. (Jn 11,43)
	Zawoławszy	3 (6)	A natychmiast zawoławszy ociec onego dziecięciá, ze łzámí rzekl : Wierzę Páníe: rátuj niedowiárstwá mego. (Mk 9,24) Ten gdy ujźrzał Jesusá, upadł przed nim: I zawoławszy wielkim głosem, mówił : Co ty ze mną masz Jesusie Synu Bogá nawyższego? proszę cię nie męcz mię. (Łk 8,28) A Jezus zawoławszy głosem wielkim, rzekl : Ojczye, w ręce twe polecam duchá mojego. A to rzekszy, skonał. (Łk 23,46)
	powiedziawszy	1 (4)	A to mówił, dávájąc znáć ktorą śmierciá miał uwielbić Bogá. ☞ A to powiedziawszy , rzekl mu: Podź zá mną. (Jn 21,19)
1599	Rzekszy	1 (6)	mníe posłał. To rzekszy , zawołał głosem wielkim: Łázárzu wynidź (Jn 11,43)
	Zawoławszy	2 (4)	Ten gdy ujźrzał Jesusá, upadł przed nim: i zawoławszy wielkim głosem, mówił : Co mníe i tobie jest Jesusie synu Bogá Nawysszego? proszę cię nie męcz mię. (Łk 8,28) A Jezus zawoławszy głosem wielkim, rzekl : Ojczye, w ręce twé polécam duchá mojego. A to rzekszy, skonał. (Łk 23,67)
	powiedziawszy	1 (4)	A to mówił, dávájąc znáć ktorą śmierciá miał uwielbić Bogá. A to powiedziawszy , rzekl mu: Pódź zá mną. (Jn 21,19)

Wszystkie konstrukcje z imiesłowem uprzednim od czasowników mówienia innych niż *odpowiedzieć* z rzadka występują we wszystkich omawianych przekładach, z wyjątkiem Ewangelii z roku 1551, w której ich brak; jest tu tylko dwukrotnie poświadczona forma *zawoławszy*, w obu wskazywanych znaczeniach, tj. ‘przywoławszy’ (A Jezus *zawoławszy* dzieciątka, postawił je w pośrodku ich (Mk 9,24), jak i w znaczeniu ‘krzyknąwszy’, jednak w kontekście spoza omawianych tu konstrukcji pleonastycznych: A Jezus *zawoławszy* zasię wielkim głosem wypuścił ducha. (Mt 27,50). Interesujący jest stan w kolejnej królewieckiej edycji, mianowicie z 1553 r., w której konstrukcja pleonastyczna *rzekwszy głosem zawołał* jest tylko pojedyncza na tle pozostałych trzech zdań z formą *rzekwszy*. W zabytku wstępują też wyjątkowe na tle wszystkich pozostałych tekstów formy *rzekłwszy* (5) i *wyrzekłwszy* (1), po kontaminacji z imiesłowem *l*-owym, jednak nie są one obecne w konstrukcjach pleonastycznych:

A to *rzekłwszy*, ukazał im ręce i bok swój, Uczniowie tedy uweseli się ujrzawszy pana, (Jn 20,20)

A to *wyrzekłwszy*, obróciła się nazád, i ujrzy Jesusa stojącego, a nie wiedziała że by był Jezus, (Jn 20,14).

Modelowy wręcz stan w zakresie znaczenia imiesłowu *zawoławszy* występuje w Ewangeliach z 1556 r., w których ten poświadczony tylko dwukrotnie imiesłów ma zarówno znaczenie ‘krzyknąwszy’ w przywołanym w tabeli wersecie Mk 9,23, jak i znaczenie, które w innych translacjach oddają leksemy *przywoławszy* (1561), *wezwąwszy* (1563)/ *wezwawszy* (1577, 1593, 1599) oraz *przywawszy* (1572):

A *zawoławszy* Jezus dzieciątką i postawił je w pośrodku ich, i rzekł.

Ze względu na przyimkową rekcję za pleonastyczną konstrukcję w zakresie czasowników mówienia można uznać *zawoławszy ná nią rzekł* (Tę gdy ujźrał Jezus *zawoławszy ná nią rzekł* jej, Niewiaśto uzdrowionás jest od niemocy swojej. (Łk 13,12) z Ewangelii z Biblii brzeskiej, choć w pozostałych szesnastowiecznych translacjach jej ekwiwalentami są frazy: *zawołał [jój] k sobie i rzekł jój* (1553), *wezwał ją do siebie, i rzekł jej* (1556), *powołał jej do siebie, i rzekł* (1561), *przywzał, i rzekł jej* (1572), *wezwał i rzekł jej* (1577) oraz *przywzał jej do siebie, i rzekł jej* (1593, 1599):

Po dokładnym oglądzie imiesłowów uprzednich od czasowników mówienia innych niż *odpowiedzieć* w omawianych szesnastowiecznych przekładach Ewangelii uzyskałam jedynie 32 pleonastyczne konstrukcje z imiesłowami uprzednimi typu *rzekszy/ rzekwszy, krzyknąwszy, zawoławszy, powiedziawszy* oraz osobową formą czasownika mówienia, jak *rzekł, zawołał, krzyknął, powiedział, mówił*, obecną także w konstrukcjach analitycznych: *zawołał wielkim głosem* oraz *począł prosić*, z czasownikiem fazowym. Ich frekwencja tekstowa jest znikoma – są to formy pojedyncze albo poświadczone najwyżej czterokrotnie. We wszystkich analizowanych translacjach występuje konstrukcja: *zawoławszy (wielkim głosem), rzekł (mówił)* lub jej wariant z przestawioną kolejnością obu czasowników, ale w tej samej kolejności, czyli najpierw imiesłów, potem osobowa forma czasownika *rzekłszy, zawołał (wielkim głosem)*. Porównanie omówionych konstrukcji z konstrukcjami typu *odpowiedziawszy rzekł* wykazuje wyraźną przewagę tych ostatnich.

Zdarza się, że konstrukcje te występują z dużą regularnością w paralelnych wersetach, co przykładowo dotyczy Jn 11,43 i form *rzekszy zawołał* (1563, 1577, 1593 i 1599) oraz *rzekszy krzyknął* (1572):

To tedy **rzekszy zawołał** głosem wielkim, Łázárzu wynidź sam. (1563, Jn 11,43)

A to **rzekszy zawołał** głosem wielkim, Łázárzu wynidź sám (1577, Jn 11,43; tak też 1593 i 1599)

A to **rzekszy** głosem wielkim **krzyknął**: Łázárzu idź weń. (1572, Jn 11,43)

Podobne stosunki w zakresie frekwencji jak w wypadku konstrukcji *odpowiedziawszy rzekł* oraz innych imiesłowów uprzednich od czasowników mówienia i osobowych form tychże czasowników dotyczą także częstych pleonastycznych konstrukcji typu *odpowiadając rzekł* oraz bardzo rzadkich analogicznych struktur z innymi imiesłowami współczesnymi od czasowników mówienia, występującymi przed osobową formą takich czasowników, jak *wołać* z frazeologizmu *wołając głosem wielkim rzekł* w Łk 23,46 w translacjach z lat 1556, 1561, 1572, któremu w przekładach z lat 1553, 1577, 1593 i 1599 odpowiada frazeologizm z imiesłowem uprzednim *zawoławszy wielkiem głosem rzekł*; tylko w Biblii brzeskiej jest tu koniunkcja dwóch verbum finitum *zawołał głosem wielkim, á rzekł*:

1556: I **wołając głosem wielkim** Jezus **rzekł**. Ojcze w ręce twoje polecam ducha mego. A to rzekszy wytchnął.

1561: A **wołając wielkim głosem** Jezus, **rzekł**: Ojcze w ręce twoje poruczam ducha mego. A to rzekszy wypuścił ducha.

1572: I **wołając głosem wielkim** Jezus **rzekł**: Ojcze w ręce twoje polecam ducha mego. A to wyrzekszy wypuścił (ducha).

wobec:

1553: A Jezus **zawoławszy wielkiem głosem rzekł**, Ojcze w ręce twoje poruczam ducha mego, I rzekłwszy to ducha wypuścił.

1577: A Jezus **zawoławszy głosem wielkim, rzekł**, Ojcze w ręce twe [polecam] ducha mego, á to rzekszy wytchnął.

1593: A Jezus **zawoławszy głosem wielkim, rzekł**: Ojcze, w ręce twe polecam ducha mego. A to rzekszy, skonał.

1599: A Jezus **zawoławszy głosem wielkim, rzekł**: Ojcze, w ręce twe polecam ducha mego. A to rzekszy, skonał.

oraz:

1563: **Zawołał** tedy Jezus **głosem wielkim, á rzekł**, Ojcze w ręce twe podawam ducha mego, A to rzekszy skonał.

Kolejną konstrukcją pleonastyczną formami czasowników mówienia jest konstrukcja składająca się z osobowej formy czasownika oraz imiesłowu współczesnego, czyli w postaci fraz *mowił rzekąc, mówił rzeknąc, rzekł mówiąc* czy *krzyknął rzeknąc*, z imiesłowem współczesnym *rzekąc, rzeknąc, mówiąc* czy *powiadając*, występującym po osobowych formach czasowników mówienia; tym imiesłowem najczęściej jest imiesłów *mówiąc*, rzadziej *rzekąc* i sporadycznie *rzeknąc, powiadając*. Osobowe formy czasowników mówienia są natomiast bardzo różnorodne, np. *krzyknął, mówił, zawołał, modlił się, powiedział, odpowiedział, przepowiedział, przepowiedał/ przepowiadał* czy *rozmawiali, wołali, zawołałi,*

w tym także formy analityczne, jak *odpowieź dąli* czy *jęli wołać* – z czasownikiem fazowym z wersetu Mt 20,30 z Biblii Leopolity:

A oto dwá ślepi siedząc przy drodze, usłyszeli że (mimo nie) szedł Jesus, i **jęli wołać mowić**:
Panie, zmiłuj się nąd námi, synu Dawidow.

Ekwiwalentami konstrukcji *jęli wołać mowić* w pozostałych translacjach są: *zawołali rzeknąc* (2: 1551, 1553), *zawołali/ ząwołali mowić* (6: pozostałe przekłady). Na ogół verbum finitum jest w czasie przeszłym, a tylko wyjątkowo – w innym czasie lub trybie, jak rozkazujący *przepowiadajcie*. Jest to tak rzadki wypadek, że warto już na początku pokazać, jakie konstrukcje zawiera werset Mt 10,7:

1551: A idąc **przepowiadajcie, mowić** że się przybliżyło Królestwo niebieskie.

1553: A idąc **przepowiadajcie, mowić** że się przybliżyło Królestwo niebieskie.

1556: A szedwszy **kążcie mowić**, Isz przybliżyło się krolestwo niebieskie.

1561: A idąc **kążcież powiadając** żeć się przybliżyło krolestwo niebieskie.

1563: A szedwszy, **przepowiadajcie, mowić**, Przybliżyło się Krolestwo niebieskie.

1572: A szedwszy **przepowiadajcie mowić**. Iż przybliżyło się krolestwo niebieskie.

1577: A szedwszy, **przepowiadajcie, mowić**, Iż przybliżyło się krolestwo niebieskie.

1593: A szedwszy **przepowiadajcie, mowić**: Iż się przybliżyło krolestwo niebieskie.

1599: A szedwszy **przepowiadajcie, mówić**: Iż się przybliżyło królestwo niebieskie.

W tym jednym równoległym wersecie analizowanych Ewangelii mamy trzy różne konstrukcje: *przepowiadajcie/ przepowiadajcie, mowić* (7), *kążcie mowić* (1), *kążcież powiadając* (1). Właśnie dlatego, że zarówno verbum finitum, jak i imiesłów może pochodzić od wielu różnych czasowników, konkretne konstrukcje – jak *krzyknął rzekąc*, *zawołał mowić* – nie mają aż tak dużej frekwencji, jak konstrukcje typu *odpowiadając rzekł* i *odpowiedziawszy rzekł*. D. Bieńkowska⁸² struktury typu *oznajmili mowić* omówiła najdokładniej spośród wszystkich podobnych konstrukcji pleonastycznych z czasownikami mówienia, ukazując je jako „właściwość przejętą z języka tekstu oryginalnego, bezpośrednio łacińskiego i greckiego, pośrednio zaś hebrajskiego”⁸³. Wszystko to decyduje o przedstawieniu omawianych konstrukcji nie w postaci dokładnego tabelarycznego zestawienia, lecz jedynie w trzech, reprezentatywnych wersetach równoległych.

Tabela 15. Wybrane przykłady konstrukcji imiesłowowych z czasownikami mówienia typu *rzekł mowić* w szesnastowiecznych przekładach Ewangelii

⁸² D. Bieńkowska, *Styl językowy przekładu Nowego Testamentu Jakuba Wujka (na materiale czterech Ewangelii)*, Łódź 1992, s. 163-166.

⁸³ D. Bieńkowska, *Styl językowy przekładu Nowego Testamentu Jakuba Wujka (na materiale czterech Ewangelii)*, Łódź 1992, s. 163-16.

Ewan- gelia	Jn 12,23: odpowiedział rzeknąc (1) odpowiedział mówiąc (7)	Mt 28,18: mówił rzeknąc (3) mówił rzekąc (2) rzekł mówiąc (3) brak konstrukcji imiesłowowej (1)	Jn 10,33: odpowiedzieli rzeknąc (1) odpowiedzieli mówiąc (2) odpowieź dąli, mówiąc (1) brak konstrukcji imiesłowowej (4)
1551	[brak fragmentu, tylko Mt, ale konstrukcja obecna, np.: A tłuszcze, które szły przed nim i które za nim, wołały, mówiąc B Hosanna synowi Dawidowemu, Błogosławiony który to *jedzie] w imię pańskie, Hosanna [ty który mieszkasz] *na wysokości]. (Mt 21,9)]	A przystąpiwszy Jezus, mówił do nich, rzeknąc , Dana mi jest wszystka moc w niebie i na ziemi,	[brak fragmentu, tylko Mt, ale konstrukcja obecna, np.: A gdy bączył gwałtowny wiatr, zląkł się i począwszy się pogrążyć krzyknął rzeknąc , Panie zachowaj mię, (Mt 14,3)]
1553	A Jezus im odpowiedział rzeknąc , Przysłać godzina aby był uwielbion syna człowieczy.	A przystąpiwszy Jezus, mówił do nich, rzeknąc , Dana mi jest wszystka moc w niebie i na ziemi,	Odpowiedzieli mu żydowie rzeknąc , o dobry cię uczynek nie kāmionujemy, ale o bluźnierstwo, a iż ty będąc człowiekiem czynisz się bogiem,
1556	A Jezus odpowiedział im mówiąc . Przyszła godzina aby objaśnion był syn człowieczy.	I przystąpiwszy Jezus mówił do niech rzeknąc , daną mi jest wszelka moc na niebie, i na ziemi.	[Odpowiedzieli jemu żydowie . Z dobrego uczynku nie kāmionujemy cię, ale o bluźnienie, iż ty gdyż jesteś człowiekiem, czynisz samego siebie bogiem.]
1561	A Jezus im odpowiedział, mówiąc : Przyszła godzina aby objaśnion był syn człowieczy.	[I przystąpiwszy Jezus mówił do nich temi słowy : Dana mi jest wszelka moc na niebie, i na ziemi.]	[Odpowiedzieli mu Żydowie : Dla dobrego uczynku nie kāmionujemy cię, ale dla bluźnierstwa, iż ty wždy człowiekiem będąc, czynisz się Bogiem.]
1563	Tedy im Jezus odpowiedział, mówiąc , Przyszł ci czas aby był uwielbion Syn człowieczy. (Jn 12,23)	A przystąpiwszy Jezus, mówił im rzekąc , Daną mi jest wszytką zwierzchność na niebie i na ziemi.	Na to mu Żydowie odpowieź dąli, mówiąc , Dla dobrego uczynku nie kāmionujemy cię, ale dla bluźnierstwa, to jest, iż ty gdyż jest człowiekiem, czynisz się sam Bogiem. (Jn 10,33)
1572	Zás Jezus odpowiedział im, mówiąc : Przyszła godzina, aby rozśławion był syn człowieczy ⁸⁴ .	I przystąpiwszy Jezus, rzekł im mówiąc : Daną mi jest wszelka władność na niebie i na ziemi.	Odpowiedzieli mu żydowie, mówiąc : O dobrą sprawę nie kāmionuję cię, ale o bluźnierstwo, a iż ty człowiekiem będąc, czynisz siebie samego Bogiem.
1577	A Jezus im odpowiedział, mówiąc , Przyszła godzina aby był uwielbion syn człowieczy.	A przystąpiwszy Jezus, mówił im rzekąc , Daną mi jest wszytką zwierzchność na niebie i na ziemi.	Odpowiedzieli mu żydowie, mówiąc , Dla dobrego uczynku nie kāmionujemy cię, ale dla bluźnierstwa: K te(mu) iż ty będąc człowiekiem, czynisz się sam Bogiem.
1593	Lecz im Jezus odpowiedział mówiąc : Przyszła godzina, aby był uwielbion Syn człowieczy.	A przystąpiwszy Jezus, mówił im, rzekąc : Daną mi jest wszytką władza na niebie i na ziemi.	[Odpowiedzieli mu Żydowie : Dla dobrego uczynku nie kāmionujemy cię: ale dla bluźnierstwa: a iż ty będąc człowiekiem, czynisz się sam Bogiem.]
1599	A Jezus odpowiedział im, mówiąc : Przyszła godzina, aby	A przystąpiwszy Jezus, mówił im, rzekąc : Daną mi jest wszytką	[Odpowiedzieli mu Żydowie : Dla dobrego uczynku nie

⁸⁴ W oryginale jako werset Jn 12,22.

	był uwielbion Syn człowieczy.	władza ná niebie i ná ziemi.	kámionujemy cię: ále dla bluźnierstwa: á iż ty będąc człowiekiem, czynisz sie sam Bogiem.]
--	-------------------------------	------------------------------	--

W trzech analizowanych wersetach szesnastowiecznych Ewangelii wystąpiło 7 różnych pleonastycznych konstrukcji imiesłowowych z czasownikami mówienia: *odpowiedział* (7)/ *odpowiedzieli* (2), *mówiąc, odpowiedział/ odpowiedzieli rzeknąc* (2), *mówił rzeknąc* (3), *mówił rzekąc* (2), *rzekł mówiąc* (3), *odpowieź dáli, mówiąc*, a w pięciu przykładach nie było podwójnego wskazania na czynność mówienia. Ten brak pleonastycznej konstrukcji imiesłowowej dotyczył dwukrotnie Biblii Leopolity i pojedynczo – Szarffenbergerowskiej i obu Wujkowych.

Ostatnim typem struktur z występującymi obok siebie czasownikami mówienia są konstrukcje zawierające formy verbum finitum dwóch różnych czasowników mówienia. Stanowi to nawiązanie do cech prozy semickiej, typowych dla całej Biblii:

Proza semicka jest o wiele bliższa stylowi języka mówionego od prozy greckiej, która jest w większym stopniu wypracowana. Nie stara się tworzyć zdań, lecz często zadowala się zestawieniem kilku elementów połączonych prostym „i”. Proza ta nie obawia się monotonii, podczas gdy greka dąży do zróżnicowania. Nie unika też powtarzania słów o tym samym rdzeniu, bo dla opowiadającego jest to ułatwienie w pamięciowym opanowaniu tekstu, a poza tym dodaje emfazy.⁸⁵

Wśród tego typu konstrukcji zdecydowanie najczęstszy jest typ *odpowiedział i rzekł*, w analizowanych dziewięciu przekładach Ewangelii poświadczony dziewięciokrotnie,

I podobnie jak w wypadku konstrukcji *rzekł mówiąc* także konstrukcje *odpowiedział i rzekł* są ukazane jedynie w trzech, reprezentatywnych wersetach równoległych.

Tabela 16. Wybrane przykłady konstrukcji pleonastycznych z osobowymi formami czasowników mówienia typu *odpowiedział i rzekł* w szesnastowiecznych przekładach Ewangelii

Ewangelia	Jn 7,16: odpowiedział i rzekł (7) odpowiedziawszy rzekł (1)	Mk 7,28: odpowiedziała i rzekła (6) odpowiedziała mówiąc (1) odpowiedając mowi (1)	Mt 4,17: począł przepowiedać i mówić (5) począł kazać i mówić (4)
1551	[brak fragmentu, tylko Mt]	[brak fragmentu, tylko Mt]	Od_tąd począł Jesus przepowiedać i mówić Upamiętajcie się, abowiemci się przybliżyło królestwo niebieskie.

⁸⁵ M. Majewski, *Jak przekłady zmieniają sens Biblii... O teorii i praktyce tłumaczenia Biblii*, Kraków 2013, s. 133.

1553	Odpowiedział im Jezus, i rzekł , moja nauka, nie jest ci moja, ale te(go) który mię posłał,	A ona odpowiedziała, i *rzekła mu Tak ci jest panie *aleć wždy] i szczenieta pod stołem pożywają odrobin [własnych] dzieci,	Odtąd począł Jezus przepowiedać i mówić Upamiętajcie się, abowiem ci się przybliżyło królestwo niebieskie.
1556	Odpowiedział im Jezus i rzekł . Moją nauką nie jest moją, ale onego który mie posłał.	A ona odpowiedziała i rzekła jemu. I owszem panie. Abowiem i szczenieta jedzą pod stołem(m) z odrobin dziątek.	I odtąd począł Jezus kazać i mówić . Pokutę czyńcie. Abowiem przybliży się wam krolestwo niebieskie. #
1561	Odpowiedział im Jezus, i rzekł : Moją nauką nie jest moją, ale onego który mie posłał.	Tedy ona odpowiedziała i rzekła mu: I owszem Pánie, ále wždyć i szczenieta jedzą więc pod stołem odrobiny synowskie.	Od tegoż czasu począł Jezus kazać, i mówić : Czyńcie Pokutę boć się przybliżyło Krolestwo niebieskie.
1563	Lecz Jezus odpowiedziałwszy im rzekł : Nauką moją nie jestci moją, ále tego który mię posłał.	Na to mu ona odpowiedziała mówiąc , Tákci jest Pánie, Aleć i szczeniata jadają pod stołem odrobiny dziątek.	Od onego czasu Jezus począł przepowiedać i mówić , Upamiętajcie się, ábowiem się przybliża krolestwo niebieskie.
1572	Odpowiedział im Jezus, i rzekł , Nauką moją, nie jest moją, ále (tego) kto mię posłał.	Ona zaś odpowiedając mowi mu. Ták Pánie, Bo i szczeniata jadają pod stołem odrobiny dziątek.	Od <u>td</u> począł Jezus przepowiedać i mówić , pokąjcie się, przybliżyło się bo krolestwo niebieskie.
1577	Odpowiedział im Jezus i rzekł , Nauką moją nie jest ci moją, ále tego, który mię posłał	A ona odpowiedziała i rzekła mu, tákci pánie; wszákże i szczenieta jadają pod stołem z odrobin dziątek.	Odtąd Jezus począł przepowiedać i mówić , upamiętajcie się, ábowiem się przybliżyło krolestwo niebieskie.
1593	Odpowiedział im Jezus, i rzekł : Nauką moją nie jestci moją; ále tego który mię posłał.	A ona odpowiedziała, i rzekła mu: Tákci Pánie: wszákże i szczenieta jadają pod stołem odrobiny synowskie.	Odtąd począł Jezus kazać, i mówić : Pokutujcie: ábowiem przybliży się krolestwo niebieskie.
1599	Odpowiedział im Jezus, i rzekł : Nauką moją nie jest moją, ále tego który mię posłał.	A ona odpowiedziała, i rzekła mu: Ták ci Pánie: bo i szczenieta jadają pod stołem odrobiny synowskie.	Odtąd począł Jezus kazać, i mówić : Pokutę czyńcie: ábowiem przybliżyło się królestwo niebieskie.

W trzech analizowanych tu równoległych wersetach szesnastowiecznych Ewangelii pleonastyczna konstrukcja z połączonymi spójnikiem *i* osobowymi formami czasowników mówienia zdecydowanie przeważa, co potwierdzają struktury: *odpowiedział i rzekł* (7), *odpowiedziała i rzekła* (6) oraz *począł przepowiedać i mówić* (5) i *począł kazać i mówić* (4). Jedynie pojedynczo są poświadczone trzy inne typy pleonastycznych konstrukcji z czasownikami mówienia, każda z nich zawierająca imiesłów uprzedni: *odpowiedziałwszy rzekł* lub współczesny *odpowiedziała mówiąc* i *odpowiedając mowi*, z których dwie pierwsze pochodzą z Ewangelii z Biblii brzeskiej, ostatnia – z translacji Szymona Budnego. Takie proporcje świadczą z jednej strony o pewnej stałej odpowiedniości stosowanych sposobów translacji, z drugiej zaś – o możliwości wzajemnego zastępowania jednych analogicznych konstrukcji innymi. Materiał jest jednak tylko przykładowy i trudno na jego podstawie wyciągać jednoznaczny wniosek, że to tłumacze protestantcy wprowadzali zmiany. Analiza innych konstrukcji pleonastycznych z czasownikami mówienia poświadcza, że nietypowe,

odmienne od innych realizacje dotyczą też Ewangelii z Biblii Leopolity czy translacji Wujkowych.

Tego typu dwukrotne przywołanie czasowników mówienia dotyczy także ich łączliwości z czasownikami fazowymi, przy czym konstrukcje takie, jak: *jak począł przepowiedać i mówić, począł kazać i mówić, począł wołać i mówić, począł krzyczeć i mówić, począł mówić, á rzekł*, są zdecydowanie rzadsze. Zwykle występują też w paralelnych miejscach analizowanych przekładów, co dotyczy przykładowych wersetów Mt 4,17 oraz Mk 10,47. Stan ten ilustruje tabela zawierająca odpowiedniki omawianej konstrukcji w obu wskazanych wersetach, a pełna treść tych wersetów przytoczona jest tylko przykładowo z wybranych Ewangelii:

Od tegoż czasu począł Jezus **kazać, i mówić**: Czyńcie Pokutę boć się przybliżyło Krolestwo niebieskie. (1561, Mt 4,17),

Od onego czasu Jezus **począł przepowiedać i mówić**, Upamiętajcie się, ábowiem się przybliża krolestwo niebieskie. (1563, Mt 4,17)

Ktory gdy usłyszał iż Jezus Názaráński jest, **począł wołać i mówić**. Jesu synu Dawidow zmiłuj się náde mną. (1556, Mk 10,47)

Tabela 17. Wybrane konstrukcje pleonastyczne z czasownikiem fazowym *począł* i osobowymi formami czasowników mówienia w wersetach Mt 4,17 oraz Mk 10,47.

	1551	1553	1556	1561	1563	1572	1577	1593	1599
Mt 4, 17	począł Jezus przepowiedać i mówić		począł Jezus kazać i mówić		Jezus począł przepowieda ć i mówić	począł Jezus przepowie dać i mówić	Jezus począł przepowie dać i mówić	począł Jezus kazać, i mówić	
Mk 10, 47	Brak Ewangelii	począł wołać i mówić	Kons. imiesł: jął wołać, mowiąc		Kons. imiesł: począł wołać mowiąc	począł krzyczeć i mówić	począł wołać i mówić		

W wersecie Mt 4,17 mamy do czynienia tylko z dwoma wariantami tej konstrukcji. Są to: *począł przepowiedać i mówić* (1551, 1553, 1563, 1572 i 1577), czyli tak we wszystkich przekładach kościołów reformowanych, podczas gdy przekłady katolickie mają tu *począł kazać i mówić* (1556, 1561, 1593 i 1599). Podmiot czynności (*Jesus/ Jezus*) pojawia się albo przed całą konstrukcją (1563, 1577), albo po czasowniku fazowym – pozostałe przekłady. Fazowość czynności jest wskazana także w greckiej i łacińskiej (klementyńskiej) wersji Ewangelii: ἤρξατο ὁ Ἰησοῦς κηρύσσειν καὶ λέγειν oraz *coepit Jesus praedicare, et dicere*.

W wersecie Mk 10,47 w większości przekładów występuje konstrukcja z czasownikiem fazowym i dwoma czasownikami mówienia w koniunkcji, mianowicie: *począł wołać i mówić* (1553, 1556, 1577, 1593 i 1599) oraz pojedynczo *począł krzyczeć i mówić* (1572). Tylko w Biblii Leopolity i brzeskiej jej odpowiednikiem jest konstrukcja z imiesłowem, zawierająca czasownik fazowy *począć*, mianowicie *począł wołać mówiąc* (1563), lub czasownik *jąć* – *jął wołać, mówiąc*:

A gdy usłyszał iż to był on Jezus Nazareński, *począł wołać mówiąc*, Jezusie Synu Dawidow zmiłuj się nade mną (1563, Mk 10,47).

Ten gdy usłyszał iż Jezus Nazareński jest, *jął wołać, mówiąc*: Jezu synu Dawidow, zmiłuj się nade mną. (1561, Mk 10,47).

Bywa i tak, że omawiana konstrukcja występuje tylko w jednym przekładzie, jak np. w postaci *począł mówić, a rzekł* – pojedynczo tylko w Biblii brzeskiej:

Tedy *począł Piotr mówić, a rzekł* Jezusowi, Mistrzu dobrzeć nam tu być, postawmyż tedy tu trzy namioty, tobie jeden, Mojżeszowi jeden, a Helijaszowi jeden. (1563, Mk 9,5).

Jej odpowiednikami w tymże wersecie są wówczas w pozostałych przekładach konstrukcje imiesłowowe: *odpowiadając Piotr, rzekł* (1572, 1577, 1593 i 1599), w wariantywnej postaci fonetycznej: *odpowiádając Piotr, rzekł* (1556, 1561), oraz z drugim czasownikiem w czasie teraźniejszym *odpowiedając Piotr, rzecze* (1553).

Czasownik fazowy wykazuje też oczywiście łączliwość tylko z pojedynczym czasownikiem mówienia, we frazach takich, jak: *począł mówić, począł powiadać/ powieść*, np.:

I *począł mówić* do nich, Że się dzisiaj wypełniło to pismo w uszach waszych (1561, Łk 4,21).

A [on] poszedł, *począł powieść* *po] Dekapolu jako wiele Jezus uczynił jemu, i dziwowali się wszyscy (1553, Mk 5,20)

W powyższych konstrukcjach czasowniki zwykle mają postać 3. os. lp., i dotyczą w zdecydowanej większości Jezusa, rzadko innych osób, jak św. Piotra:

I *począł* mu Piotr *mówić*: Otochmy wszystko opuścili a szlichmy za tobą. (1593, Mk 10,28)

Zdecydowanie rzadsze jest użycie konstrukcji czasownik fazowy + bezokolicznik, gdy czasownik fazowy jest w 3. os. lm. Wówczas bezokolicznikiem w związku z czasownikiem fazowym nie są zwykle czasowniki typu *mówić, powiadać czy gadać*, choć i takie występują, lecz *prosić* lub *pozdrawiać*, które wnoszą dodatkowe treści, np.:

I wyszli Phariszeusowie, i *poczęli gadać* z nim, domagając się od niego znamięnia z niebą, kusząc go. (1556, Mk 8,11),

ale:

A gdy wstąpiła rzesza, *poczęli prosić* o to, jako im zawżdy czynił. (1593, Mk 15,8)

I *poczęli pozdrawiać* jego. Bądź pozdrowion krolu żydowski. (1556, Mk 15,18)

Ostatnim typem konstrukcji zawierających podwójne wskazanie czynności mówienia są jeszcze średniowieczne struktury zawierające imiesłowów połączony spójnikiem *i* z osobową formą czasownika. Fraza *odpowiedziawszy i rzekł* jest tylko pojedyncza, i występuje w przekładzie Czechowica, przedzielona ponadto podmiotem *Jezus* w inwersyjnym szyku:

Odpowiedziawszy Jezus i rzekł mu, Amen amen mówię tobie, jeśli się kto nie narodzi znou, nie może widzieć krolestwa Bożego. (1577, Jn 3,3).

W tym miejscu warto dodać, że imiesłowowy przysłówkowy uprzedni w wprowadzanej spójnikiem *i*, bezpośredniej koniunkcji z osobową formą czasownika są w badanych tekstach sporadyczne. Po wpisaniu w wyszukiwarkę oprogramowania AntConc polecenia: „*szy i” uzyskuje się m.in. wszystkie dane zawierające koniunkcję imiesłowu i osobowej formy czasownika. Tak uzyskane konstrukcje są w badanych tekstach tylko dwie, mianowicie w przekładzie z 1556 r. oraz u Szymona Budnego:

A on rozniewał się, i nie chciał wnić. Ociec tedy jego *wyszedłszy i poczył go prosić*. (1556, Łk 15,28).

A on porzuciwszy płaszcz swój, *wstawszy i przyszedł* ku Jezusowi (1572, Mk 10,50)

W pozostałych translacjach tu występują głównie równoważniki zdania, z imiesłowem uprzednim, wyjątkowo tylko albo z imiesłowem współczesnym – jak w Mk 10,50 w przekładzie z 1556, albo – jak w tym samym wersecie w Ewangelii z Biblii brzeskiej – zdanie podrzędne okolicznikowe czasu, por. odpowiednio: Ociec tedy je(go) *wyszedłszy prosił* go (1553), *Wyszedłszy* tedy ociec jego, *poczył go prosić*. (1561), *ale ociec jego wyszedłszy, prosił* go. (1563), *przeto ociec jego wyszedłszy prosił* go. (1572), *ociec tedy jego wyszedłszy, prosił* go. (1577), A *tak ociec jego wyszedłszy poczył go prosić*. (1593, 1599), oraz: *wstawszy szedł* do Jesusa, (1553), *Który porzuciwszy odzienie swoje, wyskákując przyszedł* do niego. (1556), *porwawszy się przyszedł* do niego. (1561), *gdy wstał, przyszedł* ku Jezusowi. (1563), *wstawszy, przyszedł* do Jezusa. (1577), *porwawszy się, przyszedł* do niego. (1593, 1599). Liczne różne sposoby redakcji tych dwóch wersetów wskazują na inwencję tłumaczy, którzy podkreślają już to fazowość czynności (*poczył prosić* wobec *prosić*), już to samą czynność, czemu służy inwersyjny szyk podmiotu (*Wyszedłszy tedy ociec jego*). Wyjątkowa tylko obecność dawnej struktury składniowej zawierającej imiesłów uprzedni połączony spójnikowo z osobową formą czasownika świadczy też o ustalonym już, niezmiennym do dziś sposobie używania imiesłowów w tekstach polskich.

1.6. Dwuskładnikowe połączenia z przydawką przymiotnikową, przynależne do chrześcijańskiej terminologii doktrynalnej, takie jak: *Syn Boży* i in.

Zarówno B. Szczepińska, jak i D. Bieńkowska⁸⁶ za cechę charakterystyczną polskich przekładów Ewangelii uznają „obecność dwuskładnikowych połączeń z przydawką przymiotnikową, zwłaszcza przynależnych do chrześcijańskiej i katolickiej terminologii doktrynalnej, takich jak: *Syn Boży*, *Syn Człowieczy*, *Królestwo Boże*, *Królestwo Niebieskie*, *Król żydowski*”⁸⁷. To stosunkowo niewiele wyrażen, ale typowych dla polskiego stylu biblijnego. Ich postać ukształtowała się w polszczyźnie renesansowej, w której „widzimy o wiele częstsze użycie przydawki w formie przymiotnikowej, co było bardziej zgodne z duchem języka polskiego i co w przypadku wyrażen o szczególnie częstej frekwencji, np. *Syn Boży*, *królestwo niebieskie*, *królestwo Boże*, zostało utrwalone”⁸⁸. Badaczki wskazują, że dosłowne tłumaczenie tekstu łacińskiego czy greckiego skutkowało użyciem przydawki dopełniaczowej typu *Syn Boga*. Innowacyjne wyrażenia typu *Syn Boży* to nieliczna „grupa wyrażen, jednak częstotliwość ich występowania w Ewangelii jest duża”⁸⁹. Dlatego poprzez oprogramowanie AntConc sprawdziłam liczebność wszystkich wyrażen wymienionych przez obie badaczki, w wypadku samogłosek – w zapisie ze znakami diakrytycznymi i bez nich, w wypadku zaś spółgłosek – wariantywnych zapisów typu *ptaszek/ ptasek* czy *Izraelski/ Israelski*. Każdorazowo uwzględnienia się też, czy nie występują ich ekwiwalenty z przydawką rzeczownikową w D. Stan ten przedstawia tabela 18.

Tabela 18. Liczebność wyrażen typu *Syn Boży*, *Królestwo Niebieskie* w XVI-wiecznych Ewangeliiach, wraz z lokalizacją całościową lub – w wypadku dużej liczebności – wybraną; czcionką pogrubioną podano wyrażenia z przydawką dopełniaczową

Lp.	Rzecz.	Przydawka	1551	1553	1556	1561	1563	1572	1577	1593	1599	Suma	%
1.		Żydowski	4: Mt 2,2, Mt 27,11 Mt	17: Mk 15,2, Mk 15,26 Łk	18: Jn 18,39 Jn 19,3, Jn	17: Mk 15,2, Mk 15,9, Mk	16: Łk 23,3, Łk 23,37 Łk	5: Jn 18,33 Jn 18,39 Jn	3: Jn 18,33 Jn 18,39 Jn	20: Jn 18,39 Jn 19,3, Jn 19,	18: Mt 27,11 Mt 27,37 Łk	118	5,6 %
	K		27,	23,3,	19,19	15,12	23,38	19,3,	19,3	19,	23,3,		
	R		29,	Łk	Jn	Mk	Jn	Jn		Jn	Łk23,		

⁸⁶ B. Szczepińska, *O słownictwie polskiego przekładu Ekumenicznego Ewangelii św. Mateusza*, [w:] *Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*, red. B. Kreja, Gdańsk 1999, s. 228, B. Szczepińska, *Ewangelie tylekroć tłumaczone... Studia o przekładach i przekładaniu*, Gdańsk 2005, s. 154-155, oraz D. Bieńkowska, *Polski styl biblijny*, Łódź 2002, s. 122-123.

⁸⁷ B. Szczepińska, *Ewangelie tylekroć tłumaczone... Studia o przekładach i przekładaniu*, Gdańsk 2005, s. 111.

⁸⁸ D. Bieńkowska, *Polski styl biblijny*, Łódź 2002, s. 122.

⁸⁹ B. Szczepińska, *O słownictwie polskiego przekładu Ekumenicznego Ewangelii św. Mateusza*, [w:] *Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*, red. B. Kreja, Gdańsk 1999, s. 228.

	O L		Mt 27,37	23,38	19,21	15,18	18,39	19,19		19,21	37		
2.		Izraelski/ Israelski	1	4	4	4	4	4	4	4	4	33	1,6 %
3.	K R O L E S T W O	Boże	We wszystkich przekładach ⁹⁰ w: Mt 27,42, Mk 15,32, Jn 1,49, Jn 12,13									434	20, 5%
4.		Niebieskie	4: Mt 6,33, Mt 12,28 Mt 21,31 Mt 21,43 Mt 21,43	53: Mt 6,33, Mt 21,31 Mt 21,43 Łk 19,11	52: Łk 21,31 Łk 22,16 Łk 22,18 Łk 23,51	55: Łk 14,15 Łk 17,20 Łk 17,21 Łk 18,16	56: Łk 18,16 Łk 18,17 Łk 18,24 Łk 18,25	52: Łk 18,29 Łk 22,16 Łk 22,1 Łk 23,51	58: Łk 16,16 Łk 17,20 Łk 17,21 Łk 18,16	54: Mt 6,33, Mt 12,28 Jn 3,3, Jn 3,5	50: Łk 13,20 Łk 13,29 Łk 14,15 Łk 16,16	299	14, 1%
5.	S Y N	Boży	9: Mt 4,3, Mt 4,6, Mt 8,29, Mt 27,54	30: Łk 20,36 Jn 1,10, Jn 1,12, Jn 1,34	32: Łk 4,9, Łk 4,41, Łk 22,70 Jn 1,12	34: Łk 1,35, Łk 4,3, Łk 4,9, Łk 4,41	32: Jn 1,12, Jn 1,34, Jn 1,49, Jn 3,18	24: Mt 4,3, Mt 4,6, Mt 5,9, Mt 8,29	31: Mk 15,39 Łk 1,35, Łk 4,3, Łk 4,9	33: Łk 20,36 Łk 22,70 Jn 1,12, Jn 1,34	32: Mt 4,3, Mt 4,6, Mt 5,9, Mt 8,29	257	12, 1%
6.		Człowieczy	31: Mt 24,27 Mt 26,1, Mt 26,45 Mt 26,64	83: Łk 9,22, Łk 9,26, Łk 9,44, Łk 9,56	82: Łk 11,30 Łk 12,8, Łk 12,10 Łk 12,40	80: Jn 6,53, Jn 6,62, Jn 8,28, Jn 12,23	84: Łk 22,22 Łk 22,47 Łk 22,69 Łk 24,7	82: Mt 9,6, Mt 10,23 Mt 11,19 Jn 13,31	84: Łk 22,69 Łk 24,7, Jn 1,51, Jn 3,13	83: Mt 8,20, Mt 9,6, Mt 10,23 Mt 11,19	80: Łk 21,27 Jn 12,23 Jn 12,34 Jn 13,31	689	32, 5%
7.	I M I Ę	Pańskie	2	7	6	6	7	7	7	6	6	54	2,5 %
8.		Boży	1	5	8: Mt 28,2 Mk, 12,25 Jn 5,4	7: Mk, 12,25 Jn 5,4	5	5	5	5	5	46	2,2 %
			Anioł Boży w przekładach w wersety: Mt 22,30, Łk 12,8, Łk 12,9, Łk 15,10, Jn 1,51 – jako jedyne poświadczenia, lub obok wskazanych wyżej lokalizacji w przekładach z lat z 1556 i 1561										

⁹⁰ Skrótowy zapis w tabeli *we wszystkich przekładach* dla przekładu z 1551 r. oznacza tylko dane z Ewangelii św. Mateusza, co sygnalizuje odpowiednio mniejsza liczebność.

9.	A N I O Ł	Niebieski	1	1	1	1	1	1	1	1	1	9	4‰
10.		Pański	We wszystkich translacjach tylko w Mt 24,36									60	2,8 %
			<i>Anioł Pański</i> we wszystkich przekładach w: Mt 1,20, Mt 1,24, Mt 2,13, Mt 2,19, Łk 1,11, Łk 2,9 Jedynie w Mt 28,2 – w przekładzie z 1556 <i>anioł boży</i> jako kontekstowy odpowiednik <i>anioł pański</i>										
11.	M O C	Boża	1	3	4	4	6	3	6	5	5	37	1,7 %
			Maksymalna liczba wystąpień wyrażenia <i>moc Boża</i> to 6, w: Mt 22,29, Mt 26,64, Mk 12,24, Mk 14,62, Łk 9,43, Łk 22,69. Braki to: Mt 26,64 – zamiast <i>moc Boża</i> jest <i>możliwość</i> w: 1551, 1553 i 1572, Mk 14,62 – brak wyrażenia w 1553, 1572 i 1599, Łk 9,43 – zamiast <i>moc boża</i> jest <i>wielmożność Boża</i> w: 1553, 1556 i 1561, a <i>wielkość Boża</i> – w 1599, Łk 22, 29 – brak wyrażenia <i>prawica mocy Bożej</i> w 1561, gdzie <i>prawica Boża</i> , i w 1572, gdzie <i>siła Boża</i>										
12.		Niebieska	1: Mt 24,29	1: Mt 24,29	1: Łk 21,26	2	2	2	2	2	2	15	7‰
			W przekładach od 1561 po 1599 <i>moc niebieska</i> w wersetach Mt 24,29 i Łk 21,26, tylko w 1572 w Łk 21,62: <i>siła niebieska</i>										
		Niebiosow	-	1: Łk 21,26	1: Mt 24,29	-	-	-	-	-	-		
13.	O B Ł O K	Niebieski	2	3	2	3	3	3	3	3	3	25	1,2 %
			We wszystkich przekładach w: Mt 24,30, Mt 26,64, Mk 14,62; brak wyrażenia tylko w wersecie Mt 26,64 – w przekładzie z 1556 r.										
		Nieba	-	-	1: Mt 26,64	-	-	-	-	-	-		
14.	P T A K	Niebieski	-	-	-	4: Mt 8,20 Mk 4,4, Łk 9,58, Łk 13,19	3: Mt 6, 26, Mt 8,20, Mt 13,32	6: Mt 6, 26, Mt 8,20, Mk 4,32, Mt 13,32 Łk 8,5, Łk 9,58	5: Mt 8,20, Mt 6, 26, Mt 13,32 Mk 4,4, Mk 4,32	1: Mt 13,32	8: Mt 6, 26, Mt 8,20, Mt 13,3, Mk 4,4, Mk 4,32, Łk 8,5, Łk 9,58, Łk 13,19	27	1,3 %
		nieba	-	-	5: Mt 8,20, Mk 4,4, Mk 4,32, Łk 9,58, Łk 13,19	-	-	-	-	-	-		

15.	P T A S Z E K	niebieski	-	-	1: Mt 6,26	2: Mt 6,26, Mt 13,4	-	-	1: Łk 13,19	-	-	4	2‰
16.	P T A S Z T W O	niebieskie	3: Mt 6,26, Mt 8,20, Mt 13,32	7: Mt 6, 26, Mt 8,20, Mt 13,32 Mk 4,4, Mk 4,32, Łk 8,5, Łk 9,58, Łk 13,19	-	-	-	3: Mk 4,4, Łk 12,24 Łk 13,19	-	-	-	13	7‰
Razem przydawki przymiotne			81	251	252	263	261	236	256	265	255	2120	≈ 100 %

Przydawki przymiotne w badanych wyrażeniach typu *Krolestwo Boże, Syn Człowieczy* zdecydowanie przeważają: na 2120 poświadczeń takich wyrażen odpowiadających im przydawek wyrażonych rzeczownikiem w D. jest tylko 8, co stanowi ok. 4 promile. To znikoma liczebność. Nie licząc przekładu z 1551 r., który zawiera tylko Ewangelię św. Mateusza, w każdym z pozostałych przekładów badane przydawki przymiotne występują średnio 255 razy, a różnice w ich liczebności są niewielkie. Większa frekwencja jest spowodowana obecnością badanych wyrażen także w argumentach, w tych przekładach, które je mają, mniejsza natomiast – albo brakiem jakiegokolwiek przymiotnika, albo synonimią, która na liczebność badanych struktur rzutuje wówczas, gdy synonim kontekstowy nie został uwzględniony tabelarycznie. Źródła tej synonimii są różne: z jednej strony różnice wynikają z obecności synonimów różnordzennych, jak np. *niebiescy* lub *powietrzni* (o ptakach), np. w Łk 9,58 przymiotnik *niebieski* – w przekładach z lat 1553, 1561, 1572, 1599, *powietrzny* – 1563, 1577 i 1599. Ta zaś różnica dyktowana jest wieloznacznością wyrazu w podstawie obcej. W łacinie w tym wersecie jest *volucres caeli*, co stanowi odpowiednik grec. *τα πτερινα του ουρανου*, i co upoważnia do dosłownego tłumaczenia *ptaki nieba*. Polski przymiotnik – *niebieski* lub *powietrzny* – jest zatem innowacją zgodną z duchem polszczyzny, ale też każdy z nich odsyła do podobnych, choć nietożsamyh znaczeń rzeczownika obcego, bo łac. *caelum* może oznaczać zarówno niebo, jak i powietrze, podobnie jak grec. *ουρανός* to nie tylko

niebiosa, ale także ‘powietrzne przestworza, miejsce chmur, ptaków, zjawisk atmosferycznych’⁹¹. O różnicach leksykalnych w tłumaczeniach polskich może też decydować sposób adaptacji wyrazu obcego, co dotyczy np. leksemów *żydowski* i *Judski*, obu opartych na tym samym rdzeniu obcym, ale różniących się i sposobem adaptacji podstawy, i przyrostkiem *-owski* wobec *-ski*. Przykładowo odpowiednikiem uwzględnionego w tabeli przymiotnika *żydowski* z wyrażenia *krol żydowski* jest – zwłaszcza w tłumaczeniu Budnego i Czechowica – nieuwzględniany tabelarycznie *Judski*; przymiotnik *Judski* jest dość częsty także w translacji Wujka z 1593 r. oraz w przekładzie Leopoldy i brzeskim, jak np. w Łk 1,5 (lub w innej numeracji Łk 1,1), gdzie *krol żydowski* – w przekładach z lat: 1553, 1556 i 1599, a *krol Judski* – 1561, 1563, 1572, 1577 i 1593. Łacińska podstawa *regis Judaeae* stanowi dokładny odpowiednik grec. βασιλεως της Ιουδαιας, co w polskim tłumaczeniu dosłownym powinno dać *król Judei*. Ponownie okazuje się, że każdy z obu przymiotników jest polską innowacją, zgodną ze składniowymi wymaganiami polszczyzny.

Badane wyrażenia mają różną frekwencję tekstową. Najczęstsze jest wyrażenie *Syn Człowieczy*, które we wszystkich przekładach wystąpiło łącznie 689 razy, co stanowi 32,5% wszystkich badanych przydawek przymiotnych; średnia dla każdego z przekładów to ok. 80 zastosowań. Wyrażenie to przewyższa analogiczne określenie Jezusa *Syn Boży* ponad 2,5-krotnie, bo średnia liczebność tego z kolei wyrażenia w każdym z przekładów to ok. 30 wystąpień, co stanowi ok. 12,1% ogółu. Wyrażenie *Syn Boży* jest na czwartej pozycji pod względem liczebności, ustępując obu synonimicznym przydawkom rzeczownika *Krolestwo*, tj. przymiotnikowi *Boże* (20,5% wszystkich badanych wyrażen) oraz *Niebieskie* (ok. 14,1%). Tylko te cztery wyrażenia stanowią łącznie ok. 79,2% ogółu. Już ta liczba wskazuje, że frekwencja tekstowa pozostałych badanych wyrażen jest niska. Spośród nich wyodrębnia się wyrażenie *krol żydowski*, stanowiące 5,6% ogółu, pozostałe mieszczą się w przedziale od 3% do 1%, i są to kolejno: *anioł Pański* (2,8%), *imię Pańskie* (2,5%), *anioł Boży* (2,2%), *moc Boża* (1,7%), *Krol Izraelski* (1,6%), *ptak niebieski* (1,3%) oraz *obłok niebieski* (1,2%). W promilach liczy się występowanie wyrażen *ptasztwo/ ptastwo niebieskie*, *moc niebieska*, *anioł niebieski* i *ptaszek niebieski*.

Większość analizowanych wyrażen występuje we wszystkich przekładach w paralelnych wersetach, jednak zdarzają się od tego stanu odstępstwa. Szczegółowa analiza frekwencji tekstowej kolejnych wyrażen przedstawia się następująco:

⁹¹ Definicja za: ks. R. Popowski, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu, wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, Wyd. 4, popr., Warszawa 2006, s. 448.

krol Żydowski jest obecny we wszystkich przekładach tylko w 3 wspólnych wersetach: Jn 18,33, Jn 18,39, Jn 19,3 – w historii sądu nad Chrystusem i ukrzyżowania Go. Jednak w pozostałych wersetach Ewangelii św. Jana – mianowicie Jn 19,19 i Jn 19,21 – wyłamuje się tu przekład Czechowica, gdzie mamy *Krol Judski*. To samo wyrażenie *krol Judski* w miejscach, w których w większości przekładów jest *krol żydowski*, występuje ponadto tylko w przekładzie Budnego, ale akurat nie w Ewangelii św. Jana, gdzie zawsze *krol Żydowski*. W kolejnym wersecie Mt 2,2 natomiast *krol Judski* tylko w przekładzie Budnego, a w Mt 27,11, Mt 27,29, Mt 27,30 – tak także w przekładzie Czechowica. W każdym razie – z punktu widzenia sposobu wyrażania przydawki – wyrażenia *krol żydowski* i *krol Judski*, stanowiące swoje kontekstowe odpowiedniki, zawierają przydawkę przymiotną, nie rzeczownikową dopełniaczową.

Maksymalna liczba wyrażeń *Anioł Boży* w pojedynczym przekładzie Ewangelii to 8, w wersetach: Mt 22,30, Mt 28,2, Mk 12,25, Łk 12,8, Łk 12,9, Łk 15,10, Jn 1,51, Jn 5,4; taki stan mamy tylko w translacji z 1556 r., a w Biblii Leopoldy – brak tego wyrażenia tylko w Mt 28,2. We wszystkich przekładach od roku 1553 wyrażenie *Anioł Boży*⁹² występuje w 5 tych samych wersetach: Mt 22,30, Łk 12,8, Łk 12,9, Łk 15,10, Jn 1,51. Stan pozostałych 3 wersetów równoległych w szczegółach jest następujący:

Mt 28,2 – wyrażenie *ánjoł boży* tylko w przekładzie z 1556 r., w pozostałych translacjach tu *anjoł Pański*,

Mk 12,25 – analizowane wyrażenie występuje tylko w przekładzie z 1556 r. i w Biblii Leopoldy w postaci: *Aniołowie Boży w niebiesiech* (1561, w 1556 – zapis *ánjołowie*), w pozostałych przekładach odpowiednio – w 1553: *Anjołowie którzy w niebiesiech*, 1563: *Anjołowie w niebie*, 1572: *Anjołowie w niebiesiech*, 1577: *ánjołowie oni ná niebiesiech*, i w obu translacjach Wujka: *ánjołowie w niebiesiech*,

Jn 5,4 – podobnie jak w wersecie Mk 12,25 wyrażenie *anioł Boży* tylko w przekładzie z 1556 r. i w Biblii Leopoldy, podczas gdy w 1553, 1563, 1572 i 1577 – rzeczownik bez przydawki, a w przekładach Wujka – *anioł Pański*. Ta analiza wykazuje wzajemną wymienną przydawek *Boży* i *Pański*, rzadko *niebieski*, przy czym zwykle większą frekwencję ma pierwsza z nich, nie tylko przy rzeczowniku *anioł*.

W 9 wersetach Ewangelii⁹³ jest mowa o *ptakach niebieskich*⁹⁴, a kontekstowymi odpowiednikami tego wyrażenia są najczęściej inne wyrażenia zawierające przydawkę

⁹² Zapis wyrazu *anioł* jest w Ewangeliach różnorodny, co oczywiście uwzględniłam, dokonując ekscerpcji; tu stosuję zapis *anioł* tylko wtedy, gdy nie cytuję konkretnych przekładów.

⁹³ Są to wersety: Mt 6, 26, Mt 8,20, Mt 13,4, Mt 13,32, Mk 4,4, Mk 4,32, Łk 8,5, Łk 9,58 i Łk 13,19.

przymiotną, zaś bardzo rzadko – i tylko w jednej translacji, z 1556 r. – przydawkę rzeczowną *ptaki nieba*, i równie rzadko – i tylko w jednym wersecie, mianowicie Mt 6,26 – rzeczownik bez przydawki. Odpowiednikami wyrażenia *ptacy niebiescy* są następujące wyrażenia z przydawką przymiotną przy rzeczowniku zdrobniałym: *ptaszkanie niebiescy* lub przy rzeczowniku zbiorowym *ptastwo niebieskie*, zaś szczegółowy stan w tym zakresie przedstawia tabela 17. Poza tym odpowiadają tym wyrażeniom nieuwzględnione tabelarycznie wyrażenia:

ptacy powietrzni, poświadczone 21 razy: siedmiokrotnie – w przekładzie Wujka z 1593 r., pięciokrotnie – w Biblii brzeskiej, trzykrotnie – w translacji z 1556 r. i w Biblii Leopolda, dwukrotnie – w przekładzie Czechowica i pojedynczo – w drugim przekładzie Wujka, przy czym rozkład jest różnorodny, np. w Mk 4,32 – w Biblii Leopolda, brzeskiej i pierwszym przekładzie Wujka, a w Mt 13,4 – w przekładzie z 1556 r. i obu przekładach Wujka,

ptaszkanie powietrzni, użyte trzykrotnie – 2 razy w Biblii brzeskiej (Łk 9,58 i Łk 13,19) oraz pojedynczo w przekładzie Czechowica (Łk 13,19).

Kontekstowym odpowiednikiem wyrażenia *ptaszkanie niebiescy* w XVI-wiecznych Ewangeliach bywa także rzeczownik *ptak*, bez żadnych określeń, co dotyczy jedynie wersetu Mt 6,26, w którym wyrażenie *ptaszkanie niebiescy* występuje tylko w Biblii Leopolda, a kolejne wyrażenie *ptacy powietrzni* – w przekładzie z 1556 r. i translacjach Wujka, w pozostałych przekładach jest tu albo rzeczownik w M. Im. r. męskożywnotnego *ptacy* (1563, 1572, 1577), albo rzeczownik zbiorowy *ptastwo* – w obu przekładach królewieckich, w których także w innych wersach brak rzeczownika *ptak*, zawsze tylko rzeczownik zbiorowy. Już ten stan ukazuje wyraźne różnice w wyborze przez tłumaczy zarówno rzeczownika, jak i przydawki przymiotnej. Przykładowo w przekładzie Wujka z 1599 r. jako wyłączny występuje rzeczownik *ptak*, a niemal wyłączna przydawka *niebieski*, tylko pojedynczy jest przymiotnik *powietrzny*, podczas gdy w tłumaczeniu z 1593 r. – proporcje są dokładnie odwrotne. W tych przekładach, w których podstawę wyrażenia stanowi rzeczownik *ptak* lub rzadki *ptaszek*, na ogół nie ma rzeczownika zbiorowego, co nie dotyczy tylko translacji Budnego, w której – jako jedynej obok przekładów królewieckich – pojawia się rzeczownik zbiorowy, ale nie tak konsekwentnie jak w translacjach królewieckich, bo tylko w dwóch wersach – Mk 4,4, Łk 13,19. Występowanie tu rzeczownika zbiorowego stanowi inwencję polskich tłumaczy i jest umotywowane liczebnością ptaków, użyciem w podstawach obcych

⁹⁴ Pojedynczo w wersecie Mt 6,26 w Biblii Leopolda także o *ptaszkach niebieskich*; w wersecie tym w XVI-wiecznych przekładach Ewangelii nie ma wyrażenia *ptak niebieski*.

rzeczownika w liczbie mnogiej. W obu przywoływanych wersjach obcych tylko w tych dwóch wersetach są odpowiednio dopełniaczowe przydawki rzeczowne ‘nieba’ do rzeczownika ‘ptak’: łac. *volucres caeli* oraz gre. *τα πετεινα του ουρανου*. Również użycie w polskich translacjach rzeczownika zdrobniałego *ptaszek* – w trzech różnych wersetach, mianowicie: Mt 6,26, gdzie w przekładach z lat 1556 i 1561 biernikowe wyrażenie *ptaszki niebieskie*, oraz w Łk 9,58 (1577: *ptaszkowie powietrzni*), a także Łk 13, 19 (1563: *ptaszkowie powietrzni*, 1577: *ptaszkowie niebiescy*) – to na ogół inwencja polskich twórców; w łac. mamy tu odpowiednio: Mt 6,26 – *Respicate volatilia caeli*, Łk 9,58 i Łk 13,19 – *volucres caeli*, w grece – konsekwentnie wspomniane już wyrażenie *τα πετεινα του ουρανου*.

Przydawki rzeczowne w dopełniaczu kalkują podstawy grecką i łacińską. Przykładowo, wyrażenie najczęstsze, tj. *ptacy nieba*, powiela łacińskie *volucres caeli*, i greckie *τα πετεινα του ουρανου*, jak w wersecie:

Podobne jest ziarnu gorczycznemu, ktore wziąwszy człowiek, wsiał w ogrodzie swoim, i urosło, i zstało sie jest drzewo wielkie, á *ptacy nieba* odpoczywáli ná rozgách jego. (1556, Łk 13,19).

Tego typu przydawki rzeczowne występują wyłącznie w następujących wyrażeniach zarejestrowanych w tabeli 17: *moc niebiosow* (2: 1553, Łk 21,26 i 1556, Mt 24,29), *obłok nieba* (1: 1556, Mt 26,64) i *ptak nieba* (5: 1556). To tylko 8 użyć, przy czym 7 – w krakowskim przekładzie katolickim z 1556 r., i pojedyncze – w królewieckim przekładzie z 1553 r., czyli w translacjach najstarszych:

[i] ludzie od strachu, i rzeczy na świat przyszłych mártwieją, Abowiem ci [tedy], *mocy niebiosow* nawalnie się miotać będą. (1553, Łk 21, 26),

I rzekł jemu Jesus. Tyś powiedział. A wszákoż powiádam wam. Iż odtychmiast uórzycie syná człowieczego, siedzącego ná práwicy mocy bożej, i przychodzącego ná *obłokach nieba* (1556, Mt 26,64).

Rzeczowna przydawka dopełniaczowa w analizowanych tu wyrażeniach występuje ponadto wówczas, gdy sama wymaga przydawki przymiotnej, i dotyczy to wyłącznie wyrażeń typu *Syn Boga żywego*, jak w wersecie Mt 16,16:

A odpowiadając Simon Petrus rzekł, Ty jesteś Christus *syn boga żywego* (1551).

Wyrażenia tego typu występują tylko w pięciu wersetach, a stan w tym zakresie w czterech wersetach jest przedstawiony w tabeli 19.

Tabela 19. Wyrażenia typu *Syn Boga Najwyższego* w wybranych wersetach XVI-wiecznych przekładów Ewangelii

	Mt 16,16	Mk 5,7	Łk 8,28	Jn 6,69
1551	Ty jesteś Christus	Brak tekstu	Brak tekstu	Brak tekstu
1553	syn boga żywego	Syn Boga nawyższego (w różnej grafii), np. : Jezusie Synu Bogá Nawyższego? (1563)	Syn Boga nawyższego (w różnej grafii), np. Co ty ze mną masz Jezusie Synu Bogá nawyższego? (1599)	żeś ty jest Christus syn boga żywe(go),
1556	Ty jesteś Christus syn bogá żywego			iześ ty jest Christus <i>syn boży</i>
1561	Ty jesteś Krystus syn Bogá żywego			iześ ty iest Krystus <i>syn Boży</i>
1563	Tyś jest Krystus on Syn Boga żywiącego			żeś ty jest Krystus on Syn Bogá żywego
1572	Ty jesteś Krystus syn Bogá żywiącego			ze ty jesteś Krystus Syn Bogá żywiącego
1577	Tyś jest Christus Syn Bogá żywiącego			żeś ty jest Christus on syn Bogá żywego
1593	Tyś jest Christus Syn Bogá żywego			żeś ty jest Christus <i>Syn Boży</i>
1599	Tyś jest Christus Syn Bogá żywego			żeś ty jest Christus <i>Syn Boży</i>
Łac.	Tu es Christus, Filius Dei vivi	Jesu Fili Dei altissimi	Quid mihi et tibi est, Jesu Fili Dei Altissimi?	tu es Christus Filius Dei
Grec.	συ ει ο Χριστος ο υιος του Θεου του ζωντος	Σοι Ιησου υιε του Θεου του υπιστου	Τι μοι και σοι Ιησου υιε του Θεου του υπιστου	Συ ει ο Χριστος ο υιος του Θεου του ζωντος

W trzech wersetach – Mt 16,16, Mk 5,7, Łk 8,28 – konsekwentnie występują wyrażenia *Syn Boga Najwyższego* oraz *Syn Boga żywego* (1551, 1553, 1556, 1593 i 1599), którym w translacji brzeskiej, Budnego i Czechowica odpowiada wyrażenie *Syn Boga żywiącego*. Jest to zgodne z podstawą grecką i łacińską. Jedynie w wersecie Jn 6,69 mamy albo przydawkę dopełniaczową *Syn Boga żywego* (1553, 1563, 1577) lub *żywiącego* (1572), albo przydawkę przymiotną *syn Boży* – w przekładach z lat 1556, 1561, 1593 i 1599, czyli wszystkich katolickich. Wyraźnie widać, że te ostatnie translacje wzorują się na tekście łacińskim, ale oddają przydawkę rzeczowną z wyrażenia *Filius Dei* polską przydawką przymiotną *Syn Boży*, przekłady protestanckie w tym zakresie są wierne grece. Podobne relacje, czyli stan, że przekłady katolickie powielają łacinę, a innowiercze – grekę, mamy w nieuwzględnionym tabelarycznie wersecie Mk 14,61, w którym występuje albo wyrażenie *syn Boga błogosławionego* (5: 1556, 1556, 1561, 1593, 1599), albo przydawką dopełniaczową wyrażona imiesłowem po substantywizacji *syn błogosławionego* (4: 1553, 1563, 1572, 1577). To ponownie wyraźnie różnicuje przekłady katolickie i innowiercze: przekłady katolickie

powielają łac.: *Tu es Christus Filius Dei benedicti?*, przekłady innowiercze greckie: *συ ει ο Χριστος ο υιος του ευλογητου*.

Podsumowując: w zasadzie – wbrew grece i łacinie – we wszystkich XVI-wiecznych polskich translacjach Ewangelii mamy już ustaloną postać przydawki, która jest wyrażana przymiotnikiem odrzeczownikowym, a nie rzeczownikiem w D. Średniowieczny zwyczaj śladowo występuje w najstarszych translacjach, tj. z roku 1553 i 1556, co poświadczają takie rzadkie wyrażenia, jak *obłok nieba*, *ptak nieba* i *moc niebiosow*, choć nie są to jedyne wyrażenia tego typu z przydawką rzeczownikową w D. Zarówno przymiotniki, jak i rzeczowniki, które wchodzi w skład analizowanych wyrażen, występują nie tylko w uwzględnianych tu wyrażeniach. Przykładowo: przymiotnik *Izraelski/ Israelski* jest konsekwentny nie tylko w przywołanym tabelarycznie wyrażeniu *król Izraelski*, ale także *lud Izraelski* (np. 1553, Łk 1,80), *Bóg Israelski* (np. 1553, Łk 1,68), *syn Izraelski* (np. 1556, Łk 1,16), *dom Israelski* (np. 1553, Mt 19,28), *pokolenie Izraelskie* (np. 1563, Mt 19,28) czy *ziemia Israelska* (np. 1551, Mt 2, 20 i 21), *miasto Israelskie* (np. 1551, Mt 10,23). Także jego znacznie rzadszy dublet słowotwórczy *Israelowy* wykazuje podobną łączliwość, czyli np. *dom Israelowy* (np. 1553, Mt 15,21) czy *syn Israelowy* (np. 1553, Mt 27,9); nie ma tutaj *syn* czy *dom Izraela*.

I podobnie konkretne, uwzględnione tabelarycznie rzeczowniki nie łączą się tylko ze wskazanymi przymiotnikami, np. rzeczownik *moc*. Analogicznymi wyrażeniami do *moc Boża* i *moc niebieska*, również zawierającymi odrzeczownikowy przymiotnik, są też *moc pańska*, *moc nieprzyjacielowa* lub *nieprzyjacielska* czy *moc starościna*. Wyrażenie *moc pańska* występuje we wszystkich translacjach w wersecie Łk 5,17, i jest to jedyny werset, który je zawiera:

I stało się jest w jednym dniu a on siedział ucząc. I byli faryzeusze siedzący, i zakonu doktorowie, którzy zeszli się byli ze wszystkich miasteczek Galiilejskich, i z ziemie Judá, i z Jeruzalem, a *moc pańska* była ku uzdrowianiu ich. (1556, Łk 5,17).

Więcej wariantywnych form mamy w wypadku wyrażenia *moc nieprzyjacielowa*:

Oto dałem wam *moc deptania* po węzłach, i po niedźwiadkach, i nad wszelką *moc nieprzyjacielową*. I nic wam nie będzie szkodził (1556, Łk 10,19, tak też w 1553).

Kontekstowym odpowiednikiem wyrażenia *moc nieprzyjacielowa* jest z jednej strony wyrażenie zawierające przymiotnikowy dublet słowotwórczy *moc nieprzyjacielska*, obecne w przekładach z lat 1561, 1563, 1577, 1593 i 1599, z drugiej zaś – wyrażenie z przydawką wyrażoną rzeczownikiem w D. *moc nieprzyjaciela*:

Oto daję wam moc deptać po węzoch, i niedźwiadkoch, i wszystkę *moc nieprzyjaciela*, a nic was nie obrazi. (1572, Łk 10,19).

Ta wyjątkowa przydawka rzeczowna *moc nieprzyjaciela* występuje tylko w translacji Budnego, tylko we wskazanym wersecie. Podobne wyrażenie zawierające rzeczownik *nieprzyjaciel*, ale w D. lm., obecne jest tylko w Ewangelii z Biblii Leopoldy:

wybawienie z *mocy nieprzyjaciół naszych*, i z mocy tych wszystkich którzy nas w nienawiści mają. (1561, Łk 1,71)

Tu jednak mamy do czynienia – podobnie jak w wypadku wskazanych w tabeli 19 wyrażen typu *Syn Boga żywego* – z rzeczownikiem w D., który sam wymaga przydawki przymiotnej, co blokuje użycie przymiotnika odrzeczownikowego.

Kolejne wyrażenie to *moc starościna*, zawierające przymiotnik dzierżawczy motywowany rzeczownikiem *starosta*:

I podstrzegając go posłali podchwytacze, którzyby się sprawiedliwymi okazowali, by go podchwycili w mowie, aby go wydali Książetom i *mocy stárościnej*. (1556, Łk 20,20)

Wyrażenie *moc stárościna* występuje także w pozostałych translacjach, z wyjątkiem przekładu brzeskiego, gdzie rzeczownik w C., w wyniku fortunnej zmiany redakcyjnej – wobec tekstu łacińskiego i greckiego, zawierających przydawkę rzeczowną: *principatui, et potestati praesidis* oraz τη αρχη και τη εξουσια του ηγεμονος.

A tak czyhając nań posłali szpiegi, którzy by się zmyślali być sprawiedliwymi, aby podchwytali słowá jego, chcąc go podać pod zwierzchność i moc stároście. (1563, Łk 20,20).

Jednak zastosowanie przez polskich tłumaczy zarówno wyrażenia *moc starościna*, jak i rzeczownika *stároście* w C., co wiąże go z czasownikiem, a nie z rzeczownikiem, to wynik ich inwencji. On także – podobnie jak cała analiza wyrażen zawierających przymiotniki odrzeczownikowe – potwierdza, że polscy tłumacze twórczo podchodzą do obcych wzorów, nie trzymają się niewolniczo przekładanego tekstu.

2. Wybrane cechy składni XVI-wiecznej, nie tylko typowej dla stylu biblijnego

W XVI-wiecznych przekładach Ewangelii – poza omówionymi już cechami, uznawanymi za typowe dla polskiego stylu biblijnego – występują też cechy swoiste dla XVI-wiecznej polszczyzny w ogóle. Tu pokrótce omawia się wybrane z nich, w ich doborze kierując się głównie zarówno ich znaczeniem w historii polskiej składni, jak i znaczną frekwencją tekstową przykładów je poświadczających. Fragment ten jest opracowany znacznie mniej dokładnie, i głównie dlatego, by nie powstało mylące wrażenie, że omówione dotychczas cechy wyczerpują opis składni XVI-wiecznych Ewangelii. Nadal jednak

omówienie cech z obu grup, czyli zarówno cech charakterystycznych dla polskiego stylu biblijnego, jak i z cech właściwych dla XVI-wiecznej składni w ogóle, nie wyczerpuje zagadnienia opisu składni XVI-wiecznych Ewangelii.

2.1. Składnia ad sensum – zwłaszcza z rzeczownikami zbiorowymi typu *bracia*, oraz nazwami zbiorów, takimi jak *tluszcza*, *wielość* i *wielkość* czy *zebranie*

Krystyna Pisarkowa omawiając XVI-wieczne zakłócenia zgody pomiędzy podmiotem i orzeczeniem wskazuje m.in. na „wahania semantyczne co do zgody rodzaju. Zakłócenia zgody rodzaju z orzeczeniem lub pozorne osobliwości tego typu następują w starszej polszczyźnie na skutek sugestii semantycznej lub archaiczności systemu rodzajowego”⁹⁵. Wobec obecności w dawnej polszczyźnie rodzaju męskożywotnego archaiczności systemu rodzajowego wynikającej z jego występowania nie powinno się uwzględniać w ramach zakłóceń zgody, co zresztą potwierdzają dalsze rozważania, w których orzeczenia typu *wykopali* odnoszące się do zwierząt są traktowane jako „pozorne osobliwości składni zgody co do rodzaju”⁹⁶. Autorka jako „wahania semantyczne co do zgody rodzaju” wskazuje m.in. orzeczenia w rodzaju męskim przy rzeczownikach takich, jak *dzieciątko*, m.in. na przykładach z *Rozmyślania przemyskiego*. Zakłócenia zgody pomiędzy podmiotem a orzeczeniem – i to tylko w samych konstrukcjach innych niż liczebnikowe – mogą się jednak sprowadzać do następujących dwóch typów odstępstw:

1) niezgodności pod względem rodzaju, która występuje tylko wówczas, gdy orzeczenie jest wyrażone zróżnicowanymi rodzajowo formami czasownika, co dotyczy przede wszystkim czasu przeszłego i – rzadszego – trybu przypuszczającego; to wskazany przez K. Pisarkową typ *dzieciątko stał*,

2) niezgodności pod względem liczby i rodzaju podmiotu wyrażanego z jednej strony dawnymi rzeczownikami zbiorowymi w M. lp. r.ż. typu *bracia*, *księża*, co wynika z ich przekształcania się w formy M. lm. r.mos., z drugiej zaś wyrażanego wyrazami typu *wielość*, *rzesza*, *wielkość*, *tluszcza*, *tlum*, *mnóstwo* czy *zgromadzenie*, określającymi zbiory ludzi, które zwłaszcza w kolejnym zdaniu składowym wykazują łączliwość z orzeczeniem w liczbie mnogiej i w rodzaju męskoosobowym.

Oba typy konstrukcji pojawiają się w dawnej polszczyźnie szczególnie wtedy, gdy podmiot i orzeczenie są od siebie oddalone.

⁹⁵ K. Pisarkowa, *Historia składni języka polskiego*, Wrocław 1984, s. 18.

⁹⁶ K. Pisarkowa, op. cit, s. 19.

Ad. 1) W XVI-wiecznych Ewangeliach niemal nie ma już notowanego przez Pisarkową dla staropolszczyzny, np. w *Rozmyślaniu przemyskim*, stanu niezgody podmiotu *dziecię* lub *dzieciątko* z orzeczeniem, a rodzajowe formy orzeczenia są w rodzaju nijakim, tworząc *constructio ad formam*, jak w przykładowych wersetach⁹⁷:

Mt 2,9 – kędy *było dziecię* (1551, 1553, 1556), gdzie *było dziecię* (1599), gdzie *było dzieciątko* (1561, 1563, 1572, 1577, 1599),

Łk 1,41 – *podskoczyło dzieciątko* w żywocie jej (1553), *uradowało się dzieciątko* w żywocie jej (1556), *rozradowało się dzieciątko* w żywocie jej (1561), *skoczyło dzieciątko* w żywocie jej (1563, 1577, 1593, 1599), *rozigráło się niemowiátko* w żywocie jej (1572),

Łk 1,44 – *podskoczyło z radości dzieciątko* w żywocie mojem (1553), *uradowało się weselim dzieciątko* w żywocie moim (1556), *rozradowało się wielką radością dzieciątko* w żywocie moim. (1561), *skoczyło z weselem niemowniátko* w żywocie moim. (1563), *rozigráło się w radości niemowiátko* w żywocie moim. (1572), *skoczyło z radości dzieciątko* w żywocie moim. (1577), *skoczyło od radości dzieciątko* w żywocie moim. (1593, 1599)

Łk 2,40 – A *dziecię ro<s>ło i mocniło się duchem*, i *było napelniąno* mądrości (1553), A *dziecię rosło i mocniło się, pełne mądrości*, (1556), A *dziecię rosło*, i *utwierdzało się w Duchu*, (*było*) *pełne mądrości* (1561)⁹⁸, I *podrastáło dzieciątko*, á *umocniło się w duchu*, będąc *pełne mądrości* (1563), *Záś otroczátko rosło i zmacniało się duchem*, *napelniąjąc się mądrości* (1572)⁹⁹, *Dziecię też ono rosło i duchem stwierdzone było, napelnione mądrości* (1577), A *dziecię rosło*, i *umacniało się: napelnione mądrości*, (1593), A *dziecię rosło i umacniało się pełne mądrości*, (1599).

Wyraz *dziecię*, też *dzieciątko* czy *otroczátko* lub *pacholę*, wykazuje łączliwość z imieniem *Jezus*. A imię pojawia się albo po, albo przed rzeczownikiem pospolitym, co zmienia jego funkcję składniową – raz stanowi wówczas przydawkę, innym razem podmiot. Wtedy również występuje zgoda rodzajowa między podmiotem i orzeczeniem, jak np. w wersecie:

⁹⁷ Nie są to jedyne poświadczenia konstrukcji z podmiotem *dziecię* i jego synonimicznymi rzeczownikami rodzaju nijakiego. Niekiedy wyraz występuje tylko w jednej translacji, jak np. w wersecie Mk 5,39 w przekładzie z 1553 r.: I wszedwszy rzecze im, Przecz gielk czynicie i płaczecie, *dziecię nie jest ci umarło*, ale śpi; tak też w wersecie następnym, gdzie *dziecię leżało*, podczas gdy w pozostałych przekładach w obu wersetach podmiot *dzieweczka*.

⁹⁸ Tłumacz Biblii z 1561 r. dodaje w nawiasach okrągłych własne uzupełnienia, wykraczające ponad podstawę łacińską. Uwzględnione w nawiasie (*było*), zgodne z rodzajem podmiotu, stanowi takie uzupełnienie wobec łac. tekstu: Puer autem crescebat, et confortabatur plenus sapientia, w którym podmiotem jest rzeczownik *puer* o znaczeniu 'chłopiec' i 'dziecko'.

⁹⁹ Jako werset Łk 2,39.

Łk 2,43 – *zostało dziecię Jezus* w Hjerusalem, (1553), *Zostało dziecię Jezus* w Jeruzalem (1556), *zostało dziecię Jezus* w Jeruzalem (1561), a *zostało dzieciętko Jezus* w Jeruzalem (1563), *zostało dziecię Jezus* w Jeruzalem (1577), *zostało dziecię Jezus* w Jeruzalem (1593), *zostało dziecię Jezus* w Jeruzalem (1599), oraz *został Jezus pácholę* w Jeruzálimie (1572)¹⁰⁰.

W niemal wszystkich przekładach mamy tu *dziecię* lub *dzieciętko Jezus* z orzeczeniem w antepozycji *zostało*, tylko w przekładzie z 1572 r. jest *Jezus pacholę*, co automatycznie skutkuje formą orzeczenia *został*. Ta zgodność pod względem rodzaju między omawianym podmiotem a orzeczeniem jest niemal konsekwentna i dotyczy także kilku orzeczeń w wypowiedzeniu wielokrotnie złożonym, co tu ilustruje werset Łk 1,80:

1553: *A dziecię rosło i mocniło się duchem*, Gdzie téż [Ján *był] na *pustyniach] aż do dnia okazania swego przed *ludem Israelskiem.

1561: *Rosło potym dziecię i było potwierdzone od ducha i było ná puszczach*, aż do czasu kazania swego, między ludem Isráelskim.

1563: *A tak dzieciętko ono podrastáło, i było umocnione Duchem*, i *było ná pustyniach*, aż do onego dnia kiedy *się ukazało* przed Izráelem.

1572: *Otroczátko záś rosło i zmacniało się duchem i było w pustyniach* aż do dni ukazania jego u Izráelitów.

1577: *A dzieciętko ono podrastáło, i było umocnione duchem: i było ná pustyniach*, aż do dnia ktorego *się okazało* przed Izráelem.

1593: *A dzieciętko ono podrastáło, i umacniało się duchem: i było ná pustyniach*, aż do dnia ktorego *się okazało* przed Izráelem.

1599: *A dzieciętko rosło, i umacniało sie Duchem: i było ná pustyniach*, aż do dnia okazania swego przed Izráelem.

W wersecie tym tylko w przekładzie z 1556 r. jako kolejne – trzecie – orzeczenie pojawia się forma *był* zgodna z płcią dziecięcia:

1556: *A dziecię rosło i było posilone duchem. A był ná puszczach*, aż do dnia okazania swego, ku ludu Izráelskiemu.

Ten przykład w jednym z najwcześniejszych XVI-wiecznych przekładów Ewangelii poświadcza bardzo rzadką konstrukcję *ad sensum*, przejawiającą się brakiem zgody rodzajowej między podmiotem a kolejnym, występującym na dalszej pozycji orzeczeniem.

Ad. 2) Przy rzeczowniku o znaczeniu zbiorowym forma orzeczenia może występować albo w liczbie pojedynczej (*constructio ad formam*), albo mnogiej (*constructio ad sensum*),

¹⁰⁰ Jako werset Łk 2,42.

jak w przykładowych dwóch wersetach z Ewangelii z 1556 r., zawierających leksem *wielość*: I wstawszy wszytka *wielość* ich *wiedli* go do Piłatá. (Łk 23,1), oraz: i *naśladowála* go *wielość* wielka. Abowiem *widzieli* známioná ktore czynił nád tymi ktorzy bywáli niemocnymi. (Jn 6,2); w pozostałych przekładach w tych paralelnych wersetach rzeczownikowi *wielość* odpowiadają *resza*, *wielkość*, *thuszcza*, *thum*, *mnóstwo* i *zgromadzenie*, a w drugim członie konstrukcji występuje orzeczenie w liczbie mnogiej, czyli mamy konstrukcję *ad sensum*. Wśród rzeczowników o znaczeniu zbiorowym wydzielają się z jednej strony wskazane rzeczowniki o znaczeniu zbiorowym, takie jak *thuszcza*, *resza* czy *wielkość*, używane na oznaczenie ludzi, z drugiej zaś collectiva typu *bracia*, *księża*, *dyjabelstwo*. Są one tu pokrótce omówione. W wypadku dawnych rzeczowników zbiorowych rozpatruje się tylko konstrukcje składniowe z rzeczownikiem *bracia*.

Mianownikowe konstrukcje składniowe z rzeczownikiem *bracia/ brácia* wstępnie ustala się dla Ewangelii z Biblii Leopolity. Są tu one poświadczone 16 razy, a występują w tych fragmentach, które mówią o spotkaniu Jezusa z matką i braćmi. W Biblii brzeskiej mianownikowych konstrukcji składniowych z rzeczownikiem *bracia* jest o 2 więcej, ale jedna z nich jest nieistotna z punktu widzenia łączliwości składniowej, bo rzeczownik nie łączy się w niej z rodzajowymi określeniami:

Z Abráhámá poszedł Izáák, z Izáaká poszedł Jakob, a z Jakobá poszedł Judá i brácia jego. (Mt 1,2).

Kolejny natomiast przykład poświadcza konstrukcję *ad sensum* w zdaniu podrzędnym (*bracia... byli*):

Z Jozyjaszá poszedł Joákim, á z Joákimá poszedł Jechonijasz i brácia jego, gdy byli zaprowadzeni do Babilonu. (Mt 1,11).

W tym wersecie jest to jedyna taka konstrukcja wśród XVI-wiecznych przekładów Ewangelii, bo w obu translacjach królewieckich tu *bracia* tylko jako drugi składnik podmiotu szeregowego w zdaniu z orzeczeniem poprzedzającym podmiot i uzgodnionym z pierwszym rzeczownikiem z szeregu, zaś w translacjach z lat 1556, 1561, 1577, 1593 i 1599 – dawny biernik *bracią*; tylko w przekładzie Budnego rzeczownik rodzaju męskiego *brat* w B. lm. *braty*.

Mianownikowe konstrukcje z rzeczownikiem *bracia* z Ewangelii z Biblii Leopolity uwzględnione są w tabeli. Zawiera ona dwa typy konstrukcji, podane w całych wersetach – po pierwsze nowe konstrukcje *ad sensum*, z podziałem na formy przydawek rzeczownika *bracia*, oraz formy orzeczeń, po drugie – zdania bez rodzajowych form wyrazów łączliwych z rzeczownikiem *bracia*.

Tabela 20. Mianownikowe konstrukcje składniowe z rzeczownikiem *bracia* w Ewangeliach z Biblii Leopolity (1561)

Konstrukcje <i>ad sensum</i>				Zdania bez rodzajowych form wyrazów łączliwych z rzeczownikiem <i>bracia</i>
Formy przydawek		Formy czasowników		
twoi	Tedy mu jeden powiedział: Oto mátká twojá tudzież i brácia twoi stoją ná dworze, szukając cie, á chcąc nieco z tobą mowić. (Mt 12,47)	przyszli, posłali	Potym przyszli mátká jego, i brácia , i stojąc na dworze, posłáli do niego wyzywając go. (Mk 3,31)	I zaż to nie ciesielski syn? I zaż nie Máryją zową mátkę jego? á brácia jego, Jakub, Jozeph, Simon, i Judás? (Mt 13,55)
ktorzy, moi	On odpowiadając temu posłowi, rzekł: Ktoraż jest mátká moja, i ktorzy bracia moi ? (Mt 12,48)	przyszli, mogli	Przyszli też do niego mátká i brácia jego, i nie mogli go dojść, przed tłuszcą. (Łk 8,19)	Ale wy nie chciejcie by was nazywano mistrzowie nášzy. Abowie(m) jedenci jest mistrz wász, á wy wszyscy jesteście brácia: (Mt 23,8)
moi	Potym zciągnąwszy rękę swą ná zwolenniki swoje rzekł: Oto ci mátká moją, i brácia moi . (Mt 12,49)	rzekli	Tedy rzekli k niemu brácia jego: Wynidź stąd, á idź do żydowstwá, żeby też i zwolennicy twoi widzieli uczynki twoje ktore czynisz. (Jn 7,3)	Potym zstąpił do Káphárnáum, i sam i mátká jego, i brácia jego, i zwolennicy jego i mieszkáli tam nie_wiele dni. (Jn 2,12)
twoi	A siedziálá (ná ten czás) około jego tłuszcza, tedy mu powiedzą: Oto mátká twoją, i brácia twoi , szukają cie tam ná dworze. (Mk 3,32)	wierzyli	Bo áni brácia jego wierzyli weń. (Jn 7,5)	
Moi	I odpowiadając im rzekł: Ktoraż jest mátká moją, i brácia moi ? (Mk 3,33)	Odeszli	A gdy odeszli brácia jego, tedy też i on wstąpił ná dzień święty nie jáwnie, ále jákoby potájemnie. (Jn 7,10)	
Moi	A pátrząc po nich, ktorzy około niego siedzieli, rzekł: Oto mátká moją, i brácia moi . (Mk 3,34)			
Twoi	Tedy mu to powiedziano: Mátká twoją, i brácia twoi stoją przed domem, chcąc sie z tobą widzieć. (Łk 8,20)			
Moi	A on odpowiadając rzekł do nich: Mátká moją i brácia moi ci są, ktorzy słowá Bożego słuchája, á czynia je. (Łk 8,21)			

Mianownikowe konstrukcje z rzeczownikiem *bracia* w Ewangeliach z Biblii Leopolity występują w 16 następujących wersetach: Mt 12,47, Mt 12,48, Mt 12,49, Mt 13,55, Mt 23,8, Mk 3,31, Mk 3,32, Mk 3,33, Mk 3,34, Łk 8,19, Łk 8,20, Łk 8,21, Jn 2,12, Jn 7,3, Jn 7,5 i Jn 7,10, przy czym w wersetach Mt 13,55, Mt 23,8 i Jn 2,12 rzeczownik nie wykazuje łączliwości ani z przydawkami, ani z formami czasowników, nie może być zatem rozpatrywany w ramach konstrukcji mianownikowych. Poza tymi wersetami wszystkie zarejestrowane tabelarycznie konteksty z Ewangelii z Biblii Leopolity potwierdzają łączliwość rzeczownika *bracia* z formami męskoosobowymi, co poświadcza jego przekształcenia.

Stan w tym zakresie w paralelnych miejscach dziewięciu szesnastowiecznych Ewangelii przedstawia kolejna tabela, która zawiera już tylko badane formy, nie całe wersety.

Tabela 21. Mianownikowe konstrukcje składniowe z rzeczownikiem *bracia* w 13. paralelnych wersetach szesnastowiecznych Ewangelii

Lp.		1551	1553	1556	1561	1563	1572	1577	1593	1599
1.	Mt 12,47	oto matka twoja i braciá twoi , stoją		mátká twoja i brácia twoi ná dworze stoją	Oto mátká twoją i brácia twoi stoją	Oto mátká twoja, i brácia twoi ná dworze stoją	Oto mátká twoją i brácia twoi ná dworze stoją	mátka twoją, i brácia twoi ná dworze stoją	Oto mátká twoją i brácia twoi przed domem stoją	
2.	Mt 12,48	ktorzy są bracia moi?		I ktorzy są brácia moi?	i ktorzy bracia moi?	i ktorzy są brácia moi?	i ktorzy są bracia moi?	i ktorzy są brácia moi?		
3.	Mt 12,49	oto matka moja i braciá moi		Oto (...) i brácia moji	Oto ci mátká moją i brácia moi	Oto mátká moją i brácia moi	Owo mátká moją i brácia moi	Oto mátká moją i brácia moi		
4.	Mk 3,31	-	I <i>przyjdzie</i> matka jego i <i>braciá</i>	I przyszli mátká jego, i bracia	przyszli mátká jego, i bracia	przyszli mátká i brácia jego	I przyszli brácia i mátká jego	Przyszli tedy brácia i mátká je(go)	I przyszł i mátká i braciá jego	I przyszli mátká jego i brácia
5.	Mk 3,32	-	oto matka twoja i bracia twoi zewnątrz cię szukają.	Oto mátká twoją i brácia twoi (..) ciebie szukają.	Oto (...) brácia twoi szukają cie	Oto matka twa i bracia twoi szukają cię	Oto mátká twoją, i brácia twoi ná dworze, szukają cię.	oto mátká twa i brácia twoi szukają cię	Oto mátká twoją i brácia twoi przed domem cię szukają.	
6.	Mk 3,33	-	Ktorąż jest matka moja i braciá moi?	Ktoraż jest mátká moją, brácia moi?	i brácia moi?	Ktoż jest mátká moją i bracia moi?	Kto jest mátká moją i brácia moi?	ktoż jest mátká moją, ábo brácia moi?	Ktoż jest mátká moją i brácia moi?	Któż jest mátká moją i brácia moi?
7.	Mk 3,34	-	Oto matka moja i braciá moi.	Oto matka moją, i brácia moi	Oto (...) brácia moi	Otoć mátká moją i brácia moi.	Oto mátká moja i brácia moi.	Oto mátká moją i brácia moi.		
8.	Łk 8,19	-	przyszli do niego, matka i braciá je(go), a nie mogli	Przyszli też do niego mátká i brácia jego, á nie mogli	Przyszli (...) mátká i brácia jego	Przyszli potym k niemu mátká i brácia jego, ále go dojć nie mogli	Przyszli zaś k niemu mátká i brácia jego, i nie mogli	I przyszli do niego mátká i brácia jego	I przyszli do niego mátká i brácia jego	
9.	Łk 8,20	-	matka twoja i braciá twoi *zewnątrz]	i brácia twoi stoją z daleką	brácia twoi stoją	i bracia twoi stoją ná dworze	i brácia twoi stoją ná dworze	Mátká twa i brácia twoi stoją ná	Mátká twa i brácia twoi stoją przed domem	

			stoją					dworze	
10.	Łk 8,21	-	matka moja i bracia moi , cię są, ktorzy słowa bożego sluchają	Mátká moja i brácia moi , ci są ktorzy (...) sluchają	brácia moi ci są, ktorzy słowá Bożego sluchają	Mátká moja i brácia moi onię są ktorzy słowá Bożego sluchają	Mátká moja i brácia moi ci są, ktorzy słowá Bożego sluchają	Mátká moja i brácia moi cię są ktorzy słowá Bożego sluchają	Mátká moja i brácia moi , ci są którzy Słowá Bożego sluchają
11.	Jn 7,3	-	rzekli tedy k niemu brácia jego	A mowili do niego brácia jego	rzekli k niemu brácia jego	A przetoż rzekli k niemu brácia jego	Rzekli przeto k niemu Brácia jego	Rzekli tedy k niemu brácia jego	Rzekli tedy do niego brácia jego
12.	Jn 7,5	-	Bo ani bracia jego weń wierzyli	Abowie m áni brácia jego wierzyli weń	Bo áni brácia jego wierzyli weń	Bo áni brácia je(go) weń nie wierzyli .	Bo áni Brácia jego wierzyli weń.	Bo i brácia jego weń nie wierzyli .	
13.	Jn 7,10	-	A gdy poszli bracia jego	A gdy wstąpili brácia jego	A gdy odeszli brácia jego	Potym gdy szli brácia jego	Gdy zaś wstąpili brácia jego	A gdy odeszli brácia jego	A gdy poszli brácia jego

W istocie rejestracja wszystkich kontekstów nie była potrzebna, bo tabela ilustruje brak w badanych wersetach szesnastowiecznych Ewangelii dawnych mianownikowych konstrukcji *ad formam* z rzeczownikiem rodzaju żeńskiego *bracia*, spotykanych jeszcze w XV w. Ten stan nie jest potwierdzony jedynie w wersecie Mk 3,31 w przekładzie królewieckim z 1553 r.: *I przyjdzie matka jego i braciá*, gdzie czasownik jest w 3. os. lp., a nie – jak w innych kontekstach – w 3. os. lm.; na ten stan wpływa występowanie orzeczenia przed rzeczownikiem *matka*. Ta regularność skłaniania do uznania, że innowacyjne w stosunku do pierwotnych konstrukcji z formami w rodzaju żeńskim i liczbie pojedynczej mianownikowe konstrukcje *ad sensum* – przekształciły się już w nowy regularny typ konstrukcji *ad formam*, a sam rzeczownik *bracia* można w nich traktować jako nową formę M. lm. r.mos.

W tabeli nie zostały uwzględnione wersety Mt 13,55, Mt 23,8 i Jn 2,12, wskazane na początku omówienia w Biblii Leopolity. W tych wersetach również w pozostałych analizowanych XVI-wiecznych Ewangeliach brak łączliwości rzeczownika *bracia* ze zróżnicowanymi rodzajowo określeniami. Jednak analiza wskazanych trzech wersetów ukazuje w niektórych przekładach dawną przynależność rzeczownika *bracia* do deklinacji żeńskiej. Dotyczy to następujących form w badanych wersetach:

Mt 13,55 – D. lp. r.ż. *braciej*: Zali to nie cieślów syn? záli matce jego nie rzekają Maryjá i *braciej* jego Jakub, Joses, Simon i Judas (1551; *braciej* też w 1553), N. *braciq*: Izaż ten nie jest on syn cieśle? Izaż matki jego nie zowią Máryja? á *braciq* jego, Jáklub, i Jozes, i Symon, i Judás? (1563, 1572, 1593 i 1599); w pozostałych przekładach *bracia* (1556, 1561, 1577),

Mt 23,8 – N. lp. r.ż. *braciq*: á wy wszyscy jesteście *braciq* (1577); w pozostałych przekładach orzecznik w M. *bracia*, np. A wszytcy wy brácia jesteście. (1556),

Tylko w wersecie Jn 2,12 – we wszystkich przekładach jest forma *bracia*, która może być traktowana zarówno jako archaiczny M. lp. r.ż., jak i już regularna, choć nietypowa, forma M. lm. r.mos., por. np.: Potym zstąpił do Káphárnaumá, on i mátká jego i *brácia* jego, i uczniowie jego: á zmieszkałi tám nie wiele dni. (1593)

Różne formy przypadkowe poświadczające genezę formy *bracia* występują także w innych wersetach. Dotyczy to przykładowo wersetu:

Mt 1,2 – B. lp. r.ż. *braciq*: Abráhám urodził Izááka, á Izáák urodził Jakobá, á Jakob urodził Judę i *braciq* jego, (1556, tak też: 1561, 1593 i 1599); w przekładach 1551, 1553, 1563 i 1577 – forma *bracia*, która może być zarówno dawnym M. lp. r.ż., jak i nowym M. lm. r.mos.; tylko w przekładzie z 1572 tu regularna ówczesna forma B. lm. rzeczownika *brat*: Jakob zaś spłodził Judę i bráty jego.

Szczególnie częsta jest homonimiczna postać *braciej*, która może być formą D. lub C. lp. Dopóki formy typu *braciq* czy *braciej* nie wykazują łączliwości składniowej z częściami zdania wyrażonymi leksemami różnymi pod względem rodzaju i/lub liczby, dopóty ich końcówki stanowią wyłącznie osobliwość fleksyjną, nie są interesujące z punktu widzenia składni. Cechą składniową staje się dopiero występowanie różnych konstrukcji, tj. z różnymi rodzajowo przydawkami, a w dalszych częściach zdania – z różnymi formami zaimków lub czasowników, które wskazują na przynależność rodzajową rzeczownika. Rozchwianie w tym zakresie powoduje powstawanie zarówno konstrukcji *ad sensum*, jak i *ad formam* – tym razem w konstrukcjach innych niż mianownikowe. Bywa nawet tak, że w jednym wypowiedzeniu występują obie konstrukcje. Przykładowe konstrukcje *ad formam* w pierwszej części zdania, a *ad sensum* – zwykle w pewnym oddaleniu od całego wyrażenia – są w wersetach:

Mt 25,40 – D. lp. r.ż. *braciej mojej*, ale *tych ... namniejszych*: Ileście uczynili jednemu z *tych braciej mojej namniejszych*, mnieście uczynili (1563; taka sama konstrukcja też: 1577, 1593, 1599), podczas gdy w przekładach z lat 1556, 1561 – zachowana tylko stara końcówka

rzeczownika: jednemu z *tych bráciej moich namniejszych* (1556), a w 1551, 1553 i 1572 – forma rzeczownika *brat*: jednemu z *tych brátow moich námniejszych* (1572),

Jn 20,17 – D. lp. r.ż. *braciej mojej*, ale *im*: Ale idź do *braciej mojej*, á powiedz *im* (1593); tak we wszystkich przekładach, choć końcówka rzeczownika może być inna, jak w Biblii Leopolda: idź do *bráci mojej*, á powiedz *im*,

Mt 28,10 – C. lp. r.ż, ale czasownik w 3. os. lm. r.mos.: opowiedzcie *braciej mojej*, aby *szli* do Galilej (1551, taka sama konstrukcja też: 1561, 1563, 1577, 1593 i 1599), lub rzadko w 3. os. lm. r.nmos.: Opowiedzcie *bráciej mojej*, áby *szły* (1556); tylko w translacji Budnego rzeczownik męski *brat*: opowiedzcie *brátom moim* aby *szli* do Gálilei (1572).

Stan w XVI-wiecznych Ewangeliach wskazuje, że w konstrukcjach mianownikowych mamy już na ogół współczesną łączliwość rzeczownika *bracia*, która z pochodzenia jest konstrukcją *ad sensum*, zaś gdy rzeczownik pełni inne funkcje, wciąż zdarzają się różnorodne formy dyktowane jego dawną przynależnością rodzajową.

Kolejne zakłócenie w składni zgody wprowadzają rzeczowniki oznaczające zbiorowość ludzką, jak *thuszcza*, *rzesza*, *wielkość*, *tłum* czy *pospólstwo*, *zgromadzenie*. Ich wymagania składniowe w konstrukcjach mianownikowych są tu ukazane w wybranych pojedynczych wersetach z każdej z czterech Ewangelii.

Tabela 22. Wybrane wersety z rzeczownikami typu *thuszcza*, *rzesza* w konstrukcjach mianownikowych; składnia *ad formam* sygnalizowana jest kursywą, zaś *ad sensum* – ponadto pogrubieniem

	Mt 26,47	Mk 15,8	Łk 8,37	Jn 6,24	Rzeczownik
1553	A gdy on jeszcze mówił, oto Judasz jeden ze dwunastu przyszedł i <i>rzesza</i> z nim <i>wielk<a></i> , z mieczmi i *kijmi] od Biskupów i od starszych ludu,	I zawoławszy <i>rzeszą poczęła</i> [go o to] prosić *co] im zawsze czynił,	I <i>prosiło</i> go wszystko <i>zebranie</i> okolicznego kraju Gadarenów, aby poszedł od nich , Bo byli wielką bojaźnią trzymani a on wsiadwszy w łódź wrócił się [nazad]	Gdy tedy <i>ujrzała thuszcza</i> że tam Jezusa niemasz, ani uczniów jego, weszli też i sami w łódki, i przyciągnęli do Kapernaum, szukając Jezusa.	rzeszą, rzeszą, zebranie, thuszcza
1556	A gdy on to jeszcze mówił. Oto Judas jeden ze dwunastu przyszedł, i z nim <i>thuszcza wielka</i> z mieczmi, i kijmi, posłani od książąt kápłańskich, i stárszych ludu.	A gdy <i>wstąpiła thuszcza</i> , <i>poczęła</i> prosić, żeby uczynił co zawždy zwykł im czynić.	I <i>prosiła</i> go <i>wszystką wielość</i> kráiny Gerázenow, áby odszedł od nich , ábowiem wielką bojaźnią byli zjéci . A on wstąpiwszy w łódź, wrocil sie.	Gdy tedy <i>ujrzála thuszcza</i> , iż Jesus nie był tám, áni zwolennicy jego, wstąpili w łódki, i przyszli do Káphárnáum, szukając Jezusá.	thuszcza, thuszcza, wielość, thuszcza
1561	On te(go) jeszcze domawia, álić Judasz jeden ze dwunastu przyszedł, i z nim <i>thuszcza wielka</i> a z	A gdy <i>weszła</i> wzgóre <i>thuszcza</i> , <i>poczęła</i> prosić (żeby uczynił)	Tedy <i>prosiła</i> go <i>wszystką wielkość</i> ludzi kráiny Gerázeńskiej, áby szedł od nich precz: bo ich była	Gdy tedy <i>ujrzała thuszcza</i> , iż tám Jezusá nie było, ani zwolenników jego, wstąpili w	thuszcza, thuszcza, wielkość, thuszcza

	mieczmi, i z kijmi, ktorzy byli posłani od przełożonych kápłańskich, i od stárszych ludu.	jáko ząwždy zwykł im czynić.	wielka bojaźń zjęłá. A on wstąpiwszy do łodzi, wrocil sie náзад.	łodki, i przewieźli sie do Kápárnáum, szukając Jezusá.	
1563	A gdy jeszcze mówił, oto Judasz jeden ze dwunaście przyszedł, á z nim wielki poczet ludzi z mieczmi i z kijmi, od Książąt kápłańskich i stárszych ludu.	Tedy pospolstwo ząwoławszy poczęli prosić o to jáko im ząwždy czynił.	A ták go <i>prosił</i> wszytek lud okolicznie przyległej ziemicy Gadಾರೆńczykow áby szedł precz od nich , ábowiem byli wielkim stráchem zjęci , á on też wsiadwszy w łódź wrocil się.	To gdy <i>obaczył</i> lud że tám Krystus nie był áni zwolennicy jego, wsiedli i sámi w łodzie, á przyszli do Kápernaum szukając Jezusá.	poczet, pospółstwo, lud, lud
1572	I jeszcze on mówił, oto Judasz jeden ze dwunaści przyszedł, á z nim tluszczá wielká , z mieczmi, i s kijmi, od árcyofiárownikow i stárszych ludu.	I ząwoławszy tluszczá poczęłá pros<i>ć, jáko im ząwždy czynił.	I <i>prosiło</i> go wszystko mnostwo okolice Gádaryńskiey, (żeby) odszedł od nich , iż bojaźnią wielką zjęci byli . On zaś wszedwszy do łodzi wrocil się.	Gdy przeto <i>widziałá</i> tluszczá , że Jezus nie jest tám, áni uczniowie jego, wsiedli i sámi w łodzi, i przyszli do Kápernaumá, szukając Jezusá	tluszczá, tluszczá, mnostwo, tluszczá
1577	A gdy on jeszcze mówił, oto Judasz jeden ze dwumanaście przyszedł, á z nim wielki tłum z mieczmi i z kijmi, od przedniejszych ofiárownikow i stárszych ludu.	A ząwoławszy tłum poczęli prosić oto jáko im ząwždy czynił	I <i>prosiłá</i> go wszytká wielkość okoliczne(go) kráju [Gádಾರೆńczykow] áby odszedł od nich , ábowiem byli wielkim stráchem zjęci : á on wsiadwszy w łódź, wrocil się.	Gdy tedy <i>obaczył</i> on tłum iż tam nie było Jezusá, áni uczniow jego, wsiedli † i † sámi w łodzie, i przeszli do Káfárnáum szukając Jezusá.	tłum, tłum, wielkość, tłum
1593	A gdy on jeszcze mówił, oto Judasz jeden ze dwunaście przyszedł, á z nim wielká rzeszá z mieczmi i z kijmi, posłáni od Arcykápłanow i stárszych ludu.	A gdy <i>wstąpiłá</i> rzeszá , poczęli prosić o to, jáko im ząwždy czynił.	I <i>prosił</i> go wszytek gmin okolicznego kráju Gerázánow áby odszedł od nich : ábowiem byli wielkim stráchem zjęci . A on wsiadwszy w łódź, wrocil się.	Gdy tedy <i>obaczyłá</i> rzeszá , iż tám nie było Jezusá, áni uczniow jego; wsiedli w łodzie, i przepráwili się do Kápárnáumá szukając Jezusá.	rzeszá, rzeszá, gmin, rzeszá
1599	A gdy on jeszcze mówił, oto Judasz jeden ze dwunaście przyszedł, á z nim wielká rzészá z mieczmi i z tymi, posłáni od przedniejszych kápłanów i stárszych ludu.	A gdy <i>wstąpiłá</i> rzészá , poczęłá prosić jáko im ząwždy czynił.	i <i>prosiło</i> go wszytko mnostwo kráju Gerázánów áby odszedł od nich : ábowiem byli wielkim stráchem zjęci . A on wsiadwszy w łódź, wrócił sie.	Gdy tedy <i>obaczyłá</i> rzészá , iż tám nie było Jezusá, áni uczniów jego, wsiedli w łodki i przyplýnęli do Kápárnáum szukając Jezusá.	rzészá, rzészá, mnostwo, rzészá

W tabeli nie został uwzględniony werset z Ewangelii św. Mateusza z 1551 r.:

A gdy on jeszcze mówił, oto Judasz jeden ze dwunaście przyszedł i **rzészá** z niem **wielk<a>**, z mieczmi i kijmi od Biskupów i od starszych ludu, (1551, Mt 26,47)

W tym jednak wersecie – podobnie jak we wszystkich pozostałych przekładach innowierczych – występuje tylko wyrażenie w składni zgody; jest to: **rzészá wielká** (1551, 1553), **wielki poczet** (1563), **tluszczá wielká** (1572) oraz **wielki tłum** (1577); w starszych

przekładach katolickich jest tutaj *thuszcza wielka* (1556, 1561), a w nowszych – Wujkowych – *wielka rzesza*. Już tylko ten jeden werset ukazuje różnorodność rzeczownikowych nazw dużych grup ludzi, przy czym – jak wskazuje zestawienie w ostatniej kolumnie – pewne rzeczowniki powtarzają się w konkretnych przekładach, tj. w czterech różnych wersetach trzykrotnie w danej translacji poświadczone są: *thuszcza* (1556, 1561, 1572), *thum* (1577) i *rzesza* (1593, 1599), dwukrotnie: *rzeszą* (1553), *lud* (1563), a pojedyncze w danej translacji są albo wyrazy poświadczone częściej w innych przekładach, jak *thuszcza* (1553), albo nowe dla badanych czterech wersetów, takie jak: *wiełość* (1556), *wielkość* (1561, 1577), *pospólstwo* i *poczet* (oba w przekładzie brzeskim), *mnostwo* (1572, 1599) i *gmin* (1593). Wrócić jednak trzeba jeszcze do wersetu Mt 26,47, bo w przekładach katolickich – podobnie jak we wszystkich translacjach w kolejnych trzech wersetach – w dalszej części zdań występują konstrukcje *ad sensum*, zawierające zaimki typu *ktorzy*, *sami*, *im*, *nich* lub męskoosobowe formy czasowników i imiesłowów, np. *poczęli*, *wsiedli*, *przeprawili się* czy *posłani*, *zjęci*.

To pewna prawidłowość, obserwowana też w innych wersetach, mianowicie: rzeczowniki typu *thuszcza*, *wielkość*, *thum* czy *zebranie*, *zgromadzenie* w bezpośrednim związku z przydawką i orzeczeniem wymagają form liczby pojedynczej, ale już w kolejnych zdaniach składowych na ogół powstają konstrukcje *ad sensum* – z czasownikami w 3 os. lm. r. mos. lub zaimkami w lm. i rodzaju męskoosobowym. Rzadko tylko, i to w starszych translacjach, konstrukcje *ad formam* są konsekwentne, jak w translacji z 1556 r.:

I *siedziałá* około jego *thuszcza*, i *mowila* mu. Oto *mátká* twojá i *brácia* twoi zewnątrz ciebie szukáją. (1556, Mk 3,32).

I zasię *począł* uczyć przy morzu, i *zgromádziłá* się do niego *thuszcza wielka*, *ták* że też w łódź wstąpiwszy *siedział* ná morzu, i *wszycá* *thuszcza* u morzá ná ziemi *byłá*, (1556, Mk 4,1),

Zdarza się i tak, że dopiero trzeci czasownik jest w formie męskoosobowej, jak np.:

I [tamże] natychmiást *wszystka thuszcza* gdy go *ujrzała*, *zhumiałała* się, i przybieżáwszy *pozdrowili* go, (1553, Mk 9,15).

Nawet jednak w najstarszych translacjach konstrukcje *ad formam* nie są wyłączne, lecz występują obok składni *ad sensum*, np.:

I *szedł* z nim, i *náśládowná* go *thuszcza wielka*, i *ściskáli* go. (1556, Mk 5,24).

W wersecie Mk 5,24 konstrukcja *ad sensum* jest wyjątkowo konsekwentna, bo obecna także w pozostałych przekładach: *szła* za niem *rzeszą wielką*, i tamże **ściskali*] go (1553), *szła thuszcza* *bárzo wielka*, i *ściskáli* go (1561), á przy nim *wielkość* ludzi, *ták* iż go *ucisnęli* (1563), á *zá* nim *szła thuszcza mnoga* i *cisnęli* go (1572), á *zá* nim *szedł wielki thum*, i *ściskáli* go. (1577), á *zá* nim *szła wielka rzesza*, i *ściskali* go (1593, 1599), a cytaty poświadczają różnorodność

odpowiedników i rzeczownika (*thuszcza, rzeszą, wielkość, thum*), i czasownika (*ściskali, ucisnęli, cisnęli*).

I z kolei może być i tak, że we wszystkich translacjach to konstrukcje *ad formam* są konsekwentne, zwłaszcza gdy czasowniki sąsiadują bezpośrednio z rzeczownikiem, jak np. w wersecie Jn 7,20¹⁰¹:

1553: *Odpowiedziała rzeszą, i rzekła*, Dyjabelstwo masz, któż cię zabić chce]

1556: Czemu mie szukacie zabić? *Odpowiedziałá thuszcza i rzekła*. Dyjabelstwo masz. Ktoż cie szuka zabić?

1561: Czemu mię szukacie zabić? *Odpowiedziałá thuszcza, i rzekła*: Dyjabelstwo masz: Ktoż cie szuka zabić?

1563: *Odpowiedział lud i rzekł*: Masz dyjabelstwo, i któż tego szuka aby cię zámordował?

1572: *Odpowiedziałá thuszcza i rzekła*, Czártá masz: któż cię szuka zabić?

1577: *Odpowiedział thum i rzekł*, masz czártá: któż cię szuka zabić?

1593: Przeczże mię szukacie zabić? *Odpowiedziałá rzesza, i rzekła*: Aboś opętány: któż cię szuka zabić?

1599: Przecz mię szukacie zabić? *Odpowiedziałá rzeszą, i rzekła*: Dyjabelstwo masz: kto cię szuka zabić?

2.2. Konstrukcje składniowe z liczebnikami głównymi

W XVI w. – podobnie jak w okresie staropolskim i w wieku XVII, a także później¹⁰² – konstrukcje składniowe z liczebnikiem są nieustabilizowane, chwiejne. Stan ten dotyczy wszystkich liczebników głównych – określonych i nieokreślonych, a także liczebników zbiorowych. Różna jest łączliwość składniowa zarówno grupy nominalnej z orzeczeniem w konstrukcjach mianownikowych, jak i składników w samej grupie nominalnej odmieniającej się przez przypadki, przy czym różnią się między sobą także same liczebniki: inne wymagania składniowe mają liczebniki: *jeden, dwa, trzy, cztery*, inne – od *pięciu* do *dziesięciu*. Różnica w zakresie wymagań składniowych – podobnie jak we współczesnej polszczyźnie – dotyczy także poszczególnych przypadków w obrębie paradygmatu; dziś np. liczebniki od 5 do 10 wykazują albo łączliwość z rzeczownikiem w D. – w M., D. i B., albo są w związku zgody z rzeczownikiem – w pozostałych przypadkach. Omówienie wszystkich wymagań składniowych liczebników wykracza poza zakres pracy; tu wskazuje się tylko

¹⁰¹ Nie jest to jedyne poświadczenie, konsekwentna konstrukcja *ad formam* też np. w Mt 20,31.

¹⁰² Zagadnieniu temu poświęcone są monografie: A. Słoboda, *Liczebnik w grupie nominalnej średniowiecznej polszczyzny. Semantyka i składnia*, Poznań 2012, M. Siuciak M., *Kształtowanie się kategorii gramatycznej liczebnika w języku polskim*. Katowice 2008, w mniejszym stopniu, bo głównie o fleksji: I. Stapor, *Kształtowanie się normy dotyczącej fleksji liczebników polskich od XVI do XIX wieku*, Warszawa 2008.

przykłady wariantywności zarówno w samej grupie nominalnej, jak i w zakresie jej łączliwości z czasownikiem, czyli w konstrukcjach mianownikowych. Jest to widoczne we wszystkich typach liczebników, ale zwraca się tylko uwagę na składnię liczebników od 5 do 10.

W grupie liczebnikowo-rzeczownikowej wymagania składniowe przykładowo tu omówionych liczebników *pięć – dziesięć* są różne, mianowicie:

1. rzeczownik jest w D., co stanowi pozostałość dawnych relacji między dwoma niegdyś rzeczownikami; dzisiejszy rzeczownik był w przykładowym związku *pięć kobiet* przydawką dopełniaczową,

2. liczebnik i rzeczownik tworzą związek zgody, co wynika z przekształceń dawnego rzeczownika w liczebnik i zmiany relacji w całej grupie, w której to rzeczownik określający (dawna przydawka dopełniaczowa) staje się członem głównym, określanym. I to z nim – jako takim – uzgadniane są relacje składniowe.

W XVI-wiecznych Ewangeliach mamy taki właśnie rozchwiany stan, a różnice są widoczne zarówno w konkretnych przypadkach, jak i w poszczególnych translacjach, a także w konkretnych wersetach paralelnych. I jak w C. relacje składniowe między liczebnikami od 5 do 10 a rzeczownikami są już oparte na związku zgody, tak w N. – powielają wciąż dopełniaczową postać rzeczownika, zaś w Msc. – rzeczownik może być zarówno w archaicznej dopełniaczowej formie, jak i w innowacyjnym miejscowniku. Przykładową nową konstrukcję, gdy cała grupa nominalna jest w C., mamy konsekwentnie w wersecie Mt 25,1, np.:

Tedy podobne będzie krolestwo niebieskie *dziesięci dziewczicom*. Ktore wzięwszy kągáńce swoje, wyszły przeciw oblubieńcowi i oblubienicy. (1556).

Te same relacje też w pozostałych translacjach, gdzie: *dziesięci pannám/ pannam* (1551, 1553, 1561, 1563, 1577 i 1593), *dziesięci dziewicam* (1572) i – z nową końcówką C. – *dziesięci pannom* (1599).

Z podobną konsekwencją mamy do czynienia w N., ale wówczas występuje konstrukcja archaiczna, nie innowacyjna, czyli rzeczownik przybiera dawną formę D., jak w wersecie Łk 19,17, gdzie zawsze: *nád dziesięcią miast* – w Biblii brzeskiej, oraz *nad pięcią miast* – w pozostałych translacjach. Tak samo także w wersecie Jn 12,1 w tych translacjach, w których cała grupa jest w N: przed *sześcią dni* (1553, 1556, 1561); w pozostałych przekładach tu albo B., jak np. *ná sześć dni* przed páschą (1572), albo konstrukcja z liczebnikiem porządkowym: *dniá szostego* przed Wielką nocą (1563).

Takie same relacje składniowe występują również w N. liczebników wyższego rzędu, w których nazwy dziesiątek, setek i tysięcy są z pochodzenia rzeczownikami w D. Przykładowo tę funkcję pełni D. *tysięcy* w narzędnikowym wyrażeniu *dziesięcią tysięcy* w wersecie Łk 14,31:

Albo który król gdy ma iść, stoczyć bitwę przeciw drugiemu królowi, Izali siedząc pierwszej nie myśli, jeśliby mógł z *dziesięcią tysięcy* zabić jemu który we dwudziestu tysięcy ciągnie przeciwko jemu (1556)

Tak też w przekładach z 1561, 1563, 1577, 1593 i 1599; tylko w translacjach z lat 1553 i 1572 tu wyrażenie w B: mogliby w *dziesięci tysiąc* zająć mu w drogę (1553), jeśli może w *dziesięci tysiąc* spotkać (onego) (1572), w którym *tysiąc* to B. lp., obecny tu może pod wpływem konstrukcji: w *tysiąc* (ludzi) *spotkać kogoś*, a *dziesięci* – to dawna synkretyczna forma różnych przypadków (D., C., Msc. i W.), prawdopodobnie pod ich wpływem obecna także w B. W każdym razie ten stan poświadcza różnorodne oddziaływania – tak we fleksji, jak i składni liczebników. Uwaga ta dotyczy także liczebnika 20 000, który występuje w drugiej części tego werseku – w dwóch przypadkach: B. *we dwudziestu tysiąc* (1553), lub w wariantywnym N.: *ze dwudziestu tysięcy* (1561), *z dwiemadziestu tysięcy* (1563, 1577), *ze dwudziestą tysiąc* (1572), *z dwudziestą tysięcy* (1593, 1599).

Pierwotną funkcję rzeczownika w D. pełni też dopełniaczowa forma *dziesiąt*, traktowana tu już jednak jako składowa zestawienia liczebnikowego. Jest ona analogiczna do przymiotnika po substantywizacji *sprawiedliwych* w wyrażeniu liczebnikowo-rzeczownikowym w N. *nád dziewięcią dziesiąt i dziewięcią sprawiedliwych*:

Powiadam wam, iż takie będzie wesele w niebie nád jednym grzesznikiem, który pokutuje, daleko więcej niżli nád *dziewięcią dziesiąt i dziewięcią* sprawiedliwych, którzy nie potrzebują pokuty. (1561, Łk 15,7).

W przytoczonym przykładzie z Biblii Leopolity liczebnik oznaczający pełne dziesiątki ma postać zestawienia *dziewięcią dziesiąt*, podobnie jak całe połączone spójnikowo zestawienie *dziewięcią dziesiąt i dziewięcią*. Pierwsze z wyrażeń występuje także w zapisie łącznym – *dziewięciądziesiąt i dziewięcią* (1553, 1563, 1577, 1593 i 1599), który trzeba traktować nie jako osobliwość graficzną, ale pierwszy krok do przekształcania pierwotnego zestawienia w zrost. W zroście tym postać pierwszego liczebnika zaczyna się już ponadto stabilizować jako *dziewięć* w różnych przypadkach – może pod wpływem takich regularnych form, jak biernikowe *dziewięćdziesiąt i dziewięć*, w przytoczonym przykładzie w funkcji N.: iż tak będzie radość w niebie nád jednym grzesznym pokutę czyniącym, jako nád *dziewięćdziesiąt i dziewięć* sprawiedliwych (1556). Tę stabilizację poświadcza odpowiadający

temu fragmentowi kolejny N. *dziewięćdziesiąt dziewięć*: iż tak radość będzie w niebie nad jednym grzesznym kającym się, jako nad *dziewięćdziesiąt dziewięć* sprawiedliwych (1572), w którym ponadto brak już spójnika wskazującego na koniunkcję obu członów zestawienia. Konstrukcja: jako nad *dziewięćdziesiąt i dziewięć* sprawiedliwych z przekładu z 1556 r. bez szerszego kontekstu jest konstrukcją biernikową, a jej aktywizacji w badanym wersecie – czyli zamiast wyrażenia w narzędniku – sprzyja biernikowa lub narzędnikowa rekcja przyimka *nad*.

Podobny stan mamy w narzędnikowym wyrażeniu *nad dziewięćdziesiąt dziewięć* (1572, Mt 18,13), gdzie *dziesiąt* jest pierwotnym D. lm. rzeczownika, a *dziewięć* stanowi już uogólnienie pierwszego członu w zroście liczebnikowym, zastępujące pierwotne *dziewięć*, które pozostaje jako drugi człon wskazywanego zestawienia liczebnikowego. Z całą grupą w N. w wersecie Mt 18,13 mamy ponadto do czynienia w przekładach z lat 1551 i 1553, gdzie: że się jój raduje więcej niżli onymi *dziewięćdziesiąt i dziewięć* które nie błędziły, a w liczebniku w postaci zestawienia *dziewięćdziesiąt i dziewięć* uogólnia się postać *dziewięć* – i w zroście *dziewięćdziesiąt*, i w drugim członie zestawienia połączonego spójnikowo: *i dziewięć*. Tę samą postać liczebnika mamy w tym wersecie w grupie liczebnikowo-rzeczownikowej zarówno w C.: że się jej więcej raduje, niż onym *dziewięćdziesiąt i dziewięć* (1561; tak też w 1563), jak i w D.: że się z niej więcej weseli niż z onych *dziewięćdziesiąt dziewięć* (1577 i 1593). Celownikowe i dopełniaczowe *dziewięć* jest formą ówczesznie regularną, genetyczną, a nowa forma N. *dziewięć* powstała pewnie w wyniku analogii do tych przypadków. Analiza obu wersetów wykazuje już początki stabilizacji pierwszego członu zrostów liczebników oznaczających jednostki do dziesięciu albo z końcówką zerową (tu *dziewięć*), albo z końcówką *-i* (tu *dziewięć*). To jednak zagadnienie z zakresu fleksji, z punktu widzenia składni ważna jest zarówno postać drugiego członu *dziesiąt*, jak i zachowywanie lub brak w zestawieniu spójnika *i*.

Przytoczone przykłady grupy liczebnikowo-rzeczownikowej w C. i N. poświadczają pewną stabilizację postaci rzeczownika, który jest albo w dawnym D. – gdy cała grupa jest narzędnikiem, albo w innowacyjnym C. – w grupie celownikowej. Gdy cała grupa występuje w Msc., mamy natomiast stan zarówno archaiczny, jak i innowacyjny, czyli:

a) rzeczownik w D. – np. po *ośmi dni*, tak w Mk 2,1 w tych translacjach, które zawierają grupę liczebnikowo-rzeczownikową w Msc.: *po ośmi dni* (1561 i 1593); w pozostałych translacjach brak dokładnego wskazania czasu,

b) rzeczownik w Msc. – np. po *ośmi dnioch*, tak w Łk 9,28 w Biblii brzeskiej: I stało się po tych słowach jakoby po *ośmi dnioch*; w pozostałych translacjach tu albo D.

notabene z nową już końcówką liczebnika: około *ośmiu dni* (1599), albo B. *ośm' dni* lub *dni ośm* – w pozostałych translacjach.

Dwojaki stan w zakresie formy rzeczownika w miejscownikowej grupie liczebnikowo-rzeczownikowej w XVI-wiecznych przekładach Ewangelii jest potwierdzony nawet w tym samym wersecie, jak np. w Jn 20,26, gdzie rzeczownik albo w D. – Potym po *ośmi dni* (1563), A po *ośmi dni* (1577, 1593, 1599), albo w Msc. – A po *ośmi dniami* (1553), A po *ośmi dniami* (1561), A po *dniami ośmi* (1556), A po *ośmi dniach* (1572).

Kolejny typ konstrukcji z liczebnikami to konstrukcje mianownikowe, jak przykładowa *siedm mężow mieli*:

A tak przy wskrzeszeniu gdy zmartwych wstąną, ktorego z tych żoną będzie? Bo tą *siedm mężow mieli* za żonę. (1561, Mk 12,23).

Ta sama konstrukcja, czyli liczebnik w M., rzeczownik lub zaimek w D. oraz forma czasownika w liczbie mnogiej, tu – jako odnosząca się do mężów – w rodzaju męskoosobowym, w tym wersecie także w pozostałych przekładach, przy czym izolowaną formę *siedmá* z przekładu królewieckiego z 1553 r. uznaję za osobliwą formę M.: Bo ją *siedmá ich* za żonę *mieli*. (1553), bo *siedm ich mieli* ją za żonę (1563; tak też 1577, 1593 i 1599); w przekładach z lat 1556 i 1572 brak tu rzeczownika lub zaimka *ich*: Abowiem *siedm mieli* ją żonę (1556), Bo *siedm mieli* ją żoną (1572).

Jest to z pochodzenia nowa konstrukcja *ad sensum* w zakresie formy czasownika, która zastępuje genetyczną formę 3. os. lp. r.ż. Przykładów z tą ostatnią formą brak w XVI-wiecznych translacjach Ewangelii. Występuje tu ponadto – również innowacyjna, ostatecznie zwycięska – typowo liczebnikowa polska konstrukcja: liczebnik, rzeczownik lub zaimek w D. oraz forma czasownika w 3. os. lp., w wypadku czasownikowych form zróżnicowanych rodzajowo – w rodzaju nijakim. W paralelnych wersetach w różnych translacjach jest albo jedna z nich, albo druga, albo analogiczne do wskazanych dwóch, w szczególności nieco odmienne, mniej liczne konstrukcje. Dlatego ten stan rejestruję tabelarycznie dla kilku wersetów, kursywą podając składnię z czasownikiem w 3. os. lm., a kursywą i pogrubieniem – w 3. os. lp.

Tabela 23. Wybrane wersety lub ich fragmenty z mianownikowymi konstrukcjami liczebnikowymi w XVI-wiecznych Ewangeliiach

	Mt 20,24	Mt 22,25	Mk 12,22	Łk 2,21	Łk 17,17
1553	Co gdy <i>dziesięć usłyszalo</i> , <i>rozgniewali się</i> *na]	Gdzie u nas <i>było</i> <i>siedm'</i>	owá że ją <i>siedm'</i> <i>ich pojęło</i> , a plemienia nie	A gdy <i>się ośm'</i> <i>dni wypełniło</i> , żeby dziecię było	Gdzie Jesus odpowiadając rzekł, zaż nie <i>dziesięć jest</i> <i>oczyszczonych</i> , gdzież więc

	dwu bratu	braciej	<i>zostawili</i>	obrzezane	<i>dziewięć jest?</i>
1556	A usłyszawszy to <i>dziesięć</i> , <i>rozgniewali się</i> ná dwu brátu.	A <i>było</i> u nas <i>siedm braciej</i>	I <i>wzięli</i> ją także <i>siedm</i> , i nie <i>zostawili</i> plemienia	A gdy <i>nápełnione są ośm dni</i> , áby było obrzázano dziecię	A odpowiadając Jezus rzekł. Zaż nie <i>dziesięć oczyszczeni są?</i> A <i>dziewięć</i> gdzie <i>są</i> ?
1561	Słyszác to <i>oná dziesięć</i> zwolennikow, niemiło im było ná onę dwa brácią.	Tráfiło sie że <i>było</i> u nas <i>siedm brátow</i>	i <i>ták ją pojmwáli</i> <i>wszystká siedm'</i> : á nie <i>zostawili</i> potomká	A gdy już <i>były wypelnione ośm dni</i> , áby było obrzázano dziecię	Odpowiedziawszy tedy Jezus, rzekł: A zaż nie <i>dziesięć ich jest oczyszczonych?</i> á <i>dziewięć</i> gdzie <i>są</i> ?
1563	Co gdy <i>usłyszeli drudzy dziesięć</i> , zá złe mieli onym dwiemá brátom.	Byli tedy <i>siedm' braciej</i> u nas	Owa <i>ták oni siedm' pojmwáli</i> ją, áni <i>pozostawili</i> potomstwá,	A gdy przyszedł dzień osmy, iżby obrzezano dzieciátko	A <i>ták Jezus</i> odpowiedziawszy rzekł, Zaż nie <i>dziesięć onych oczyszczeni są?</i> A <i>oni dziewięć</i> gdzież <i>są</i> ?
1572	I usłyszawszy <i>dziesięć rozgniewali się</i> o dwu bratu	<i>Było</i> záś u nas <i>siedm braciej</i>	I <i>wzięli</i> ją <i>siedm</i> , áni <i>zostawili</i> nasienia	A gdy <i>się spełniło ośm dni</i> obrzezáć otroczátko	Dopowiadając záś Jezus, rzekł: Nie <i>dziesięć</i> li <i>oczyściło się (was?)</i> Uná záś <i>dziewięć</i> gdzie?
1577	A usłyszawszy <i>dziesięć zágniawali się</i> dla dwu brátow	A <i>było siedm braciej</i> u nas	I <i>wzięli</i> ją <i>oni siedm</i> , á nie <i>pozostawili</i> nasienia	A gdy <i>się spełniło ośm dni</i> , [iżby obrzezano dzieciátko]	A Jezus odpowiedziawszy rzekł, Zaż nie <i>dziesięć oczyszczonych jest?</i> A <i>oni dziwięć</i> gdzie?
1593	A usłyszawszy <i>dziesięć</i> , nie miło im było ná onych dwu brátow.	Otoż <i>było siedm braciej</i> u nas	I <i>wzięli</i> ją <i>tákże siedm</i> : á nie <i>pozostawili</i> potomstwa	A gdy <i>się spełniło ośm dni</i> iżby obrzezano dzieciátko	A Jezus odpowiedziawszy, rzekł: Zaż nie <i>dziesięć jest oczyszczonych?</i> á <i>dziewięć</i> kędy <i>są</i> ?
1599	A usłyszawszy <i>dziesięć</i> , obruszyli się ná dwu brátow	A <i>było siedm braciej</i> u nas	i <i>wzięli</i> ją <i>tákże siedm</i> : á nie <i>pozostawili</i> nasienia	A gdy <i>się spełniło ośm dni</i> iżby obrzezano dzieciátko	A Jezus odpowiedziawszy, rzekł: Zaż nie <i>dziesięć jest oczyszczonych?</i> á <i>dziewięć</i> kędy <i>są</i> ?

Nieuwzględnione tabelarycznie konstrukcje mianownikowe w przekładzie z 1551 r. występujące w paralelnych wersetach Ewangelii św. Mateusza to:

Co gdy ***dziesięć usłyszalo***, *rozgniewali się* na dwu bratu, (Mt 22,24), Gdzie u nás ***było siedm' braciej***, i ożeniwszy się pierwszy, umarł, i plemienia nie mając, zostawił żonę swoją bratu swemu, (Mt 22,25)

W mianownikowych konstrukcjach z liczebnikami od 5 do 10 uwagi wymaga postać orzeczenia. W XVI-wiecznych Ewangeliach występują dwie innowacyjne tego typu konstrukcje, mianowicie z formą orzeczenia w 3 os. lm. lub – ostatecznie zwycięska – z czasownikiem w 3. os. lp., w wypadku form rodzajowych – w rodzaju nijakim. Pierwszą z nich ilustrują tu takie czasowniki, jak *rozgniewali się*, *usłyszeli*, *obruszyli się*, *mieli*, *wzięli*, *zostawili*, *pojwali* i inne w rodzaju męskoosobowym – jako odnoszące się do zbioru mężczyzn wskazanego konkretnym liczebnikiem. Druga zaś sygnalizowana jest takimi formami, jak *usłyszalo*, *pojęło*, *wypełniło* czy *było*, jak przykładowe *było siedm* w wersecie Mt 25,22 niemal konsekwentne we wszystkich przekładach, z wyjątkiem Biblii brzeskiej, gdzie: *Byli tedy siedm' braciej* u nas, wobec: *Tráfiło sie że było* u nas *siedm brátow* (1561)

czy *było* u nas *siedm bráciej* (w pozostałych translacjach). Zdarza się i tak, że w bezpośrednim sąsiedztwie liczebnika jest forma czasownika w 3. os. lp. r.n., a nieco dalej – w 3 os. lm., np. Co gdy *dziesięć usłyszalo*, *rozgniewali się* na dwu bratu, (1551, Mt 22,24).

2.3. Odmienność od współczesnej rekcja czasowników

Krystyna Pisarkowa w omówieniu związków z dopełnieniem w grupie czasownikowej zwraca uwagę na zachodzącą w historii polszczyzny zmianę konotacji składniowej czasowników, które „obowiązkowo lub fakultatywnie konotują pewne przypadki, np. *rządzić*+narz., *dziwić się*+cel. lub wyrażenia przyimkowe, np. *tęsknić za*+narz.”¹⁰³ Szczegółowo omawia przekształcanie się jednych typów dopełnień w inne, zauważając, że zmianom składniowym towarzyszą zmiany leksykologiczno-semantyczne¹⁰⁴. Tu sporządza się jedynie krótko omawiany rejestr wybranych form czasownikowych ze wskazaniem ich łączliwości z kolejnymi przypadkami gramatycznymi, na końcu uwzględniając łączliwość z wyrażeniem przyimkowym.

Czasownik + dopełniacz:

dojść, np. w Łk 8,19 *dojść go*: Przyszli też do niego matka i bracia jego, i nie mogli go dojść, przed tłuszcą (1561, *go dojść* też w 1563) wobec *dojść do niego* (1556); w pozostałych translacjach inne czasowniki,

domawiać: *Tego* gdy jeszcze *domawiał* – wyjątkowe w Biblii brzeskiej w Łk 11,37; w pozostałych przekładach tu inne czasowniki, np.: A gdy to *mówił* (1561). Czasownik *domawiać* w stałej rekcji dopełniaczowej jest poświadczony ponadto 13 razy, np. On *tego* jeszcze *domawia* ku tłuszczom (1561, Mt 12,46, w podwójnej rekcji: z D. i ku + C.). Tylko również w Biblii Leopolity w dopełniaczowej rekcji ponadto w: Mt 17,5, Mt 26,47, Mk 14,43, a w Mk 5,35 tak ponadto także w: 1563 i 1572, zaś w Łk 8,49 typowej formule z Ewangelii Leopolity: Jeszcze on *tego domawiał*, odpowiada ponadto brzeskie: Niż *tego domowił*, podobnie jak w wersecie Łk 22,47, gdzie: On *tego* jeszcze *domawia* (1561) i: *Tego* gdy jeszcze *domawiał* (1563). Ta sama obecność czasownika *domawiać* w dwóch tylko przekładach – Leopolity i brzeskim – też w Łk 22,60, a tylko w Biblii brzeskiej – w Łk 9,34: A gdy *tego* on jeszcze *domawiał*, oraz w Łk 11,37. Wyraźnie widać, że mający stałą dopełniaczową rekcję czasownik *domawiać*, wskazujący na końcową fazę czynności

¹⁰³ K. Pisarkowa, *Historia składni języka polskiego*, Wrocław 1984, s. 93.

¹⁰⁴ K. Pisarkowa, *Historia składni języka polskiego*, Wrocław 1984, s. 93-121.

mówienia, po której następuje inna czynność, występuje w Biblii Leopolity i brzeskiej, i pojedynczo u Budnego; dziś *domawiać* + B.,

nakarmić: S_kądże tych może kto tu na puszczy *nakarmić chleba*? (1563, Mk 8,4) oraz z rzeczownikiem w D. lm.: z_kądże tych może kto tu ná puszczy *nákarmić chlebow*? (1577), ale w tym wersecie też rekcja narzędnikowa – z rzeczownikiem w liczbie mnogiej – z końcówką genetyczną: *nakarmić chleby*: Skądże by ich kto mógł *nákarmić* tu *chleby* ná puszczy? (1561; tak też w 1556), lub końcówką już po demorfologizacji rodzaju: *nákarmić chlebami*: skąd tych może kto tu *nákarmić* chlebami ná pustyni? (1572), lub z rzeczownikiem w liczbie pojedynczej: *nákarmić chlebem*: Skądże tych może kto tu ná puszczy *nákarmić chlebem*? (1593, tak też 1599),

napelnić: wszyscy w bożnicy *nápełnieni są gniewu*, to słysząc. (1563, Łk 4,28; w tym wersecie *napelnić gniewu* też w: 1561, 1572, 1577, 1593 i 1599, tylko w przekładzie z r. 1553 i 1556 w rekcji narzędnikowej: wszyscy *są gniewem napelnieni* (1553). Dopełniaczowa rekcja też: *strachu są napelnieni* (1553, Łk 5,26; w tej samej rekcji też: *nápełnili się strachu* (1561), *nápełnieni są bojaźni* (1556), I *nápełnili się bojaźni* (1572, 1593, 1599). Być może mamy tu do czynienia z oddziaływaniem rekcji *być pełnym* + D., która w tym wersecie jest w przekładzie brzeskim i Czechowica: i *byli pełni bojaźni*. Kolejne przykłady dopełniaczowej rekcji czasownika *napelnić* to: a oni są **szaleństwa] napelnieni* (1553, Łk 6,11; ta sama rekcja też: A oni *nápełnieni byli szaleństwa* (1561, 1577), *nápełnili się bezumności* (1572), A oni *nápełnili się szaleństwa* (1593, 1599), tylko w Biblii brzeskiej tu strona bierna: Tedy oni *będąc pełni szaleństwa*. Podobne przykłady dopełniaczowej rekcji: A Zácharyjasz ociec jego *napelnion jest Duchá* świętego (1599, Łk 1,67, ta sama rekcja także w pozostałych przekładach Ewangelii, z wyjątkiem translacji z 1556 r., gdzie rekcja narzędnikowa: A Zácharyjasz ociec jego *nápełnion jest duchem świętym*). Narzędnikowa rekcja czasownika *napelnić* też w Mt 27,48: wzięwszy gębkę, *napelnil ją octem* (1563); tak też w przekładach z lat: 1556, 1577, 1593 i 1599, ale w translacjach z lat: 1551, 1553, 1572 składnia *napelnić octu*, tylko w przekładzie Leopolity *napoіл ją octem*,

niszczyć: Nie mniemajcie ábym przyszedł *niszczyć zakonu*, ábo Proroki, Nie przyszedłem ja *niszczyć zakonu*, ale wypełnić. (1563, Mt 5,17), tak też w tym wersecie w 1577, a w przekładach z lat 1551, 1553 w biernikowej rekcji: *niszczyć zakon* abo proroki. Ta sama biernikowa rekcja także czasowników synonimicznych: *kázić zakon álbo proroki* (1556), *psować zakon álbo Proroki* (1561), *rozruszyć zakon, álbo proroki* (1572), *rozwiązować zakon ábo Proroki* (1593, 1599),

plakać: A *plákáli jej* wszyscy i narzekali (1563, Łk 8,52; taka sama składnia też: 1556, 1561, 1577 i 1593), I szło za nim bårzo wiele ludu i niewiast, ktore *go plákály*, i żółwały. (1563, Łk 23,27); tak też: 1553, 1556 (*plącząc jego*), 1577, 1593 i 1599,

ulitować się: *Ulitowawszy* się tedy *ich* Jezus (1561, Mt 20,34), tak też w obu translacjach Wujkowych: A Jezus *ulitowawszy się ich*, dotknął oczu ich; dziś łączliwość z wyrażeniem przyimkowym,

wezwać/wzywać, przywołać, zawołać, jak w Mt 18,2, gdzie kolejno: A Jezus *zawoławszy dzieciątka*, postawił je w pośrodku ich (1551, 1553; tak też: 1556), A Jezus *przywoławszy* máluczkiego *dziecięcia*, postawił go między nimi (1561), A *wezwałwszy* Jezus *dzieciątká*, postawił je w pośrodku ich. (1563), I *przyzwawszy* Jezus *pácholęciá*, postawił je w pośrodku ich (1572), A *wezwałwszy* Jezus *dzieciątká*, postawił je w pośrodku ich. (1577), A Jezus *wezwałwszy* *dziecięcia*, postawił je w pośrodku ich (1593, 1599). To nie jedyny werset z czasownikiem *wezwać* w dawnej rekcji, por. np. Ale Jezus *wezwałwszy* *dziateczek* (1563, Łk 18,16), A *wezwałwszy* *wszytkiego zgromádenia*, rzekł im (1563, Mk 7,14), lub: A *wezwałwszy* *zebránia* ludu i z *zwołenniki* swemi (1563, Mk 8,34); w tym wersecie ta sama rekcja też: *wezwałwszy* *thumu* (1577), *przyzwawszy* *thuszczey* (1570). Obok rekcji dopełniaczowej czasownik ten (lub wyraz pokrewny) ma także rekcję biernikową – w dziele Budnego, gdzie *zzywać* + B.: A *nálazszy* *zzywa przyjaciółki i sąsiády* (1572, Łk 15,9), ale w pozostałych przekładach wciąż tak samo, jak w Biblii brzeskiej: A *gdyć* *znajdzie, wzywa przyjaciółek i sąsiádek swych* (1563). Oba typy rekcji czasownika *wzywać/wezwać* mogą wystąpić nawet w tym samym wersecie: A to rzekszy, szła i po cichu *wezwała Máryjej siostry* swojej, mówiąc, Mistrz tu jest i *wzywa cię* (1563, Jn 11,28). W wypadku męskich rzeczowników osobowych – wobec zachodzących ówczesnie przekształceń B. Im. r.mos., przyjmującego końcówkę D. – trudno z całą pewnością orzec, czy mamy do czynienia jeszcze z rekcją dopełniaczową, czy już z biernikową: *bomci* ja nie przyszedł ábym *wzywał sprawiedliwych*, ále *grzeszników* ku upamiętaniu (1563, Mt 9,13, tak też 1577), w tym wersecie także: *wzywać sprawiedliwych*, ále *grzesznych* (1556, 1561, 1593, 1599), jednokrotne *wezwać sprawiedliwych*, ále *grzesznych* (1551, 1553), oraz z czasownikiem z innym prefiksem: *przyzywać sprawiedliwych*, ále *grzesznych* (1572). Pewną wskazówkę stanowi obecność formy *sprawiedliwych* przy tym czasowniku także w wersecie Łk 5,32, gdzie: Nie przyszedłem ci *já* *wzywać sprawiedliwych*, ále *grzesznych* ku upamiętaniu (1553). Ta sama rekcja też: 1556, 1561, 1577, 1593, 1599, ale w translacji Budnego tu czasownik *zwać* w łączliwości z formą *sprawiedliwych*, która jest nową formą B., bo ten czasownik także w innych kontekstach wykazuje łączliwość z B.: Nie przyszedłem *zwać sprawiedliwych*, ále *grzeszników* do pokajania (1572). Może więc także w

pozostałych przekładach w tym wersecie też nowa już forma B., a nie D.? A w wersecie Łk 5,32 biernikowa rekcja czasownika *wzywać* występuje na pewno, rzeczownik jednak jest w starej formie fleksyjnej *sprawiedliwe*: Nie przyszedłciem ábych *wzywał sprawiedliwe*, ále *grzeszniki* ku uznaniu. (1563). Pozostałe formy starego B. *spráwiedliwe* pojawiają się w oparciu o przyimek, co stanowi małą wartość dowodową dla rozważań o postaci B., bo jak wiadomo dawna forma B. rzeczowników męskoosobowych zachowuje się najdłużej w rekcji przymkowej: *spuszczać deszcz na sprawiedliwé i niesprawiedliwé*, (1551, Mt 5,45; B. ≠ D. także w pozostałych przekładach). Omawiane przykłady nie są jedynymi, w których mamy albo formę D., albo nowy już B., równy dopełniaczowi, por. też np. werset Mt 22,3, gdzie konsekwentnie formy typu: i posłał sługi swoje, aby *wezwalí wezwanych* na wesele (1551, 1553), *wzywać wezwanych* ná gody (1556, ná wesele – 1577), áby *wezwałí onych* co byli wezwáni á proszeni ná gody (1561), *wzywać tych* którzy byli proszeni ná wesele (1563), *przyzwąć wezwanych* ná wesele (1572), *wzywać záproszonych* ná gody (1593, 1599). Taka regularność świadczy prawdopodobnie o tym, że są to jeszcze formy D., a czasownik *wzywać/wezwać* zachowuje starą dopełniaczową rekcję.

Czasownik + celownik

narzekać: A mówią, Gráliśmy wam ná pieszczálce, á wyście nie táncowali, *Nárzekáliśmy wam*, a wyście nie plákali. (1563, Mt 11,17), tak też w 1572 i 1577. Zaimek *wam* może się tu pojawił pod wpływem wcześniejszego *gráliśmy wam* lub – jak w przekładach z 1572 i 1577 – *piskáliśmy wam*. W wersecie tym ponadto rekcja *narzekać przed* + N- w obu przekładach królewieckich i przekładzie z roku 1556: *Nárzekáliśmy przed wami* (1556) i *narzekalim przed wami* (1551, 1553),

wierzyć – w rzeczownikowej nazwie cynności *wierzenie temu*: Tedy on rzekł do nich: O głupi á nierychłego sercá ku *wierzeniu temu* *wszytkiemu* co powiedzieli Prorocy (1563, Łk 24,25; ta rekcja też w 1561, 1593 i 1599), celownikowa rekcja jest narzucona przez przyimek *ku* w rekcji z rzeczownikiem *wierzenie*; w tym samym wersecie też *wierzyć w* + Msc.: ku *wierzeniu we wszystkich rzeczách* (1556; ta sama rekcja też w 1553), *wierzyć o* + Msc.: O bezrozumni i leniwi sercem *wierzyć o* *wszytkim* co mowili prorocy (1572).

Czasownik + biernik

bluźnić: A ci którzy przechodzili támtędy, *bluźnili go* kiwając głowami swemi (1563, Mt 27,39); *bluźnić go* – w tym wersecie we wszystkich translacjach. Tak też w Mk 15,29 w niemal wszystkich przekładach, z wyjątkiem brzeskiego, gdzie *sromocić* + B.: Ci też którzy

tám mimo chodzili, *sromocili go*. *Sromocić go* albo *bluźnić go* też w Łk 23,39, a pierwszy czasownik w przekładach z lat 1563, 1577 i 1593, drugi – w 1553, 1556, 1572 i 1599. I tylko w Biblii Leopolity tu rekcja przyimkowa *bluźnić przeciwko* + C.: Jeden też z onych łotrow którzy wisieli: *bluźnił przeciwko niemu*. Oba wymagania składniowe są w pełni uprawnione, bo przykładowo w Mk 3,29 konsekwentnie *bluźnić* lub *zbluźnić* (tylko 1553) *przeciwko* (1553 i 1561) lub *przeciw* (pozostałe translacje) *Duchowi Świętemu*,

fukać: Tedy mu przyniesiono dziatki, aby ręce włożył ná nie i modlił się. A uczniowie *fukáli je*. (1593, Mt 19,13), tak też ponadto tylko w 1563. W tym wersecie wskazywanej frazie odpowiada m.in. *lájáli im* (1599), z czasownikiem *lajać* + C,

rządzić: z ciebie wynidzie wodz, który będzie *rządził lud* moj Isráelski (1593, Mt 2,6; tak też 1563 i 1599), a w 1556: książę, ktore *będzie rządziło lud* moj Izráelski. Rekcja *rządzić* + N występuje w argumencie Łk 3 w tłumaczeniu z 1599 r.: *rządził Żydowską ziemią*. W Mt 2,6 biernikową rekcję wykazuje też odpowiadający czasownikowi *rządzić* czasownik *sprawować*: *będzie sprawował lud* mój Israelski (1551, tak też: 1553), a w Biblii Leopolity szereg obu tych czasowników: który ma *rządzić á sprawować* moj lud Isráelski (1561). W przekładach Budnego i Czechowica jest tu: który *pásć będzie lud* moj Izráelski.

wzgardzić/wzgárdzać *drugiego*: abo przy jednym zostawiał a *drugié(go) wzgárdzał* (1551, Mt 6,24; tak też: 1553, 1556, 1563, 1593), rekcja narzędnikowa – w 1561 (*drugim wzgardzi*), 1577 (*á drugim pogardzi*) oraz 1599 (*á drugim wzgardzi*); w translacji Budnego tu *drugiego zaniedba*.

Czasownik + narzędnik

poznać: Jest poznán synem Bożym, i wiele ich uzdrawia (1563, Mt 14), dziś rekcja przyimkowa, bo *jako* w tego typu związkach trzeba traktować jako przyimek o rekcji mianownikowej: *jest poznany jako syn Boży*.

Czasownik + wyrażenia przyimkowe

ginąć od + D: Jáko wiele najemnikow ojcé mego mają dosyć chlebá, á ja oto *od głodu ginę* (1563, Łk 15,17); w tym wersecie też: rekcja narzędnikowa *ginąć głodem* (1551, 1553, 1572, 1577), także czasownika *umierać*: á ja tu *głodem umieram* (1593, 1599); ponadto w tej samej rekcji przyimkowej czasownik *zdychać*: á ja oto *od głodu zdycham* (1561),

schronić się od + D.: A to powiedziawszy Jezus, wyszedł i *schronił się od nich*. (1563, Jn 12,36),

wierzyć od + D.: A gdy jeszcze nie wierzyli *od wesela*, i dziwowali się (1551, Łk 24,41; tak też w 1572: Jeszcze zaś *niewierzącym im od radości* i dziwującym się), w tym wersecie ponadto kolejna rekcja przyimkowa *wierzyć przed* + N: Lecz gdy jeszcze oni nie *wierzyli przed radością* (1563; taka rekcja też w 1577), a także przyimkowa rekcja dopełniaczowa z czasownikiem *dziwować się od* + D.: A gdy oni jeszcze nie wierzyli: i *dziwowáli sie od radości* (1556; *dziwować się od radości* też w: 1561, 1593 i 1599); dziś tu przyimek z powodu, stanowiący dwusegmentową jednostkę leksykalną,

przyjść k + C.: Przyszli potym *k niemu* mátká i brácia jego, ále go dojć nie mogli dla zgromadzenia ludu. (1563, Łk 8,19; tak też: 1572), w pozostałych translacjach *przyjść do niego* – w pierwszej części wersetu, ale dalej: *ku niemu przyjść* (1553), *przestąpić k niemu* (1572), *k niemu przystąpić* nie mogli (1577, 1593),

przystąpić k + C.: *przystąpili k niemu* uczniowie jego (1593, Mt 5,1; tak też: 1561); tak też w innych wersetach, np. Mt 21,23, Mt 24,3 – w Biblii brzeskiej,

rzec k + C: liczne, np. A Jezus odpowiadając, *rzekł k niemu* (1563, Mt 3,15),

podać ku + C: I *podáli mu ku picciu* wino z mirrą (1563, Mk 15,23)

wyjść ku + C: Oto niektory rozsiewcá *wyszedł ku sianiu* (1563, Mt 13,3)

mieć (kogoś) jako + B.: *bał się zgromádenia ludu, ábowiem mieli go jáko Proroká*. (1563, Mt 14,5); dziś tu przyimek za,

wejść w + B: *ták iż on wszedszy w łódź* siedział (1563, Mt 13,2)

Przekształcenia rekcji czasownika mają różną frekwencję i różne przyczyny. Najczęstsze są wahania między dopełniaczem i biernikiem – i to w obu kierunkach, co wynika zarówno z oddziaływania czasowników synonimicznych o odmiennej łączliwości składniowej, jak i wyrównań w ramach negacji i twierdzenia pozytywnego, bo czasowniki w twierdzeniu pozytywnym mające najczęstszą rekcję biernikową jako jedyne zmieniają łączliwość, w negacji wymagając dopełniacza. Pojawia się tendencja, by – podobnie jak jest to w wypadku rekcji wszystkich pozostałych czasowników – również i te czasowniki miały stałą rekcję, tę samą w negacji i tę samą w twierdzeniu pozytywnym. Prawdopodobnie ta przyczyna stoi u podstaw rekcji *niszczyć* + D. – w przekładzie brzeskim i Czechowica, podczas gdy w przekładach królewieckich *niszczyć* + B., w tej samej rekcji, co czasowniki *kazić* czy *psować*, por. *niszczyć zakonu* wobec *niszczyć zakon* i *kázić zakon* lub *psować zakon*. Zmiany powodowane są także innymi przyczynami. Przykładowo, w wypadku czasowników przedrostkowych w historii polszczyzny zachodzą przekształcenia wywołane koniecznością powtarzania prepozycji. W najstarszych tekstach już sam przedrostek wystarczał do

wskazania kierunku, na który dziś zwraca uwagę także przyimek. W XVI-wiecznych Ewangeliach rzadka jest taka rekcja, jak *dojć* + D, np. w Łk 8,19 *dojść go* (1561, *go dojć* też w 1563), ale obok *dojść do niego* (1556). Wyraźnie też widać zwiększenie liczebności składni analitycznej; dawna składnia syntetyczna, np. *bluźnić* czy *fukać* + B., *plakać* + D. przekształca się w składnię przyimkową. Na zmiany składniowe nakładają się też zmiany leksykalno-semantyczne, jak w przykładowym związku *narzekaliśmy wam*, który ówczesnie oznaczał ‘mówiliśmy wam’, a wraz ze zmianą znaczenia czasownika zmienia się jego rekcja; dziś *narzekać na* + B.

Nie wszystkie ze wskazanych zmian to zmiany formy dopełnienia. Zwłaszcza zmiany rekcji przyimkowej zachodzą w ramach okolicznika, nie dopełnienia. Funkcja składniowa rzeczowników łączących się z czasownikami, których rekcja ulega przekształceniom, nie jest tu istotna. Ważne jest samo wskazanie zmian, zresztą w wielu wypadkach trudno odróżnić, czy mamy do czynienia z dopełnieniem, czy okolicznikiem, a na „splątanie kategorii dopełnienia i okolicznika” zwracała już uwagę K. Pisarkowa¹⁰⁵.

2.4. Brak lub obecność dopełnienia dalszego – na przykładzie czasowników mówienia

Poza orzeczeniem właściwie wszystkie części zdania nie są obligatoryjne. Dotyczy to także dopełnienia. Tu jego brak lub obecność ukazuje się na przykładach czasowników należących do grupy *verba dicendi*, w konstrukcjach typu *Rzekł/ Rzekł im/ Rzekł k/ ku nim/ Rzekł do nich*, czyli z fakultatywnym dopełnieniem w postaci zaimka osobowego lub wyrażen przyimkowych z tym zaimkiem. Badaniem są objęte czasowniki mówienia, czyli *rzec/ rzeknąć, powiedzieć/ powiadać, odpowiedzieć/ odpowiadać, mówić*, a o wyborze tych czasowników decyduje ich frekwencja; Krystyna Pisarkowa, przywołując ustalenia Zygmunta Poniatowskiego¹⁰⁶, ze zdumieniem stwierdza, że w Nowym Testamencie „czasownik *mówić* jest pierwszym na liście frekwencyjnej wyrazem, którego nie zwykliśmy uważać za wyraz gramatyczny”¹⁰⁷. Liczebność wszystkich form fleksyjnych najczęstszych czasowników mówienia, wliczając w to imiesłowy i sumując wyniki zapisów ze znakami diakrytycznymi nad samogłoskami *a, o* oraz *e*¹⁰⁸, jak przykładowe *powiédam, powiádam czy powiadam*, w badanych dziewięciu Ewangeliach przedstawia się następująco:

mówić – 5222,

¹⁰⁵ K. Pisarkowa, *Historia składni języka polskiego*, Wrocław 1984, s. 93.

¹⁰⁶ Z. Poniatowski, *Nowy Testament w świetle statystyki*, Wrocław 1971, s. 25-31.

¹⁰⁷ K. Pisarkowa, *Historia składni języka polskiego*, Wrocław 1984, s. 209.

¹⁰⁸ Zapisy ze znakami diakrytycznymi i bez nich sprawdza się dla wszystkich badanych form.

rzec/ rzeknąć – 8695,

powiedzieć/ powiadać – 3609

odpowiedzieć/ odpowiadać – 1970.

Wyraźnie więc widać, że największą frekwencję tekstową mają formy czasownika *rzec/ rzeknąć*, a liczebność wśród nich konkretnych form *verbum finitum* jest następująca: *rzecze* – 390, *rzekła* – 28, *rzekł* – 5104, *rzekli* – 815, przy czym formy *verbum finitum* czasownika *rzeknąć* są na ogół poświadczane kilka razy, np. *rzeknę* – 6, *rzekniecie* – 2; stosunkowo częsty jest jedynie imiesłów *rzeknąc*, zwłaszcza w obu przekładach królewieckich, bo przypada na nie aż 325 z 332 jego użyć; pojawia się on głównie w konstrukcjach po osobowej formie czasownika z grupy *verba dicendi*, jak np.:

Gdy go tedy ujrzeni Biskupi i służebnicy, *zawołali rzeknąc*, Ukrzyżuj, ukrzyżuj (1553, Jn 19,6).

W tym wersecie tylko w przekładzie królewieckim występuje imiesłów od czasownika *rzeknąć*. W pozostałych translacjach jest tu odpowiednio: *wołali mowiąc* (1556), *krzyczeli, mowiąc* (1561), *zawołali mowiąc* (1563, 1577, 1593, 1599), *krzyknęli, mowiąc* (1572), czyli z imiesłowem od czasownika *mówić*, przy czym pierwszy z czasowników *zawołali* ma różne odpowiedniki: *wołali*, *krzyczeli* i *krzyknęli*, a najczęstsza jest konstrukcja *zawołali mowiąc*, wspólna translacjom od Biblii brzeskiej po oba Wujkowe, z wyjątkiem przekładu Budnego.

Wśród form fleksyjnych czasownika *rzec* zdecydowanie przeważa 3. os. lp. r.m. cz. przeszłego *rzekł*. Z kolei wśród jej dopełnień zaimkowych zdecydowanie przeważają formy fleksyjne zaimka *oni*, przy czym w obu przekładach królewieckich zaimek w celowniku może mieć zarówno postać *im*, jak i *jem*, z rozszerzeniem artukulacji samogłoski przed spółgłoską półotwartą, a nawet z wtórnym unosowaniem samogłoski *e* przed spółgłoską nosową *m*, np. w przekładzie z 1553 r. zapis *rzekł jem* występuje dwukrotnie (znacznie częstszy jest w pierwszym przekładzie królewieckim, gdzie *rzekł jem* – 16 razy), *rzekł jęm* – 15 razy, a *rzekł im* – 55 razy; w tabeli uwzględnia się sumę tych zapisów wyrażoną cyfrą 72. Badaniu zostały poddane formy najczęstsze, czyli typu *rzekł im*, i to tylko z dopełnieniem występującym bezpośrednio po czasowniku, bo taki szyk jest najczęstszy, a jego liczebność jest stosunkowo łatwa do ustalenia poprzez program AntConc. W Ewangeliach czasowniki *rzec*, *powiedzieć* itd. wykazują również łączliwość z formami zaimków *on* i *ona*, ale także ich liczebność jest znacznie rzadsza niż form zaimka *oni*. Przykładowo fraza *rzekł jemu* w badanych Ewangeliach wystąpiła 201 razy, *rzekł mu* – 659, *rzekł jej* – 157. Celem przeprowadzanego badania jest ustalenie postaci dopełnienia wyrażonego zaimkiem osobowym lub wyrażeniem przyimkowym zawierającym ten zaimek osobowy – na przykładzie najczęstszej struktury z

czasownikiem *rzekł* i formą fleksyjną zaimka *oni*. Aby zbadać częstotliwość występowania badanej frazy z dopełnieniem i bez, formy z dopełnieniem powinny być odniesione do wypowiedzeń z czasownikiem *rzekł* bez dopełnień. A że dopełnienie może pojawić się w innym miejscu zdania, zarówno w prawo-, jak i lewostronnym sąsiedztwie czasownika, w tym nie tylko bezpośrednio przed czasownikiem, to wyłonienie wszystkich kontekstów bez dopełnień jest żmudne, wymaga dużego nakładu pracy. Tu podaje się jedynie ogólną liczbę poświadczeń badanego czasownika w każdym zabytku, rezygnując z ustalenia liczebności zdań bez dopełnień. I na razie tylko na tym tle rozpatruje się struktury z analizowanym dopełnieniem występującym bezpośrednio w prawostronnym sąsiedztwie czasownika, bo już odniesienie badanych struktur do ogólnej liczby poświadczeń danej formy fleksyjnej badanego czasownika ma pewną wartość, orientacyjnie informuje o ich liczebności na tle całego zbioru. Zwłaszcza że dopełnienia wyrażone inaczej niż badane są rzadsze, rzadsze jest także ich inne miejsce w zdaniu, różne od prawostronnego bezpośredniego sąsiedztwa z czasownikiem, np. szyk *im rzekł* w badanych Ewangeliach jest zdecydowanie rzadszy, bo poświadczony 122 razy, np.: To gdy im rzekł został on w Górze (1556, Jn 7,9).

Tabela 24. Liczebność konstrukcji składniowych z czasownikiem *rzekł* i dopełnieniem wyrażonym formą fleksyjną zaimka *oni* lub wyrażeniem przyimkowym zawierającym ten zaimek

	Rzekł Ogółem	Rzekł im	Rzekł do nich	Rzekł ku/k nim	Razem badane Struktury	% w wersie
1551	96	29	brak ¹⁰⁹	Brak	29	30%
1553	363	72	20	3, przyimek <i>ku</i>	95	26%
1556	723	181	26	Brak	207	29%
1561	646	126	37	3, przyimek <i>k</i>	166	26%
1563	640	101	54	5, przyimek <i>ku</i>	160	25%
1572	615	141	Brak	22, przyimek <i>k</i>	163	27%
1577	679	156	26	1: Jn 8,7, jako <i>k</i> 4, przyimek <i>ku</i>	187	28%
1593	681	172	29	1: Łk 13,23, jako <i>ku</i>	202	30%
1599	660	161	24	Brak	185	28%
Razem	5103	1139	216	39	1394	śr. 27%
% w badanym zbiorze		82%	15%	3%	100%	

Tabelaryczne dane wykazują, że badane struktury dopełnieniowe *rzekł im*, *rzekł do nich* i *rzekł ku/ k nim* stanowią średnio ok. 27% wszystkich użyców słowoformy *rzekł* w każdym z przekładów, przy czym różnice są tu niewielkie. Spośród nich najczęstsza we wszystkich translacjach jest fraza *rzekł im*, a jej częstotliwość w badanym zbiorze słowoform *rzekł* z

¹⁰⁹ W tej translacji brak frazy *rzekł do nich*, ale jest *rzekł do niego*: Jesus odpowiadając rzekł do niego (Mt 3,15), oraz *rzekł do tych*: A Jesus gdy to usłyszał zdziwił się i rzekł do tych którzy za niem szli (Mt 8,10). Wskazuje to, że czasownik *rzekł* wykazuje łączliwość z przyimkiem *do*.

dopełnieniami siega 82%. Pozostałe frazy są poświadczone rzadko, jak *rzekł do nich* (15%) lub sporadycznie, jak *rzekł ku/k nim* (3%). Fraza *rzekł im* występuje we wszystkich translacjach, pozostałe dwie nie są tak konsekwentne: brak frazy *rzekł do nich* w translacjach z lat 1551 i 1572. Przy czym swoisty jest stan w przekładzie Budnego: czasownik *rzekł* z przyimkiem *do* występuje tylko pojedynczo: Gdy zaś przestał mówić, *rzekł do Symoná* (Łk 5,4). Tu także formy *rzekli* i *rzekła* nie łączą się z wyrażeniem zawierającym przyimek *do*. Ten brak rekompensują wyrażenia z przyimkiem *k*; form czasu przeszłego (tylko *rzekł* lub *rzekli*, brak *rzekła* czy *rzekło*) w bezpośrednim związku z wyrażeniem przyimkowym typu *k niej*, *k niemu*, wyjątkowo z rzeczownikami, jak dwukrotnie *rzekł k zakonnikom i faryzeuszom* i pojedynczo *rzekł k Symonowi* – jest 37, w tym *rzekł k nim* – 22. Warto dodać, że w przekładzie Budnego po czasowniku *rzekł* występuje też przyimek *ku*, ale zawsze – czyli sześciokrotnie – tylko z rzeczownikami: *ku uczniom* (2), i pojedynczo – zawsze gdy podmiotem nie jest Jezus: *ku Máryi*, *ku Jezusowi*, *ku Pánu*, *ku árcyofiárownikom*. Przyimek *ku* przy formie czasownika *rzec*, tym razem jest to *rzekli*, tylko ponadto w wersecie Jn 12,17: Przeto Faryzeuszowie *rzekli ku sobie*. Przekład Budnego to translacja, która zawiera najwięcej fraz badanego czasownika z przyimkiem *k*; w pozostałych przekładach fraza *rzekł ku/k* jest poświadczona wyjątkowo, od pojedynczych poświadczeń, jak w przekładzie Wujka z 1593 r., po pięciokrotnie, jak w przekładzie brzeskim; brak frazy *rzekł ku/k nim* w translacjach z lat 1551, 1556 i 1599. Już ten stan pokazuje, że w paralelnych wersetach mogą występować różne spośród badanych fraz. Żeby wykazać ewentualne różnice między XVI-wiecznymi Ewangeliimi w tym zakresie, w kolejnej tabeli zgrupowano wybrane 4 wersety z ośmiu przekładów¹¹⁰ zawierające czasownik *rzekł* bez dopełnienia lub z badanymi dopełnieniami.

Tabela 25. Wybrane wersety z ośmiu Ewangelii zawierające czasownik *rzekł* bez dopełnienia lub z badanymi dopełnieniami, oraz podstawa łacińska i grecka; pogrubieniem oznaczono badane formy, kursywą – inne formy czasowników mówienia

	Mt 9,4	Mk 11,2	Łk 24,25	Jn 8,58	
1553	A Jesus obáczywszy myśli ich, rzekł [im] czemuż wy to myślicie złośliwé rzeczy w sêrcach waszych?	i <i>rzecze im</i> , Idźcie do *wsi] która *przeciwno wám] jest	A on rzekł do nich , O szálani i leniwe(go) serca ku wierzeniu, we wszech rzeczach, które prorocy powiedzieli,	Rzekł im Jesus, Zaprawdę zaprawdę wám powiedám, [że] pierwszy niżli był Abraham, já jestem,	rzekł im, <i>rzecze im</i> , rzekł do nich, rzekł im
1556	A widząc Jesus myśli ich, rzekł . I co myślicie złego	i <i>mowi im</i> . Idźcie do miástecká	I on rzekł do nich . O głupi, á leniwego sercá ku wierzeniu we	Rzekł im Jesus. Záprawdę záprawdę powiádam wám.	rzekł, <i>mowi im</i> rzekł do

¹¹⁰ Dane z Ewangelii św. Mateusza z r. 1551 są podane pod tabelą.

	w sercach waszych?	które przeciwko wam jest,	wszystkich rzeczach, które powiádali prorocy.	Pierwej niżli Abrahám był, jam jest.	nich, rzekł im
1561	A obaczywszy Jezus myśli ich: Czemuż wy to myślicie złośliwie w sercach waszych?	i rzekł im : Idźcie do miasteczka które przeciwko wam jest	Tedy on rzekł do nich : O głupi, á leniwego serca ku wierzeniu, temu wszystkiemu co powiádali Prorocy.	Rzekł im Jezus: Záprawdę, záprawdę powiadam wam: Pierwej niżli był Abrahám, jam jest.	bez czas., rzekł im, rzekł do nich, rzekł im
1563	A obaczywszy Jezus myśli ich rzekł , Przeczże wždy myślicie złe rzeczy w sercach waszych?	I rzekł ku nim , Idźcie do miasteczka	Tedy on rzekł do nich : O głupi á nierychłego serca ku wierzeniu temu wszystkiemu co powiedzieli Prorocy.	Ale <i>im</i> rzekł Jezus, Záprawdę záprawdę wám powiedam, Pierwej niż Abrahám był, ja jestem.	rzekł, rzekł ku nim, rzekł do nich, <i>im</i> rzekł
1572	I ujrzawszy Jezus myśli ich, rzekł : Czemu wy myślicie złości w sercach waszych?	I rzekł im idźcie do miasteczka które (jest) przeciwko wam	I rzekł k nim : O bezrozumni i leniwi sercem wierzyć o wszystkim co mowili prorocy.	Rzekł im Jezus, Prawdziwie prawdziwie mówię wam, pierwej niż Abrahám był ja jestem.	rzekł, rzekł im, rzekł k nim, rzekł im
1577	A widząc Jezus myśli ich rzekł , przecz wy myślicie złe rzeczy w sercach waszych?	I rzekł im , Idźcie [do miasteczka] które jest przeciwko wam	A on rzekł do nich , O bezrozumni á leniwi ku wierzeniu sercem temu wszystkiemu co powiedzieli Prorocy.	Rzekł im Jezus Amen amen mówię wam, Pierwej niż Abrahám był, ja jestem.	rzekł, rzekł im, rzekł do nich, rzekł im
1593	A widząc Jezus myśli ich, rzekł : Przecz myślicie złe rzeczy w sercach waszych?	i rzekł im : Idźcie do miasteczka które jest przeciwko wam	A on rzekł do nich : O głupi, á leniwego serca ku wierzeniu temu wszystkiemu co powiedzieli Prorocy.	Rzekł im Jezus: Záprawdę, záprawdę mówię wam; pierwej niż Abrahám był, jam jest.	rzekł, rzekł im, rzekł do nich, rzekł im
1599	A widząc Jezus myśli ich rzekł : Przecz myślicie złe w sercach waszych	i rzekł im : idźcie do miasteczka które jest przeciwko wam	A on rzekł do nich : O głupi, á leniwego serca ku wierzeniu temu wszystkiemu co powiedzieli Prorocy.	Rzekł im Jezus: Záprawdę, záprawdę mówię wam: piérwój niż Abrahám sie zstał, jam jest.	rzekł, rzekł im, rzekł do nich, rzekł im
Łac.	Et cum vidisset Jezus cogitationes eorum, dixit :	et ait illis : Ite in castellum, quod contra vos est	Et ipse dixit ad eos : O stulti, et tardi corde ad credendum in omnibus quae locuti sunt prophetae!	Dixit eis Jezus: Amen, amen dico vobis, antequam Abraham fieret, ego sum.	dixit, ait illis, dixit ad eos, dixit eis
Greka	και ιδων ο Ιησους τας ενθυμησεις αυτων ειπεν	Και λεγει αυτοις υπαγετε εις την κομην την κατεναντι υμων	και αυτος ειπεν προς αυτους ω ανοητοι και βραδεις τη καρδια του πιστευειν επι πασιν οις ελαλησαν οι προφηται	Ειπεν αυτοις ο Ιησους αμην αμην λεγω υμιν πριν αβρααμ γενεσθαι εγω ειμι	ειπεν, λεγει αυτοις, ειπεν προς αυτους, ειπεν αυτοις

Werset równoległy Mt, 9,4 z przekładu z r. 1551, nieuwzględniony w tabeli to:

A Jezus obaczywszy myśli ich, **rzekł im** czemuż wy to myślicie złośliwe rzeczy w sercach waszych?

Tylko w tym przekładzie, tj. w przekładzie Murzynowskiego z 1551 r., w wersecie Mt 9,4 pojawia się zaimek *im* jako pełnoprawny, bez swobodnego graficznego komentarza, bo z kolei w drugim z przekładów królewieckich *im* w nawiasie; w pozostałych translacjach

czasownik *rzekł* bez dopełnienia. Przekłady królewieckie wprowadzają tu własny zaimek *im*, wbrew podstawie greckiej i łacińskiej. Użycie zaimka nie w pełni jest uzasadnione, bo fraza czasownikowo-przyimkowa pojawia się bezpośrednio po wyrażeniu *myśli ich*, w którym jest już wskazanie na odbiorców. W wersji łacińskiej i greckiej czasownik jest bez zaimka osobowego, zaimek natomiast przy rzeczowniku: *dixit*, ale *cogitationes eorum*, i podobnie: *ειπεν* i *ενθυμησεις αυτων*. Wszystkie przekłady, z wyjątkiem królewieckich, powielają ten stan.

Spośród pozostałych badanych wersetów największa regularność dotyczy wersetu Jn 8,58, gdzie we wszystkich niemal przekładach *rzekł im*, tylko w Biblii brzeskiej w inwersji *im rzekł*. Czasownik łączliwy z zaimkiem w celowniku powiela łac. *dixit eis* i grec. *ειπεν αυτοις*.

Podobne proporcje i regularność występują w wersecie Łk 24,25, gdzie poza przekładem Szymona Budnego zawierającym frazę *rzekł k nim*, w pozostałych przekładach – *rzekł do nich*. Po raz trzeci okazuje się, że najczęstsza w tym wersecie fraza *rzekł do nich* stanowi odpowiednik łac. *dixit ad eos* i grec. *ειπεν προς αυτους*. Obecność dwóch podobnych znaczeniowo wyrażen przyimkowych *do nich* i *ku/ k nim* wynika z właściwości polszczyzny, kontynuującej w tym zakresie dziedzictwo prasłowiańskie. Ta pewna redundancja wyrażen wskazujących najogólniej, choć z pewnymi niuansami znaczeniowymi kierunek, skutkuje ostatecznie w polszczyźnie znacznym ograniczeniem użycia przyimka *ku*, a znikoma jego obecność dotyczy już dawnych tekstów, w tym analizowanych XVI-wiecznych Ewangelii.

Z kolei w wersecie Mk 11,2 wyrażenie przyimkowe *ku nim* – jest obecne tylko w Biblii brzeskiej, w pozostałych translacjach dopełnienie *im*, przy czym w większość z czasownikiem w czasie przeszłym *rzekł*, tylko w przekładach z 1553 i 1556 – w czasie teraźniejszym: odpowiednio *rzecze* i *mowi*. Występująca w większości przekładów fraza *rzekł im* po raz kolejny powiela łac. *ait illis* i grec. *λεγει αυτοις*.

Stan w tych losowo dobranych wersetach potwierdza wskazaną już w poprzedniej tabeli największą frekwencję frazy *rzekł im*, bo tu występuje ona 14 razy na 33 badane pozycje, *rzekł do nich* jest poświadczona siedmiokrotnie, *rzekł ku/k nim* – dwukrotnie, bezdopełnieniowe *rzekł* – sześciokrotnie. Poza tym *im* – także w pojedynczych frazach: *im rzekł*, *rzecze im* i *mowi im*. Pojedynczo także – w Biblii Leopoldy – przytoczenie bez wprowadzającego czasownika w wersecie Mt 9,4.

2.5. Sposoby wyrażania negacji

Krótki fragment opracowania składni XVI-wiecznych Ewangelii zawiera uwagi o sposobach wyrażania negacji, bo stan w tym zakresie w paralelnych wersetach może być

różny, tj. z pojedynczą negacją lub późniejszy, tożsamy ze współczesnym. Przykładowo w wersecie Jn 7,5 pojedyncza negacja występuje w drugim z przekładów królewieckich:

Bo *ani* bracia jego weń *wierzyli*. (1553).

Taka konstrukcja też w Ewangeliach z lat 1556, 1561 i 1772, ale w Biblii brzeskiej:

Bo *áni* brácia je(go) weń *nie wierzyli*. (1563)

Podobny stan jak w Biblii brzeskiej jest także u Czechowica oraz w obu przekładach Wujkowych. W pojedynczym sposobie wyrażania negacji wystarcza albo spójnik *ani* – przyłączający już to rzeczowniki i zaimki, już to czasowniki, albo partykuła *nie* na ogół poprzedzająca czasownik. Jeśli występuje spójnik *ani*, to nie ma potrzeby poprzedzania partykułą *nie* czasownika, jak w przykładzie *ani bracia ... wierzyli*. Ostatecznie zwycięski w polszczyźnie sposób wyrażania negacji jest nadmiarowy: powiela partykułę *nie* przy każdym czasowniku, a spójnik *ani* nie blokuje jej użycia, jak w przykładzie *ani bracia ... nie wierzyli*.

Pojedyncza negacja występuje w przynajmniej trzydziestu kilku następujących wersetach w którejś z trzech translacji – Biblii Leopoldy, Biblii brzeskiej i Wujka z 1593 r. – przynajmniej w jednej z nich, a często we wszystkich trzech: Mt 5,15, Mt 5,36, Mt 5,37, Mt 6,26, Mt 6,28, Mt 9,17, Mt 11,18, Mt 11,27, Mt 12,11, Mt 13,13, Mt 16,9, Mt 11,18, Mt 12,19, Mt 13,15, Mk 11,16, Mk 11,26, Mk 12,21, Mk 13,19, Łk 4,2, Łk 9,3, Łk 17,21, Łk 17,23, Łk 19,44, Łk 20,8, Łk 20,35, Łk 23,29, Jn 4,21, Jn 5,37, Jn 8,55, Jn 9,3, Jn 14,17. Pobieżne sprawdzenie tych wersetów także w innych przekładach, zwykle wykazuje tę samą pojedynczą negację. Tu spośród nich losowo wybrano po jednym wersecie z każdej Ewangelii, a poprzez przeglądarkę wersetów równoległych na stronie internetowej www.ewangelie.uw.edu.pl sprawdzono jego realizację w 9 badanych tekstach, stan z ośmiu z nich uwzględniając tabelarycznie, zaś dane z przekładu z 1551 r. zawierającego tylko Ewangelię św. Mateusza podano pod tabelą.

Tabela 26. Wybrane wersety z ośmiu Ewangelii zawierające negację, oraz podstawa łacińska i grecka; pogrubieniem oznaczono pojedynczą negację, kursywą – podwójną

	Mt 16,9	Mk 13,19	Łk 20,8	Jn 9,3
1553	Jeszcze <i>nie rozumiecie ani pamiętacie</i> na [ono] pięciorgo chleba [którego się najadło *pięć] tysięcy [ludu] i jakoście wiele kosztów nabrali?	Abowiem ci będą ony to dni, uciskiem, *ktory] <i>nie był</i> taki od początku stworzenia które Bóg stworzył, aż do tego czasu, <i>ani *daj był</i>	A Jezus im rzekł, <i>anić</i> ja wam <i>powiem</i> , którą to mocą czynię.	Powiedział Jezus, <i>Ani ten zgrzeszył, ani rodzicy je(go)</i> , ale żeby się w nim okazały uczynki boże,
1556	Jeszcze <i>nie rozumiecie, áni pamiętacie</i> pięciorgá chlebá, i piáci tysiąc ludzi. I jako wiele kosztów wzięliście?	Abowiem będą dni one zasmucenia takie, jakie <i>nie były</i> od początku stworzenia które stworzył bog, aż dotąd, <i>áni będą</i> .	A Jezus rzekł im: <i>Ani</i> ja <i>powiem</i> wam w ktorej mocy to czynię.	Odpowiedział Jezus. <i>Ani ten zgrzeszył, áni rodzicy jego</i> , ále áby sie okazały uczynki boże w nim.

1561	Jeszczeż nie rozumiecie, ani pamiętać , ná ono pięcioro chleba, i ná pięć tysięcy ludzi, i jakoście wiele koszow zebráli?	Bo będą one dni uciski takowemi, jákie nie były od początku stworzenia ktore stworzył Bog, aż do tych miast: ani będą.	A Jezus im też rzekł: Ani ja wam też powiem czyją to mocą czynię.	Odpowiedział Jezus: Ani ten zgrzeszył, ani rodzicy jego , ále żeby się okazały sprawy Boże w nim.
1563	Jeszczeż nie rozumiecie ani pamiętać onego pięciorgá chleba, i pięci tysięcy ludu, i jakoście wiele koszow nábráli?	Abowiem ty tám dni będą takowem uciśnieniem, jákie nie było od początku rzeczy stworzonych, ktore sprawił Bog aż do tego czasu, ani będzie.	A Jezus im powiedział, Ani też ja wam powiem którą mocą to czynię.	Odpowiedział Jezus, Ani ten zgrzeszył, ani rodzicy jego , ále żeby się sprawy Boże w nim okazały.
1572	Jeszczeli nie rozumiecie, ni pamiętać pięci chlebow pięci tysięcy? I jako wiele koszow nábráliście?	Będą bo dni ony uciśnieniem jákie nie było od początku stworzenia, ktore stworzył Bog, aż teraz, ani będzie.	A Jezus rzekł im: ani ja powiem wam, w ktorej władzy to czynię.	Odpowiedział Jezus, ani ten zgrzeszył, ani rodzicy jego , ále żeby okazały się sprawy Boże w nim.
1577	Jeszczeż nie rozumiecie ani pamiętać onego pięciorgá chlebow onych pięci tysięcy, i wieleście koszow wzięli?	Abowiem ty tám dni będą takowym [uciśnieniem, jákie nie było od początku stworzenia] ktore stworzył Bog, aż do tąd, [ani będzie.]	A Jezus im powiedział, ani ja wam powiem ktora zwierzchnością to czynię.	Odpowiedział Jezus, ani ten zgrzeszył, ani rodzicy jego : ále żeby się sprawy Boże w nim okazały.
1593	Jeszczeż nie rozumiecie, ani pamiętać onego pięciorgá chleba ná pięć tysięcy ludzi, i wieleście koszow wzięli?	Abowiem one dni będą z takimi uciskami, jákie nie były od początku stworzenia ktore stworzył Bog aż dotąd, ani będą.	A Jezus im powiedział: A ja też wam nie powiem którą mocą to czynię.	Odpowiedział Jezus: Ani ten zgrzeszył, ani rodzicy jego : ále żeby się sprawy Boże w nim okazały.
1599	Jeszcze nie rozumiecie, ani pamiętać pięciorgá chleba, ná pięć tysięcy ludzi, i wieleście koszów wzięli?	Abowiem oné dni będą takimi uciskami, jákie nie były od początku stworzenia które stworzył Bóg aż dotąd, ani będą.	A Jezus im powiedział: A ja téż wam nie powiem którą mocą to czynię.	Odpowiedział Jezus: Ani ten zgrzeszył, ani rodzicy jego : ále żeby sie sprawy Boże w nim okazały
Łac.	Nondum intelligitis, neque recordamini quinque panum in quinque millia hominum, et quot cophinos sumpsistis?	Erunt enim dies illi tribulationes tales quales non fuerunt ab initio creaturae, quam condidit Deus usque nunc, neque fient.	Et Jesus ait illis: Neque ego dico vobis in qua potestate haec facio.	Respondit Jesus: Neque hic peccavit, neque parentes ejus: sed ut manifestentur opera Dei in illo.
Greka	Ουπω νοειτε ουδε μνημονευετε τους πεντε αρτους των πεντακισχιλιων και ποσους κοφινους ελαβετε	εσονται γαρ αι ημεραι εκειναι θλιψις οια ου γεγονεν τοιαυτη απ αρχης κτισεως ης εκτισεν ο θεος εως του νυν και ου μη γενηται	και ο Ιησους ειπεν αυτοις ουδε εγω λεγω υμιν εν ποια εξουσια ταυτα ποιω	απεκριθη ο Ιησους ουτε ουτος ημαρτεν ουτε οι γονεις αυτου αλλ ινα φανερωθη τα εργα του θεου εν αυτω

Mt 16,9 w przekładzie z 1551 r.:

Jeszczeż **nie rozumiecie ani pamiętać** na [ono] pięcioro chleba [którego się najadło pięć tysięcy [ludu] i jakoście wiele koszów nabrali?

Pojedyncza negacja w przebadanych 4 wersetach występuje we wszystkich Ewangeliach bez wyjątku. W szczegółach jej realizacja może się nieznacznie różnić, np. w wersecie Mt 16,9 konsekwentna przed drugim z czasowników jest pojedyncza negacja, przy

czym wyraża ją głównie poprzedzający czasownik spójnik *ani*, tylko w translacji Budnego jest to *ni*, nieoparte o spójnik *a*¹¹¹. Z kolei w wersecie Łk 20,8 negację wyraża głównie spójnik *ani*, w przekładach królewieckim i brzeskim wzmocniony ponadto skróconą w pozycji posamogłoskowej partykułą *ci*, a tylko w translacjach Wujkowych jest to partykuła *nie* łączliwa z czasownikiem. Wyjątkowo konsekwentna jest realizacja negacji w wersecie Jn 9,3, gdzie mamy: *áni ten zgrzeszył, áni rodzicy jego*; to dokładna kalka łac.: *Neque hic peccavit, neque parentes ejus*, i gr.: ουτε ουτος ημαρτεν ουτε οι γονεις. Także konstrukcja, w której pierwszy czasownik poprzedza partykuła *nie*, drugi natomiast – spójnik *ani*, jak w przykładzie *nie rozumiecie, áni pamiętacie*, powiela dwa sposoby wyrażania negacji w łacinie za pomocą *non* i *ne*; podobnie w grece dwa przeczenia: ου- i ουδε. Jak wskazuje stan w badanych wersetach, również szyk przeczenia w polszczyźnie jest na ogół ten sam, co w grece i łacinie.

W badanych tekstach pojedyncza negacja, powielająca struktury łacińskie i greckie, zdecydowanie przeważa, zwłaszcza że konsekwentnie występuje nie tylko we wskazanych wersetach, lecz także w wielu innych. Tu są podane i ewentualnie krótko omówione przykładowe wersety, w których pojedyncze przeczenie występuje we wszystkich przekładach; kolejne cytaty pochodzą z kolejnych chronologicznie Ewangelii:

1. *ani* na głowę twoją *przysięgaj* Abowiem *nie możesz* jednego włosa białego abo czarnego uczynić. (1551, Mt 5,36).
2. A Dłategoć jem przez podobieństwa mówię, iż widząc, nie widzą, i słysząc *nie słyszą ani rozumieją*, (1553, Mt 13,13).
3. A jeślibyście wy *nie odpuszczáli, áni ociec* wasz, ktory w niebiesiech jest, *odpuści* wam grzechy wasze. (1556, Mk 11,26),
4. I pojął ją wtory, umarł też i ten: ále *áni ten zostawił* potomką. Trzeci też takież: (1561, Mk 12,21).
5. Tedy rzekł do nich, Nie bierzcież nic ná drogę, ani lasek, ani sumek, ani chlebá, ani pieniędzy, *áni miejcie* dwu sukien. (1563, Łk 9,3)
6. Ktorzy zaś dostojni są wieku onego dojść powstania z martwych, *áni się żenią, áni (za mąż) idą*, (1572, Łk 20,35).
7. Rzekł jej Jezus, Niewiásto, wierz mi iż idzie godziná gdy *áni ná gorze* tej, *áni w Jeruzálem będziecie się kłaniać* ojcu. (1577, Jn 4,21).

We wszystkich translacjach XVI-wiecznych jest w tym wersecie czasownik niezaprzeczony, we współczesnej Biblii Tysiąclecia *nie będziecie czcili*: Odpowiedział jej

¹¹¹ U genezy takich wyrażen funkcyjnych, jak *ani*, albo czy *azali*, *izali* stoją jednostki analityczne w postaci wyrażen spójnikowych.

Jezus: «Wierz Mi, niewiasto, że nadchodzi godzina, kiedy *ani na tej górze, ani w Jerozolimie nie będziecie czcili Ojca*».

8. A Ociec który mię posłał, onżeć świadczył o mnie. I *nie słyszeliście nigdy głosu* jego, *aniście* osoby jego *widzieli*: (1593, Jn 5,37).

Pojedyncza negacja występuje w drugiej części wersetu we wszystkich analizowanych tekstach: *aniście ... widzieli*, natomiast w pierwszym członie zdania z przekładu Wujka z 1593 r. – podwójna negacja, dzięki przysłówkowi *nigdy*, a fraza *nie słyszeliście nigdy* ponadto tylko w przekładach z lat: 1561, 1563, 1577 i 1599. W pierwszej części tego wersetu pierwsza negacja jest zatem wyrażana różnie, czyli albo jak w przytoczonym cytacie, albo podobnie jak w drugiej części zdania, czyli pojedynczo: *aniście* kiedy głosu jego *słyszeli* (1553); *aniście ... słyszeli* też w przekładzie z 1556 r., podobnie, tj. *ani ... słyszeliście* – w przekładzie Budnego.

9. Duchą prawdy, którego świat przyjąć nie może: bo go *nie widzi ani go zna*. Lecz wy poznacie go: iż w was mieszkać będzie i w was będzie. (1599, Jn 14,17).

Także w pozostałych analizowanych tekstach przy pierwszym czasowniku występuje partykuła *nie*, przy drugim jednak wystarcza tylko spójnik *ani* – przeciwstawny, ale jednocześnie wyrażający negację. Powstaje zatem konstrukcja: *nie widzi ... ani zna*. I jest to w wypadku zaprzeczania dwóch czasowników w XVI-wiecznych Ewangeliach najczęstszy sposób wyrażania negacji. Użycie partykuły *nie* przed drugim z nich blokuje wówczas spójnik *ani*. Taka konstrukcja nie zawsze jest w paralelnych wersetach wyłączna. Przykładowo partykułę *nie* przy pierwszym czasowniku, a spójnik *ani* – przy kolejnych mamy w frazie *nie sieją ani żną, ani zbierają* w wersecie Mt 6,26, ale tylko w przekładach z lat 1556, 1593 i 1599, por.:

Wejrzycie ná ptaki powietrzne, iż ci *nie sieją ani żną, ani zbierają* do gumien: á Ociec wász niebieski żywi je. Azaście wy nie dáleko ważniejszy niż oni? (1593).

W pozostałych translacjach tu tak samo, jak w Biblii brzeskiej, czyli ze spójnikiem *ani* poprzedzającym każdy z czasowników: *ani sieją, ani żną, ani zbierają*, tylko w przekładzie Budnego pierwszym spójnikiem jest *ni*: *ni sieją ani żną, ani zbierają*. W każdym razie stan w omawianym wersecie Mt 6,26 ukazuje dwa starsze sposoby negacji, tj. z jednej strony obecność partykuły *nie* przed pierwszym z czasowników, a przy kolejnych spójnika *ani*, z drugiej zaś – zaprzeczanie każdego z czasowników spójnikiem *ani*. Łączliwość *ani* z niezaprzeczonym czasownikiem to sposób negacji ostatecznie wycofany z polszczyzny. Dawny sposób negacji, czyli przedczasownikowy spójnik *ani* występuje jako jedyny sygnał negacji także przy pojedynczym zaprzeczanym czasowniku, jak np. w wersecie Mk 11,16 w przekładach od 1563 r. po 1599:

Ani dopuścił aby miał kto nieść naczynie przez kościół. (1563).

We wcześniejszych przekładach zaprzeczenie czasownika w tym wersecie wyraża jednak partykuła *nie*:

I *nie dopuścił*, aby kto statek [jaki] przez kościół przeniósł (1553); *nie dopuszczał* (1556, 1561).

Reasumując, w XVI-wiecznych przekładach Ewangelii na język polski zdecydowanie przeważa starszy sposób negacji. Tym niemniej ostatecznie w polszczyźnie zwycięska podwójna negacja, uzyskana albo dzięki wprowadzeniu partykuły *nie* poprzedzającej czasownik we frazach typu *ani sieją*, albo poprzedzaniu każdego czasownika w koniunkcji partykułą *nie*, występuje nie tylko w wersecie przytoczonym na wstępie tego podrozdziału. Nie jest to jednak realizacja konsekwentna, bo partykuła *nie* przed każdym z czasowników pojawia się tylko w niektórych translacjach. Przykładowo ten stan dotyczy wersetu Mt 12,11 w obu przekładach królewieckich, gdzie *nie ujmie i nie podniesie* w pytaniu retorycznym:

ale] on powiedział im, Któryż z was będzie człowiek który to gdyby miał owcę jedną, a ta mu wpadła w doł dni sobbotnych zali jęj *nie ujmie i nie podniesie*? (1551, 1553), *nie* przed każdym z obu czasowników też w: 1563 i 1572.

W przekładzie z 1556 r. tu natomiast *nie* tylko przed pierwszym z czasowników:

A on im rzekł. Ktoryby z was był człowiek, ktoroby miał owcę jedną, á jeśli by tá upadła w sobotę w doł, zali *nie uchwyci jej i podniesie i wzniesie*.

Ten sam typ pojedynczej negacji, wyrażający się brakiem partykuły *nie* przed drugim z czasowników realizowany jest ponadto jako: *izali nie uchwyci jej i wyniesie*? (1577), *izali jej nie wyjmie i wyniesie*? (1593) oraz *izali jęj nie weźmie i podniesie*? (1599). Na tym tle wyróżnia się przekład Leopolity, w którym obie zaprzeczone czynności są wyrażone czasownikami w koniunkcji, połączonymi spójnikiem *i*, a przeczenie *nie* występuje tylko przy czasowniku modalnym:

Ale on im ná to odpowiedział: I ktory z was będzie takim człowiekiem żeby mając jedną owcę, á wpadłaby mu w Sobotę gdzie do jámy, żeby jej *rátować á wyciągnąć nie miał*? (1561).

We współczesnych: Biblii Tysiąclecia i Biblii Warszawskiej w tym wersecie przeczenie obu czasowników jest realizowane podobnie, jak w przekładach królewieckich, brzeskim i Budnego, czyli:

Lecz On im odpowiedział: Kto z was jeśli ma jedną owcę, i jeżeli mu ta w doł wpadnie w szabat, *nie chwyci i nie wyciągnie* jej? (Biblia Tysiąclecia).

A On im rzekł: Któż z was, mając jedną owcę, gdyby mu ta w sabat do dołu wpadła, to czy jej *nie pochwyci i nie wyciągnie*? (Biblia Warszawska).

2.6. Sposoby wyrażania strony biernej a geneza tzw. bezosobnika

W XVI w. imiesłów stanowiący obligatoryjny składnik strony biernej występował zarówno w dawnej odmianie prostej, jak i w odmianie złożonej, innowacyjnej w tej funkcji, czyli orzecznika w swego rodzaju orzeczeniu imiennym. Tu tabelarycznie są przedstawione przykłady zarówno odmiany prostej, jak i złożonej imiesłowu pełniącego funkcję składnika strony biernej w dwóch tylko – najstarszym i najmłodszym – XVI-wiecznych przekładach Ewangelii.

Tabela 27. Wybrane przykłady strony biernej z z imiesłowem w odmianie prostej i złożonej w liczbie pojedynczej w najstarszym i najmłodszym przekładzie Ewangelii

		Odmiana prosta	Odmiana złożona
M. lp. r.m.	1551	Bociem i <i>já</i> człowiek <i>jest</i> pod mocą drugiego <i>położon</i> (Mt 8,9)	A Jesus odpowiadając rzekł mu, <i>Błogosławiony jesteś</i> Simonié (Mt 16,17)
	1599	A potym gdy <i>Jan był</i> <i>wydan</i> , przyszedł Jesus do Gálilejéj (Mk 1,14)	A <i>Jan odziany</i> <i>był</i> sierścią wielbłądową (Mk 1,6)
M. lp. r.ż.	1551	Nadto <i>będzie</i> <i>przepowiedana</i> <i>Ewanjelijá</i> <i>krolestwa</i> po wszystkim okrągu <i>ziemie</i> (Mt 24,14) <i>Którá</i> to <i>wylana</i> <i>bywá</i> za wielé <i>ich</i> , na grzechow <i>przepuszczenie</i> (Mt 26,28)	Bo <i>ciasná</i> <i>jest</i> <i>brama</i> i <i>zwązioná</i> <i>droga</i> , <i>którá</i> do <i>żywota</i> <i>prowadzi</i> a <i>mało</i> <i>ich</i> <i>jest</i> <i>którzy</i> <i>já</i> <i>najdują</i> . (Mt 7,14)
	1599	Abowiem <i>koždy</i> <i>człowiek</i> <i>ogniem</i> <i>będzie</i> <i>solon</i> , i <i>wszelka</i> <i>offiárá</i> , <i>solá</i> <i>będzie</i> <i>soloná</i> . (Mk 9,48) <i>Tá</i> <i>jest</i> <i>krew'</i> <i>mojá</i> <i>nowého</i> <i>testámentu</i> , <i>która</i> <i>zá</i> <i>wielu</i> <i>będzie</i> <i>wylaná</i> (Mk 14, 24)	Abowiem <i>tá</i> <i>jest</i> <i>krew</i> <i>mojá</i> <i>nowého</i> <i>testámentu</i> , <i>która</i> <i>zá</i> <i>wielu</i> <i>będzie</i> <i>wylana</i> , <i>ná</i> <i>odpuszczenie</i> <i>grzechów</i> . (Mt 26, 29), <i>A</i> <i>byłá</i> <i>suknia</i> <i>nie</i> <i>szyta</i> , <i>od</i> <i>wierzchu</i> <i>cało</i> <i>dziana</i> . (Jn 19,23)
M. lp. r.n.	1551	Jako <i>tedy</i> <i>kąkolé</i> <i>bywá</i> <i>zbiéráno</i> i <i>ogniem</i> <i>spálono</i> , <i>tak</i> <i>będzie</i> <i>w</i> <i>do<k>onanie</i> <i>tego</i> <i>świata</i> , (1551, Mt 13,40)	<i>Przypodobane</i> <i>jest</i> <i>królestwo</i> <i>niebieskie</i> <i>człowiekowi</i> <i>Królewi</i> (Mt 22,2)
	1599	<i>Wszystko</i> <i>mnie</i> <i>jest</i> <i>podano</i> <i>od</i> <i>Ojcá</i> <i>mého</i> . (Łk 10,22)	<i>á</i> <i>rámię</i> <i>Páńskie</i> <i>komu</i> <i>jest</i> <i>objáwione?</i> (Jn 12,38)

Tabela zawiera tylko formy liczby pojedynczej, przy czym – wobec odmiennego sposobu oznaczania *a* jasnego i pochylonego w tekstach królewieckich i krakowskich – funkcja litery z diakrytem jest różna: *á* oznacza albo *a* pochylone – w tekście z 1551 r., albo jasne – w przekładzie Wujka. Aby te zwyczaje pisowniowe były bardziej czytelne, w wypadku form M. lp. r.ż. podano po dwa przykłady, jeśli takie są. Stosując oprogramowanie AntConc, wyliczono przykładową liczebność form odmiany prostej i złożonej. Przykładowo w pierwszej Ewangelii z Królewca form bez diakrytu nad *a* w przyrostku imiesłowu *-ona/-oná* typu *będę* *uzdrowiona*, *usprawiedliwiona* *jest* *mądrość* jest dziewięć wobec pojedynczej tylko formy *zwązioná*; tak ponadto w wybranych przykładach:

A Jesus obróciwszy się i ujrząwszy ją rzekł jéj bądź dobrej nadziei<e> *coro*, *wiara* *twoja* *ciebie* *uzdrowiła*. I *uzdrowiona* *jest* *niewiasta* *od* *onij* *godziny*. (1551, Mt 9, 22).

I *przyniesiona jest głowa* jego na misie i *dána* dziewczecze, która to offiarowała ją matce swojej (1551, Mt 14,11).

Ten stan jednak jeszcze z całą pewnością nie świadczy o zachowaniu w funkcji orzecznika głównie dawnej odmiany prostej, bo stosowanie diakrytu nie jest konsekwentne. Prawdopodobnie jednak form odmiany prostej imiesłowu w M. lp. r.ż. w tekście z roku 1551 jest w stronie biernej rzeczywiście więcej niż form odmiany złożonej, na co wskazuje także stan w rodzaju męskim, gdzie proporcja form odmiany prostej imiesłowu zakończonego na *-on*, typu *był orchrczon*, *zawiedzion jest*, *będziesz usprawiedliwion*, *miał być wspomóżon* czy *bądź pozdrowion*, do form z zakończeniem *-ony*, jak *jest położony*, *blogosławiony jesteś*, *jest umieciony* i *przychędożony*, wyraża się stosunkiem 28:7. Oczywiście pomija się przykłady, w których forma odmiany złożonej pełni funkcję przydawki, jak np. *doktor wyuczony*, ale uwzględnia imiesłów w zdaniach po elipsie łącznika *jest*, jak:

Blogosławiony sługa on, którego przyszedwszy pán jego, najdzie, a on tak czyni, (1551, Mt 24,46).

Wskazywaną funkcję imiesłowu w tym wersecie potwierdza Biblia Leopoldy, gdzie: *Blogosławiony jest on sługá*.

Dane tabelaryczne ukazują, że w najstarszej i najmłodszej XVI-wiecznej translacji Ewangelii imiesłów w stronie biernej w liczbie pojedynczej może występować zarówno w odmianie prostej, jak i złożonej; podobnie jest w pozostałych przekładach. Inny jest natomiast stan w liczbie mnogiej, gdzie zasadniczo ustaliły się już dwie tylko postaci imiesłowu: męskoosobowa¹¹², typu *będą pocieszeni* czy *przekłęci są*, i niemęskoosobowa, wspólna dla wszystkich pozostałych rodzajów, typu *powiádane rzeczy były*. Formy męskoosobowe występują w przykładowych wersetach:

Nie sądziecie abyście nie *byli sądzeni* (1551, Mt 7,1).

Blogosławieni którzy płaczą: ábowiém, oni *będą pocieszeni*. (1599, Mt 5,5).

Ale ten gmin który nie umie zakonu, *przekłęci są*. (1599, Jn 7,49).

A z kolei wspólne żeńskie, nijakie i pozostałe męskie w następujących przykładowych wersetach:

gwiazdy *będą* padały z nieb<a> i *mocy* niebieskie *poruszone będą* (1551, Mt 24,29).

Bo *były* ich *oczy obciążone* (1551, Mt 26,42).

Ale szukajcie naprzód Krolestwá Bożego, i *sprawiedliwości* jego, á *ty wszystkie rzeczy będą* wam *przydane*. (1563, Mt 6,33).

¹¹² W XVI-wiecznych Ewangeliach brakuje kontekstów z formami męskożywotnymi imiesłowu, choć rodzaj męskożywotny wciąż występuje, por.: Tedy mu rzekł Jezus, Liszki jámy mają, i *ptacy niebiescy* gniazdá, ále Syn człowieczy nie ma gdzieby głowę skłonił. (1563, Mt 8,2).

A Jesus jěj powiedział, dopuść że *będą* piérwyj [własné] *dzieci nasycone* (1553, Mk 7,27).

A Jesus okrzychny chnet wystąpił z wody. A oto *otworzone* mu *są niebiosá* (1556, Mt 3,16).

Dobre *uczynki* jako obacznie *mają być czynione*, (1556, Mt 6,argument).

Miej nádzieję synu, *przepuszczone są grzechy* twoje.(1556, Mt 9,2, a *Odpuszczone są grzechy* twoje – w Mt 9,5).

A wásze *włosy* wszytkié ná głowie *są policzone* (1599, Mt 10,30).

W wypadku M. Im. form męskoosobowych nie jest możliwe ustalenie, czy mamy do czynienia z odmianą prostą, czy złożoną, ale formy typu *przydane* to imiesłowy w odmianie złożonej. W badanych tekstach XVI-wiecznych w liczbie mnogiej wyjątkowe są genetyczne formy odmiany prostej rodzaju żeńskiego, typu *brwi były podniesiony*, w średniowiecznej polszczyźnie używane także w innych rodzajach, jak w przykładach z *Rozmyślenia przemyskiego*¹¹³:

Brwi jej były dobrze *podniesiony* (s. 21, w. 11-12).

Włosy na powiekach *były* malutko *wstoczony*, ani rzadkie ani gęste, a teże *długie* ani mało *wzniesione* (s. 21, w. 9-11).

A *będą* jemu *dany* wszystkie *królestwa* tego świata (s. 4, w. 7-8).

Czteryży *żywioty* [aby] *albo alimenta są* od Ciebie *stworzony* (s. 5, w. 16-17)¹¹⁴.

Analogiczna do powyższych struktura *będą zgromadzony narody* jest w XVI-wiecznych przekładach Ewangelii wyjątkowa:

I *będą zgromadzony* przedēn wszystkie *národy*, i odłączy jeden od drugich, jako pastérz odłącza owce od kozłat] (1551, Mt 25,32).

Tak samo też w drugim z tekstów królewieckich, a w przekładzie z r. 1556 – prawdopodobnie w wyniku analogii – tak w odniesieniu do rodzaju męskoosobowego: *I będą zgromádzony k niemu wszytcy ludzie*. W pozostałych przekładach zawierających stronę bierną – imiesłów w odmianie złożonej:

I *będą zgromádzone* przedēn wszystkie *narody* (1563, 1577, 1593), a w drugim z przekładów Wujka ponadto zaimek *wszystkié*: i *będą zgromádzoné* przedēn wszystkie *narody*¹¹⁵.

Omówiona postać imiesłowu w stronie biernej – w odmianie prostej lub złożonej – jest dla składni istotna tylko dlatego, że ustalenie jednej wspólnej formy imiesłowu, tożsamej

¹¹³ Przykłady zostały wybrane z początkowych stron wydania: Twardzik W., Keller F., *Rozmyślenie przemyskie. Transliteracja, transkrypcja, podstawa łacińska, niemiecki przekład*, Weiher – Freiburg i. Br, t. 1, 1998.

¹¹⁴ Nie oznacza to, że w *Rozmyśleniu przemyskim* nie ma form odmiany złożonej imiesłowu pełniącego funkcję składnika strony biernej, por. np.: Ty istne na to *były postanowione* aby miały w stroży kościół (s. 16, w. 6-7, o dziewczkach).

¹¹⁵ W Biblii Leopolity i w przekładzie Budnego ta strona czynna, odpowiednio: á przedēn zgromádzą sie wszyscy narodowie (1561), I zgromádzą przedēn wszystkie narody (1577).

dla przydawek i orzeczników, powoduje wyjście z użycia odrębnych form strony biernej. Z punktu widzenia zachodzących ówczesznie przekształceń składni w zakresie strony biernej najważniejsze jednak są konstrukcje z imiesłowem w M. lp. r.n. odmiany prostej, bo to one stoją u genezy tzw. bezosobnika, który powstał w wyniku kilku skorelowanych zmian:

1) ustalenia się w stronie biernej imiesłowu w odmianie złożonej, dotąd typowej dla przydawek, takiej, jak w przykładowych zdaniach: *najdziecie ośl<ę> uwiązane* (1553, Mk 11,2), i analogicznie: *i napelnione jest weselé* siedzącymi (1551, Mt 22,10). Zmiana wynika z potrzeby istnienia jednej wspólnej formy przymiotnika (w tym imiesłowu), niezróżnicowanej ze względu na pełnione przez nią funkcje składniowe. Wygrywa odmiana złożona jako swoista, właściwa tylko dla przymiotników, pogłębiająca różnicę między przymiotnikami i rzeczownikami, a początkowo niewiele się różniąca – bo tylko pochyleniem samogłoski *e* – od odmiany zaimków, co powoduje, że wszystkie określniki rzeczownika uzyskują najpierw podobną, ostatecznie jedną wspólną końcówkę. Na rzecz jednej wspólnej formy przymiotnika (w tym imiesłowu), niezależnej od pełnionych przez niego funkcji powoli wychodzi z użycia zachowywana dotąd głównie w funkcji orzecznika odmiana prosta, a w czasie zachodzenia zmiany nawet w jednym zdaniu mogą występować obie struktury:

Dłá tego wám powiedám że *będzie* od wás *wzięto królestwo* boże i *będzie dáné* narodowi który by czynił owoce jego (1551, Mt 21,43).

A gdy się ośm' dni wypełniło, żeby *dziecię było obrzezané*, *wezvano jest imię* jego Jezus, które *wezwané jest* od Anjoła, pierwszy niżli się on poczał w żywocie. (1553, Łk 2,21).

2) zaniku łącznika wyrażanego formą czasownika *być*, co jest zmianą paralelną do takiegoż zaniku łącznika w 3. os. analitycznego czasu przeszłego złożonego, składającego się również ze słowa posiłkowego *być* i odmiany prostej imiesłowu, którym jest dawny imiesłów czasu przeszłego czynny II. Ten stan powolnego zaniku przynajmniej jednego łącznika *jest* w stronie biernej mamy w Biblii brzeskiej w drugim ze wskazanych wyżej wersetów:

A gdy przyszedł dzień osmy, iżby *obrzezano dzieciątko*, tedy *imię* jego *názwano jest* Jezus, które *było miánowano* od Anjoła pierwszej niż się w żywocie poczęło. (1563, Łk 2,21).

Podobnie *obrzezano dzieciątko*, ale *názwano jest imię* i *było mianowano* lub – jak w przekładzie z 1599 – *było nazwano* (o imieniu) występuje również w przekładzie Czechowica i obu Wujkowych. W translacji Szymona Budnego jest tu natomiast konsekwentny bezosobnik, czyli struktura składniowa powstała po elipsie łącznika:

A gdy się spełniło ośm dni *obrzezać* otroczątko i *názwano imię* je(go) Jezus, które *názwano* od ánjoła, pierwszej niż się był zaczął w żywocie (1572, Łk 2,21).

3) w przytoczonym zdaniu z przekładu Budnego wyraźnie jest też widoczna kolejna zmiana, tj. przekształcenie się dawnego orzecznika w konstrukcji biernej, wyrażanego rzeczownikiem w M. lp. r.n., w biernikowe dopełnienie przy bezosobniku, powstałym po elipsie łącznika. Tę z kolei zmianę umożliwiają dwa czynniki: a) synkretyzm M. i B. rzeczowników i zaimków r.n., b) najczęstsza rekcja czasowników, czyli rekcja biernikowa. W konstrukcji powstałej po zmianie dawny podmiot, którym był rzeczownik lub zaimek w mianowniku r. nijakiego – wobec najczęstszej rekcji biernikowej i synkretyzmu M. i B. lp. rzeczowników r.n. – jest traktowany jako biernikowe dopełnienie.

Wszystkie wskazane zmiany umożliwiają postrzeganie dotychczasowego podmiotu (w przytoczonym zdaniu jest to zarówno *dzieciątko*, jak i *imię*) jako biernikowego dopełnienia, a bezużytecznych jako orzeczniki imiesłowów na *-no*, *-to*, *-ono* (w przykładzie są to odpowiednio *obrzezano* i *nazwano*) – jako nowych form czasownikowych, tzw. bezosobników. Ich usamodzielnienie powoduje, że formy mogą powstawać nie tylko od czasowników przechodnich o biernikowej rekcji, a dopełnienie nie jest wymagane. „Zmiany dokonane na płaszczyźnie składniowej powodują, że formy na *-no*, *-to*, *-ono* stają się kategoriale i potencjalnie mogą być tworzone od niemal każdego czasownika”¹¹⁶.

Szesnastowieczne teksty ewangelijne ukazują w tym zakresie rozchwiany stan i różny etap zmian. Przykładowo w Ewangelii z 1551 r. forma *rzeczono* – poświadczona ośmiokrotnie – występuje wyłącznie jako składnik strony biernej, tj. z łącznikiem *jest* i przy podmiocie wyrażonym zaimkiem *co*. Na rodzaj nijaki zaimka *co* wskazuje też często osobowa rodzajowa forma innego czasownika w zdaniu genetycznie eliptycznym po zaniku zaimka *to* w konstrukcji *to*, *co*, jak np.:

Aby się wypełniło *co jest rzeczono* przez Isajásza proroka gdzie mowi. (Mt4,14)

Podobnie też w Ewangelii z 1553 r., gdzie mamy 10 poświadczeń *jest rzeczono*, ale już w przekładzie z 1556 r. – na 24 imiesłowach *rzeczono* – 6 to bezosobniki, jak w wersecie:

Też *rzeczono* ktokolwiek by opuścił żonę swoją, niechaj jej da list rozwodny, (Mt 5,31).

Konstrukcja tego typu powstała po uproszczeniu konstrukcji pełnej: Też *to jest rzeczono* Tego typu nieuproszczone zdania występują w badanych tekstach, np.:

á był támo áż do śmierci Herodowej. Aby się nápełniło *to co rzeczono jest* od páná przez proroká mowiącego, z Egiptu wezwałem syná mojego (1556, Mt 2,15)

¹¹⁶ A. Kępińska, *Skąd się wziął w języku polskim bezosobnik, czyli o ewolucji form typu podano, pito (na materiale z Rozmyślania przemyskiego oraz Poncjana*, [w:] *Staropolszczyzna piękna i interesująca*, t.1. *Zbiór studiów* pod red. E. Koniusz i S. Cygana, Kielce 2006, s. 124.

Często nawet w sąsiadujących ze sobą fragmentach tekstu mamy z jednej strony do czynienia z dawną stroną bierną, z drugiej – już z bezosobnikiem, jak np. w wersecie Jn 20,12 i Jn 20,13 w przekładzie z r. 1556:

i ujrzǎłǎ dwu ǎnjołow w bieli siedzących, jednego u głowy, ǎ drugiego u nog, gdzie *położono było ciǎło* Jesusowo. (Jn 20,12), ale: Rzekli jej oni. Niewiǎsto czemu płǎczesz Rzekłǎ im. Iż *wzięto* pǎnǎ mojego, ǎ nie wie(m) gdzie *położono* jego. (Jn 20,13).

Podsumowując, w XVI-wiecznych przekładach Ewangelii występujǎ 4 rǳne etapy ewolucji dawnej strony biernej. Sǎ to:

1. Etap poczǎtkowy, czyli strona bierna skłǎdajǎcǎ się z: podmiotu wyrażonego rzeczownikiem lub zaimkiem w M. lp. r.n., formy czasownika *być* oraz imiesłowa biernego w M. lp. r.n. odmiany prostej, jak w wybranych przykłǎdach z najstarszego analizowanego tekstu:

A on odpowiadajǎc rzekł jem, Wszelkie *sadzenie* którego nie sadził ociec mój niebieski *bęǳie* *wykorzeniono* (1551, Mt 15,13).

Dłǎ tego wǎm powiedǎm, iż wszelki grzéch i *bluźnierstwo*, *bęǳie* *przepuszczono* ludziǎm, (1551, Mt 12,31)

Leć *bluźnierstwo* przeciwko duchowi *nie bęǳie* *przepuszczono* ludziǎm. I kto by powiedziǎł *słowo* przeciwko synowi człowieczemu, *przepuszczono* mu *bęǳie*, Leć kto by powiedziǎł przeciwko duchowi św<ę>t<ę>mu, *nie bęǳie* mu *przepuszczono* ani na tem świecie ani na onem przyszłym. (1551, Mt 12,32)

A wnet po ucisku dniow onych, *słǳce bęǳie zǎćmiono* (1551, Mt 24,29)

Tak się wy tedy móǳcie. Ojcze nasz któryś jest w niebiesiéch, Niechǎj *bęǳie* *święcono* imię twoje (1551, Mt 6,9)

Gdzie tǳ, gdy *jest* *wygnano* *Dyjabelstwo*, przemówił niemy, (1551, Mt 9,33)

i to co mǎ *bęǳie* *wzięto* od niego. (1551 Mt 13,12, teź Mt 25,29)

2. Konstrukcje po elipsie czasownikowego łącznika, ale z rzeczownikiem lub zaimkiem w M.-B. r. nijakiego, np.:

Błogosławieni jesteście, gdy by wǎs *urǎganié i przenaśladowanie od ludzi potkało abo] przeciwko wǎm wszelakie złé *słowo* dlǎ mnie kłamliwie *mówiono*] (1551, Mt 5,11).

rzekł: Pǎnie, kto uwierzył mowie naszej? i *rǎmię* pǎńskie komu *odkryto*? (1572, Jn 12,38).

3. Konstrukcje po elipsie rzeczownika lub zaimka w M.-B. r. nijakiego, ale z zachowaniem czasownikowego łącznika, np.:

jako *jest napisano* w zakonie pǎńskim (1553, Łk 2,23).

A gdy wyǳdǎżǎ wǎs, nie chciejcie myślić jǎko, ǎlbo co macie mowić. Bowiem *bęǳie* wǎm *dano* w onę godzinę co bęǳiecie mowili, (1556, Mt 10,19).

4. Etap końcowy, czyli bezosobniki – i to również od czasowników nie tylko o biernikowej rekcji, oraz – jeśli przyłączające dopełnienie – to niekoniecznie w postaci rzeczownika rodzaju nijakiego w bierniku:

Tedy *przywiedziono* mu opętanego który był ślepy i niemy, (1551, Mt 12,22).

Jako syn człowieczy nie przyszedł aby mu *służono*, ale żeby służył i dał żywot swój, okup za wiele ich. (1551, Mt 20,28)

kto by zaś zgorszył jedno z tych maluczkich którzy w mię wierzą raczyj by mu *uwięziano* podspodni kamień młyński na szyi jego, i *zatopiono* ji precz na głębokości morskiej (1551, Mt 18,6)

A oni wzięwszy pieniądze, jako jé *nauczono* uczynili, I rozślawiła się ta powieść u żydów aż do dnia dzisiejszego. (1551, Mt 28,15)

Tedy mu *offiarowano* dziatki aby na nie ręce włożył i modlił się (1551, Mt 19,13)

[A on] zasię posłał inszê sługi rzeknąc, Powieǳcie wezwanem, Otom obiad moj nagotował Wołów moich i kármnych dobytków *nabito* (1551, Mt, 22,4).

Postrzeganie imiesłowów na *-no*, *-to*, *-ono*, początkowo pełniących funkcję składników strony biernej, jako samodzielnych, nowych form czasownikowych jest możliwe dlatego, że:

1. Imiesłowy bierne tworzone były (i są) od czasowników przechodnich, a te mają zwykle biernikową rekcję. Zdania z podmiotem wyrażonym rzeczownikiem rodzaju nijakiego w M. lp., takie jak: *Pismo jest napisano* przekształcają się zatem po elipsie łącznika *jest* (nie tylko w czasie teraźniejszym) w bezpodmiotowe konstrukcje biernikowe: *Pismo napisano*.

2. Tak powstałe zdania jednoczłonowe (bez wypełnionego miejsca podmiotu) okazują się przydatne i potrzebne w systemie, bo brak podmiotu powoduje, że uwaga jest zwrócona na samą czynność lub stan.

3. Zbywająca — niegdyś pełnoprawny orzecznik w dawnej stronie biernej — forma typu *napisano* jest postrzegana jako nieokreślona osobowa przy dopełnieniu biernikowym, którym stał się pierwotny mianownikowy podmiot.

4. Miejsce podmiotu pozostaje niewypełnione, a swobodny szyk wyrazów w zdaniach polskich zezwala na zajęcie przez dawny M. lp. r.n., postrzegany teraz jako biernikowe dopełnienie, różnej pozycji w zdaniu, w tym inicjalnej.

5. Zmiana dotyczy najpierw konstrukcji z rzeczownikiem rodzaju nijakiego (*pismo napisano*), ale gdy konstrukcja się utrwała, obejmuje zarówno rzeczowniki wszystkich rodzajów, np. *książkę, esej napisano*, jak i czasowniki niekoniecznie przechodnie o biernikowej rekcji, np. *służono panu*.

2.7. Obce konstrukcje składniowe na przykładzie *accusativus cum infinitivo*

Za typową konstrukcję składniową przejętą w polszczyźnie z łaciny jest uznawany *accusativus cum infinitivo* (a.c.i). Zenon Klemensiewicz w *Gramatyce historycznej języka*

polskiego trzech autorów¹¹⁷ ustala, że występuje ona od XV do końca XVIII w., a jej ośrodkiem są: czasowniki postrzegania, myślenia, mówienia, twierdzenia, oznaczające chęć, wolę, prośbę, rzadko inne, biernikowe dopełnienie oraz czasownik w bezokoliczniku, którym w ogromnej przewadze jest *być*, a tylko w tekstach staropolskich izolowane inne czasowniki.

W XVI-wiecznych przekładach Ewangelii na język polski rzadko w badanej konstrukcji występuje czasownik inny niż *być*. Jest to np. bezokolicznik *widzieć*, przy czasowniku *żądać* należącym do grupy czasowników, które tworzą badaną konstrukcję, czyli *verba dicendi, sentiendi, affectuum i voluntatis*:

Kapituła 12. 3. Máryja náciera nogi Krystusowe. 14. Zacie wjeżdża do Jeruzálem. 20. Wiele Grekow *žadają widzieć Krystusá*. 24. A tám z nimi ma wiele świętych rozmow (1563, Jn 12, arg.)

Konstrukcja *žadają widzieć Krystusá* pojawia się w argumencie w Biblii brzeskiej, nie ma zatem możliwości sprawdzenia jej odpowiedników w innych przekładach, nie ma jej też ani w wersecie 20, ani 21:

Byli też niektorzy Grekowie z tych ktorzy zwykli chodzić áby się modlili w święto (20), A tak oni przyszli do Filipa ktory był z Bethsáidy Gálilejskiej, i prosili go mówiąc, Pánie chcemy Jezusá widzieć. (21).

W analizowanych tekstach drugim bezokolicznikiem innym niż *być* w omawianej konstrukcji jest bezokolicznik w frazie *przymusił uczenie wstąpić*, a osobowa forma czasownika *przymusić* również należy do wskazywanej grupy semantycznej czasowników, konstrukcja zawiera też biernikowe dopełnienie *uczenie*. Wszystko to pozwala ją uznać za konstrukcję *accusativus cum infinitivo*:

I wnet *przymusił uczenie swe wstąpić* w łódź, áby go uprzedzili ná drugą stronę do Bethsáidy, áżby on rozpuścił lud (1593, Mk 6,45).

W tym wersecie tak samo także w Biblii Wujka z 1599 r., a taż konstrukcja ponadto w innych przekładach jako: *przymusił uczenie swoje wsieść* w łódź (1553), *przymusił zwolenniki swoje wstąpić* w łódź (1556) oraz *przymusił uczenie swoje wnieść* w łódź (1572, jako Mk 6,46), co stanowi odpowiednik łacińskiego *coegit discipulos suos ascendere navim*. Jedynie w dwóch przekładach występują tu zadania podrzędne: u Leopoldy *przymusił zwolenniki swoje żeby do łodzi wstąpili*, oraz Czechowica *przymusił uczenie swe, żeby weszli w łódź*. W Biblii brzeskiej natomiast inna konstrukcja z bezokolicznikiem, a dopełnienie w C. wynika z rekcji czasownika *rozkazać*: *rozkazał zwolennikom swym wnieść w łódź*.

¹¹⁷ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1955, s. 435-436.

Konstrukcji zawierających osobową formę czasownika i bezokolicznik jest w przekładach Ewangelii znacznie więcej¹¹⁸, ale – jeśli nie składają się z *verbum finitum* czasowników mówienia, myślenia czy postrzegania, dopełnienia i bezokolicznika – to nie można ich traktować jako *accusativus cum infinitivo*. Na gruncie polskim – wobec stałej zamiany dopełnienia biernikowego z twierdzenia pozytywnego na dopełniaczowe w negacji – za wariant a.c.i. można natomiast uznać konstrukcję *powiádają nie być zmartwychwstania* z zaprzeczonym bezokolicznikiem *być* i dopełnieniem dopełniaczowym, jak w wersecie Mt 22,23 w Biblii Leopolity:

Onegoż dnia, przyszli też do niego Sáduceuszowie, którzy *powiádają nie być zmartwychwstania* ludzi: i jęli go pytać, (1561).

Ta sama konstrukcja także w przekładzie Budnego w postaci *mowią nie być powstania*, a w obu tych przekładach jest to dokładny odpowiednik łacińskiego a.c.i. *dicunt non esse resurrectionem* (o saduceuszach). W pozostałych przekładach tu zdania podrzędne: *powiedają żeby zmártwychwstanie nie było* (1551, 1553), *powiádają że nie jest zmartwychwstanie* (1556), *powiedają iż niemász zmartwychwstania* (1563), a tak samo, jak w Biblii brzeskiej – także w przekładzie Czechowica i obu Wujkowych, choć samogłoski mogą mieć diakryty w innych miejscach.

Krystyna Pisarkowa¹¹⁹ na przykładach z XVI-wiecznej polszczyzny dzieli konstrukcję *accusativus cum infinitivo* na dwa typy:

1) strukturę *accusativus cum infinitivo* właściwą, tj. zawierającą tylko redundantny czasownik, niekoniecznie *być*, bez części orzecznikowej, w postaci narzędnika predykatywnego, np. *widzę mrówki ziarna chować* – z przykładów autorki czy wspomniane wyżej *żądają widzieć Krystusá, przymusił uczenie wstąpić*, a także z bezokolicznikiem *być*: *powiádają nie być zmartwychwstania*,

2) pseudoodpowiednik konstrukcji zawierający nie tylko bezokolicznik *być*, ale także część orzecznikową, tj. narzędnik predykatywny, jak *widzę cię być chorym*.

Bezokolicznikowym składnikiem konstrukcji a.c.i. jest najczęściej bezokolicznik *być*, w pierwszym typie jako jej samodzielny składnik, w drugim – wymagający narzędnika predykatywnego. Oba typy konstrukcji z *być*, tj. z narzędnikiem predykatywnym i bez niego,

¹¹⁸ Por. tylko przykładowe: *A odpráwiwszy je pószedł na gorę modlić się*. (1553, Mk 6,46), warianty konstrukcji *poszedł modlić się* to: *szedł modlić się* (1556), *odszedł modlić się* (1577, 1593, 1599 oraz 1572 w Mk 6,47), tylko w Biblii Leopolity tu innowacyjne, i ładne: *A gdy lud rozpuścił, szedł ná gorę ná modlitwę*, a w Biblii brzeskiej – zdanie okolicznikowe celu: *A gdy je odpráwił, wszedł ná gorę áby się modlił*. Konstrukcja z bezokolicznikiem, obecna w tym wersecie w większości polskich XVI-wiecznych przekładów Ewangelii powiela strukturę łacińską: *abiit in montem orare*, ale nie jest to na razie przedmiotem zainteresowania.

¹¹⁹ K. Pisarkowa, *Historia składni języka polskiego*, Wrocław 1984, s. 152-154.

uznaje się tu za *accusativus cum infinitivo*, rezygnując z nazwy *pseudoodpowiednik accusativus cum infinitivo* dla konstrukcji z narzędnikiem predykatywnym, zwłaszcza że również w łacinie występują te same składniki, por. łaciński fragment wersetu Łk 20,41: *Quomodo dicunt Christum filium esse David?* i jego odpowiednik w Biblii brzeskiej: *Jákož powiádáją Krystusá być synem Dawidowym*. Brak bądź obecność narzędnika predykatywnego przy czasowniku *być* wynika z jego dwóch głównych, obu pełnoprawnych, znaczeń, tj. z jednej strony sygnalizowania fizycznej obecności, z drugiej zaś – wskazywania na bycie kimś, czymś lub jakimś, w stanowiącym integralną całość orzeczeniu słowno-imiennym. Czasownik *być* zarówno jako ośrodek orzeczenia czasownikowego, jak i jako łącznik w orzeczeniu imiennym jest takim samym czasownikiem, nie traci nic ze swojej podstawowej funkcji nazywania czynności lub stanu. Nie ma potrzeby rozróżnienia a.c.i. właściwego i jego pseudoodpowiednika, zwłaszcza że w konstrukcji *accusativus cum infinitivo* samodzielne *być* jest poświadczane rzadko, a w zebranych przeze mnie przykładach potwierdza je tylko wspomniana już struktura *powiádáją nie być zmartwychwstania*. Orzecznik, tyle tylko że nie jest nim najczęstszy narzędnik predykatywny, ale – bo mamy do czynienia z przymiotnikiem – mianownik, zawiera nawet konstrukcja *małżeństwo nierozdzielne być pokazuje*, w której przymiotnik *nierozdzielne* stanowi całość z orzecznikiem *być*, a nie przydawkę rzeczownika *małżeństwo*, z argumentu wersetu Mt 19 w przekładzie Wujka z roku 1993:

Rozdział XIX. 3. *Małżeństwo* z ustawy swej *nierozdzielne być pokazuje*.

Orzecznik predykatywny w mianowniku, jako wyrażony przymiotnikiem, pojawia się ponadto wśród uwzględnianych na końcu tego podrozdziału polskich odpowiedników łacińskiej konstrukcji *accusativus cum infinitivo* w funkcji podmiotowej, innej niż omawiana tu dopełnieniowa. Jej kontynuantem w polszczyźnie jest *nominativus cum infinitivo*, a konstrukcja *Kto zda się tobie bliźni być* występuje w przekładzie Szymona Budnego, co różni ten przekład od innych translacji zawierających tu narzędnik predykatywny, jak *Kto zda się tobie bliżnim być* (1577):

Kto przeto z tych trzech zda się tobie bliźni być (onemu) który wpadł między zbojce? (1572, Łk 10,36).

W konstrukcjach kontynuujących w polszczyźnie łacińską strukturę *accusativus cum infinitivo* bezokolicznik pełni najczęściej funkcję łącznika czy quasi-łącznika, a poza wskazanymi wyżej dwoma przykładami z orzecznikiem przymiotnikowym w M. w niemal wszystkich pozostałych wyekscerpowanych z XVI-wiecznych Ewangelii przykładach wymaga orzecznika w postaci rzeczownika, przymiotnika lub zaimka w narzędniku, co w wypadku przymiotników i zaimków wynika z analogii do rzeczowników. Z orzecznikiem w

narzędniku mamy do czynienia także wówczas, gdy jest on wyrażany rzeczownikiem z końcówką synkretyczną, jak genetyczna końcówka N. lm. r.m. -y/-i (po k, g) w przykładzie *powiedział ony być Bogi*:

Jeśliżec *powiedział ony być Bogi* do których się stało słowo Boże, a nie może być pismo pokazane, (1563, Jn 10,35).

Konstrukcja a.c.i. we wskazanym wersecie Jn 10,35 występuje tylko w Biblii brzeskiej i jest innowacją, nie powielając łacińskiego: *Si illos dixit deos, ad quos sermo Dei factus est, et non potest solvi Scriptura*. To pozostałe przekłady są tu wierne podstawie: *Jeśli ony powiedział bogami* (1553, 1556), *Ponieważże nazywał te bogami* (1561), *Jeśli ony nazywał Bogami* (1572), *Jeśliżec ony nazywał Bogi* (1577) oraz *Jeśliżec one nazywał Bogami* (1593, 1599). Obecność omawianej konstrukcji w Biblii brzeskiej poświadcza jej pełną aktywizację w polszczyźnie i żywot niezależny od łaciny.

Orzecznikami narzędnikowymi są również zaimki wprowadzające zdania pytające *kim i kim, czym czy ktoremże*, jak w wersecie Mk 8,27, w którym omawiana konstrukcja jest konsekwentna i powiela łacińskie *Quem me dicunt esse homines?* Werset ten w obu przekładach Wujka ma postać:

I wyszedł Jezus i uczniowie jego do miasteczek Cezarei Filippowej: a w drodze pytał uczniów swych, mówiąc im: *Czym mię powiedają być ludzie?* (1593)

Warianty zaś konstrukcji *Czym mię powiedają być ludzie?* – w pozostałych przekładach są następujące: *kim mię być ludzie powiedają?* (1553), *Kim mie mówią być ludzie?* (1556), *Kim mię być ludzie powiadają?* (1561), *Ktoremże mię ludzie być powiedają?* (1563), *kim mię powiedają być ludzie?* (1577) oraz nietypowe w przekładzie Budnego *kogo mię mówią ludzie być.* (1572). W podanych przykładach osobowym czasownikiem są formy *mówią* (2) i *powiedają/powiadają* (6), a narzędnikiem predykatywnym przy bezokoliczniku *być* – *czym* (2), *kim* (4) i *ktoremże* (1). Wyjątkowo w przekładzie Budnego odpowiednikiem tych narzędników jest zaimek w B. *kogo*, pojawiający się zapewne jako nawiązanie do biernikowego *mię*. Konstrukcję z *kogo* niewątpliwie trzeba uznać za a.c.i, ale to pokazuje, że niekoniecznie trzeba ustalać, że bezokolicznik *być* wymaga w niej narzędnika predykatywnego, bo – co wskazane już było wyżej – orzecznikiem może być również forma w M., a także – jak tu – w B. Zwraca na to uwagę Krystyna Pisarkowa, mówiąc głównie o narzędniku predykatywnym, ale wskazując też warianty konstrukcji:

Wspólną cechą obu wariantów konstrukcji z bezokolicznikiem *być* jest, że funkcja predykatywna realizuje się poza tym bezokolicznikiem w określniku narzędnikowym, mianownikowym, biernikowym, to jest w imiennej części orzecznikowej¹²⁰.

Biernikowe *kogo* nie jest zresztą w przekładach Ewangelii izolowane, bo występuje też w kolejnym wersecie u Budnego, mianowicie Mk 8,29, oraz w wersecie Mt 16,15 w przekładzie Leopoldy:

Rzekł do nich Jezus: A wy też *kogo mie być powiadacie?* (1561, Mt 16,15).

Konstrukcja a.c.i. w wersecie Mt 16,15 – podobnie jak w poprzednio omówionym wersecie Mk 8,27 – występuje nie tylko w tłumaczeniu Leopoldy, lecz we wszystkich przekładach, powielając łacińskie *quem me esse dicitis?*, a jej warianty to: *kiem mię być powiedacie?* (1551, 1553), *kim mnie być mowicie?* (1556), A wy *kiem mię być powiedacie?* (1563), Wy zaś *kim mię mowicie być?* (1572), á wy *kiem mię być powiedacie?* (1577), A wy *kim mię być powiedacie?* (1593), A wy *kim mię być powiádacie?* (1599). Inaczej niż w Mk 8,27 w tym wersecie wariantów leksykalnych orzecznika narzędnikowego nie ma, bo formy *kim* (4) i *kiem* (3) to odpowiednio nowsza i starsza postać N. Warto też zwrócić uwagę, że najwięcej form *verbum finitum* – podobnie jak w poprzednio omówionym wersecie – to formy czasownika *powiadać* (7), dwie zaś – *mówić*.

Struktura *accusativus cum infinitivo* często pojawia się w paralelnych wersetach we wszystkich XVI-wiecznych przekładach Ewangelii, co zostało już ukazane na przykładzie wersetów Mt 16,15 i Mk 8,27. Występuje także w pobliskich wersetach (tj. Mt 16,13 i Mk 6,29) w obu tych Ewangeliach w przypowieści o tym, jak ludzie odbierają Jezusa, a także w tej samej przypowieści w Ewangelii Łukasza – Łk 9,18 i Łk 9,20, co jest uwzględnione tabelarycznie. Tabela nie zawiera przykładów występujących w argumentach, bo nie mają one odpowiedników w innych przekładach. Konstrukcje a.c.i. z argumentów z Biblii brzeskiej (*żądadą widzieć Krystusa*) oraz z pierwszego przekładu Wujka (*małżeństwo nierozdzielne być pokazuje*) zostały już wskazane wyżej, kolejny argument zawierający omawianą konstrukcję pochodzi z Biblii Leopoldy. Jest to *ktorego być synem Bożym* wprowadzana czasownikiem *poznawa* z grupy *verba sentiendi*, pełniącym funkcję orzeczenia głównego i konotującego całą integralnie złożoną konstrukcję:

Jan pokutę kążąc, Pána Krystusa z tłuszczami krzci, *ktorego być synem Bożym* niebieskim znakiem *poznawa*, ktorego też tu rodzaj wypisan jest. (1561, Łk 3, argument)

Wypada też podkreślić, że opracowanie nie rości pretensji do rejestracji wszystkich poświadczonych przykładów konstrukcji *accusativus cum infinitivo*. Uwadze umknąć mogły

¹²⁰ K. Pisarkowa, *Historia składni języka polskiego*, Wrocław 1984, s. 153.

zwłaszcza te z nich, które występują tylko w jednym przekładzie, jak *obludę być mniemali* w wersecie Mk 6,49 z translacji Murzynowskiego z 1553 r.:

A oni ujrząwszy go a on po morzu idzie *obludę] być mniemali, i krzyknęli, (1553, Mk 6,49).

W pozostałych translacjach mamy tu zdanie dopełnieniowe, wprowadzane spójnikiem *żeby*, jak w przykładzie:

Ale oni gdy ujrzeli go chodzącego po morzu, mniemali żeby obludą była. I krzyknęli. (1556).

W tabeli zostały zarejestrowane konstrukcje występujące w przykładach innych niż dotychczas omówione, tj. brak w niej danych z wersetów Mt 22,23, Mk 6,45 i Jn 10,35, a przykład z Ewangelii św. Mateusza z r. 1551 jest uwzględniony pod nią.

Tabela 28. Konstrukcja *accusativus cum infinitivo* w XVI-wiecznych przekładach Ewangelii w paralelnych wersetach; brak konstrukcji sygnalizowany jest pogrubionym słowem **brak**, po którym pojawia się jej odpowiednik

Lp	Wer s	1553	1556	1561	1563	1572	1577	1593	1599	Łac.	Czasownik nadrzędny	
1.	Mt 16,13	<i>Kiem być mienią ludzie mnie</i>	<i>Kim mowią ludzie być syna człowie czego?</i>	<i>Kim też ludzie powiád ąją być syná człowie czego?</i>	<i>Kiemże mię powied ąją być ludzie?</i>	<i>Kim mię mowią ludzie być:, syná człowie czego?</i>	<i>kiem mię powied ąją być ludzie Syná człowie czego?</i>	<i>Czym mienią być ludzie Syná człowieczego?</i>		<i>Quem dicunt homines esse Filium hominis?</i>	mienią (3), mowią (2) powiadają (3)	
2.	Mk 6,20	<i>wiedzą c go [być] mężem sprawie dliwym i święty m</i>	brak: <i>wiedzą c go męża sprawie dliweg o i święteg o</i>	<i>wiedzą c go być mężem sprawie dliwym i święty m</i>	brak: <i>wiedzą c że był mąż sprawie dliwy i święty</i>	brak: <i>wiedzą c że był mąż sprawie dliwy i święty</i>	<i>wiedząc go być mężem sprawiedliwym i świętym</i>			brak: <i>sciens eum virum justum et sanctum</i>	<i>wiedząc (5)</i>	
3.	Mk 8,29	<i>wy zaś kim mię być powied acie?</i>	<i>A wy zaś kim mie być powiád acie?</i>	<i>A wy też kiem mię być powiád acie?</i>	<i>Wy zasię ktorym mię być powied acie?</i>	<i>wy zasię kogo mię mowici e być?</i>	<i>A wy kim mię być powiedacie? (w 1599: powiadacie)</i>			<i>Vos vero quem me esse dicitis?</i>	powiadacie (7) mowicie (1)	
4.	Mk 12,37	brak: Sám tedy Dawid zowie go panem (drobne różnice zapisu, dotyczą np. diakrytów)				<i>Dawid powied a go być Pánem</i>	<i>Sam przeto Dawid powied a go (być) Pánem</i>	brak: Sam tedy Dawid zowie go Pánem			brak: <i>Ipse ergo David dicit eum Dominu m</i>	powieda (2)
5.	Łk 9,18	<i>Kim mię być rzesze powied ają?</i>	<i>Ktorym mie mienią być tłuszcz</i>	<i>Kim mię być powiád ąją tłuszcz</i>	<i>Kimże mię powied a być ten</i>	<i>Kim mię mowią być tłuszcz</i>	<i>Kim mię powied ąją być tłumy</i>	<i>Kim mię powiedąją być rzesze? (1599: powiadają i</i>		<i>Quem me dicunt esse turbae?</i>	powiadają (5) powieda (1) mienią (1)	

			e?	e?	lud?	e?		rzesze)		mowią (1)
6.	Łk 9,20	Lecz wy <i>kiem mię być powiedacie?</i>	A wy <i>ktorym mie być mienicie?</i>	A wy <i>kim mię też być mienicie?</i>	A wy <i>kim mię być powiedacie?</i>	wy zaś <i>kim mię mowicie być?</i>	A wy <i>kim mię być powiedacie?</i> (1599: <i>powiadacie</i>)		Vos autem <i>quem me esse dicitis?</i>	powiadacie (5), mienicie (2) mowicie (1)
7.	Łk 18,19	brak: Przecz mię zowiesz z dobrem?	brak: Co mię zowiesz z dobrym?	brak: Czemu mię zowiesz z dobrym?	Przecż <i>e mię powiedasz być dobrym?</i>	brak: Co mię mowisz dobrym?	brak: Przecz mię zowiesz dobrym? (drobne różnice w zapisie)		brak: Quid me dicis bonum?	powiedasz (1)
8.	Łk 20,37	brak: gdyż zowie pana Bogiem Abrahama, i Bogiem Isaako, i Bogiem Jakobo.	brak: kiedy zowie páná Bogie(m) Abrahám, i Bogiem Izááko, i Bogiem Jakobo.	brak: kiedy zowie Páná, Bogiem Abrahám, i Bogiem Izááko, i Bogiem Jakobo.	gdy <i>powieda być Páná Bogiem Abrahám, i Bogiem Izááko, i Bogiem Jakobo.</i>	brak: gdy Páná zowie Bogiem Abrahám, i Bogiem Izááko, i Bogiem Jakobo.	brak: gdy zowie Páná Bogiem Abrahám, i Bogiem Izááko, i Bogiem Jakobo.	brak: jako zowie Páná, Bogie(m) Abrahám, i Bogiem Izááko, i Bogiem Jakobo.	brak: sicut dicit Dominum, Deum Abraham, et Deum Isaac, et Deum Jacob.	powieda (1)
9.	Łk 20,41	brak: Jakiż powiedział, żeby Chrystus był synem Dawido.	Jakiż <i>powiadają Krystusá być synem Dawidowym</i>		brak: Jakiż wżdy powiedział, żeby Krystus był synem Dawido.	Jako <i>mowią Krystus á synem być Dawidowym</i>	brak: Jakiż powiedział, żeby Chrystus był synem Dawido?	brak: Jakiż powiedają, żeby Christus był synem Dawidowym?	Quomodo <i>dicunt Christum filium esse David?</i>	powiadają (2), mówią (1)
10.	Jn 8,54	brak: którego wy powiedacie, iż jest bogiem waszym.	brak: którego wy powiadacie, iż bog wasz jest.	brak: którego wy powiadacie, że Bogiem waszym jest.	ktorego wy <i>powiedacie być Bogiem waszym.</i>	brak: którego wy powiedacie, iż Bogiem waszym jest.	brak: którego wy powiedacie, iż jest Bogiem waszym. (1599: którego powiadacie)		brak: quem vos dicitis quia Deus vester est	powiedacie (1)
11.	Jn 9,19	brak: którego wy powiedacie, iż się niewidomem narodził?	brak: którego wy powiadacie, iż ślepym narodził się jest?	brak: o którym wy powiadacie, że się ślepym narodził?	ktorego <i>ście powiedali być ślepo narodziłym?</i>	brak: którego wy powiedacie, iż ślepym się urodził?	brak: którego powiedział, iż się ślepo narodził?	brak: którego wy powiedacie, iż się ślepo narodził? (1599: którego, powiadacie)	brak: quem vos dicitis quia caecus natus est?	powiedaliście (1)
12.	Jn 17,3	brak: aby	brak: aby	brak: aby cie	aby <i>ciebie</i>	brak: aby	brak: aby	brak: aby poznali	brak: ut	znali (1)

		ciebie poznali samego prawdziwego Boga	poznali ciebie samego Bogę prawdziwego	poznali samego Bogę prawdziwego	sámego znali być Bogiem prawdziwym	poznali ciebie same(g o) prawdziwego Bogę	poznali ciebie same(g o) prawdziwego Bogę	ciebie, sámego Bogę prawdziwego		cognosca nt te, solum Deum verum	
Razem	5	5	6	10	6	5	5	5	5	5	29: powiadać 6: mienić 6: mówić 5: wiedzieć 1: znać Razem: 47

Ponieważ tabela zawiera tylko przykłady samej konstrukcji a.c.i., tu dla ilustracji jej kontekstowego użycia podano całe pojedyncze wersety – z kolejnych chronologicznie przekładów, jeśli konstrukcja w nich występuje; pierwszy przykład pochodzi z Ewangelii z r. 1551 – jako nieuwzględniony w tabeli:

1. A gdy przyszedł Jezus w strony Cesaryjéj [przezwoiskiem] Filipowyj, pytał uczniów swoich rzeknąc, *Kiem być mienią* ludzie *mnie* to syna człowieczégo? (1551, Mt 16,13)¹²¹.
2. Bo Heród bał się Jána, *wiedząc go [być] mężem* sprawiedliwym i świętym, i oglądał się nań osobiwie] czynił wiele usłuchawszy go, a rád słuchał jego. (1553, Mk 6,20).
3. Tedy rzekł im. A wy zaś *kim mie być powiadacie?* Odpowiadając Piotr rzekł jemu. Ty jesteś Christus. (1556, Mk 8,29).
4. A tak sam Dawid *powieda go być Pánem*, S_kądże tedy jest Synem jego? A bárzo wiele ludu rado go słuchało. (1563, Mk 12,37).
5. A stało sie: gdy był sam modlący sie, byli też z nim zwolennicy, tedy ich pytał, mówiąc: *Kim mię być powiadają* tłuszcze? (1561, Łk 9,18).
6. I rzekł im: wy zaś *kim mię mowicie być?* Odpowiadając zaś Piotr rzekł: Krystusem Bożym. (1572, Łk 9,20).
7. I powiedział mu Jezus, *Przecżże mię powiedasz być dobrym?* Żadenci nie jest dobrym, jednoż jeden to jest Bog. (1563, Łk 18,19).
8. A iż umarli wstać mają: Teżci to i Mojżesz oznajmił u krzá, gdy *powieda być Páná Bogiem* Abrahámowym, i Bogiem Izaákowym, i Bogiem Jákobowym. (1563, Łk 20,37).
9. A rzekł do nich. Jákoż *powiadają Krystusá być synem* Dawidowym, (1556, Łk 20,41).
10. Tedy odpowiedział Jezus, Jeśliż się ja sam chwale, chwałá moją nic nie jest, onci Ociec moj jest ten który mię chwali, *ktorego wy powiedacie być Bogiem* wászym. (1563, Jn 8,54).
11. Pytáli ich tedy mówiąc, I tenże jest syn wász on *ktoregoście powiedáli być ślepo* *národzonym?* Jákoż wždy teraz widzi? (1563, Jn 9,19).

¹²¹ To jest w tym wersecie partykułą wzmacniającą.

12. A tenci jest żywot wieczny, áby *ciebie* sáмого *znali być Bogiem prawdziwym*, i ktoregoś posłał Jezusá Krystusá. (1563, Jn 17,3).

Konstrukcja a.c.i. w uwzględnianych tabelarycznie 12 wersetach występuje 48 razy, przy czym nadrzędnym czasownikiem ją konotującym jest najczęściej czasownik *powiadać* (w różnych postaciach fonetycznych w zakresie przegłosu), poświadczony 29 razy, mniejszą frekwencję ma *mienić* (7 poświadczeń) i *mówić* (6). Czasowniki te należą do grupy *verba dicendi*, a czasowniki z grupy *verba sentiendi* mają mniejszą frekwencję tekstową; są to *wiedzieć* (5) i pojedyncze *znać*. Najczęściej – bo aż dziesięciokrotnie – konstrukcja ta występuje w Ewangeliach z Biblii brzeskiej, aż pięciokrotnie pojawiając się w tych miejscach, gdzie nie ma jej w łacinie. Zwyczajne użycie w Biblii brzeskiej jest wówczas jedyne, choć czasem – jak np. w wersecie Mk 12,37 – badana struktura występuje też w translacji Budnego. Zdarza się i tak, jak w wersecie Mk 6,20, w którym brak konstrukcji w łacinie, ale jej obecność w polskich przekładach Ewangelii dotyczy nie przekładu brzeskiego, lecz królewieckiego z 1553 r., Leopoldy, Czechowica i obu Wujkowych, co wskazuje, że także i w tych translacjach konstrukcja zaczyna funkcjonować niezależnie od łaciny. Twórcza adaptacja łacińskiej konstrukcji a.c.i. przejawia się wówczas także w tym, że jej czasownik nadrzędny to nie *verbum finitum*, lecz imiesłów *wiedząc*.

K. Pisarkowa wykazuje, że wskazywaną konstrukcję konotują nie tylko „*verba declarandi, dicendi, sentiendi*, czyli czasowniki postrzegania, myślenia, mówienia”¹²², ale także inne czasowniki. W XVI-wiecznych Ewangeliach w skład badanej konstrukcji nie wchodzi jednak czasowniki spoza wskazywanej grupy. Ośrodkiem konstrukcji są tu bowiem następujące czasowniki: *mienić*, *mówić*, *powiadać* oraz *poznawać*, *wiedzieć* i *znać*, przy czym zdecydowanie najczęstszy jest *powiadać*:

mienić: I rzekł do nich: A wy *kim* *mię* też *być mienicie*? Odpowiadając Simon Piotr, rzekł: Christusem Bożym. (1561, Łk 9,20), i inne przykłady,

mówić: I wyszedł jest Jezus i zwolennicy jego do zameczkow Cesaree Philippowej, i ná drodze pytał zwolenników swoich mówiąc im. *Kim* *mie* *mowią być* ludzie? (1556, Mk 8,27), też w innych wersetach,

powiadać/ powiedzieć: I wyszedł jest Jezus i zwolennicy jego do miasteczek Cesárei (przezwoiskiem) Philipowej: á w drodze będąc pytał zwolenników swych, temi słowy: *Kim* *mię być* ludzie *powiádają*? (1561, Mk 8,27), tak też 1563: A wyszedłszy Jezus i zwolennicy jego do miasteczek Cesárei, którą nazywano Filipową, pytał zwolenników swoich na drodze, mówiąc do nich, *Ktoremże* *mię* ludzie *być powiédają*? (1563, Mk 8,27); to zdecydowanie najczęstszy czasownik nadrzędny badanej konstrukcji, a przytoczenie wersetów równoległych wskazuje na jego wymiennność z znacznie rzadszym *mówić*,

¹²² K. Pisarkowa, *Historia składni języka polskiego*, Wrocław 1984, s. 154.

poznawać: Jan pokutę każąc, Pána Krystusa z tłuszczami krzci, *ktorego być synem Bożym* niebieskim znakiem *poznawa*, ktorego też tu rodzaj wypisan jest. (1561, Łk 3, argument),

wiedzieć: Bo sie Herod obawiał Janá, *wiedząc go być mężem sprawiedliwym i świętym*, i przyszedł go á wiele rzeczy czynił usłuchiwając go: á z chucią go słuchał. (1561, Mk 6,20),

znać: A tenci jest żywot wieczny, áby ciebie sámeo *znali być Bogiem prawdziwym*, i ktoregoś posłał Jezusá Krystusá. (1563, Jn 17,3).

We wszystkich omówionych już zdaniach *accusativus cum infinitivo* pełni funkcję dopełnienia, i jest to w dawnej polszczyźnie, nie tylko w XVI-wiecznych Ewangeliach, użycie najczęstsze. W łacinie konstrukcja ta występuje także jako podmiot, m.in. po czasownikach bezosobowych lub użytych bezosobowo, jak w wersecie Łk 10,36: *Quis horum trium videtur tibi proximus fuisse illi*. W polskich translacjach takimi czasownikami są *widzieć się* i *zdać się* w niemal obligatoryjnej celownikowej rekcji, używane wówczas w 3. os. lp., jak w translacji z 1556 r.:

I któryż z tych trzech widzi sie tobie być bliżnim onemu który wpadł między łotry? (1556, Łk 10,36).

Spośród polskich przekładów Ewangelii tę konstrukcję powielają w tym wersecie wszystkie, z wyjątkiem tłumaczenia Murzynowskiego:

Któż tedy z tych trzech wedle twego widzenia był temu bliżny, który wpadł między łotry? (1551).

W polskich konstrukcjach typu *któryż widzi sie tobie być bliżnim* nadrzędnikiem jest *widzi się (tobie)*, a rzeczownik czy – jak w przykładzie – zaimek jest w mianowniku. Aktywizacja do polszczyzny łacińskiej konstrukcji a.c.i. używanej w funkcji podmiotowej skutkuje obecnością rzeczownika lub zaimka w M. i polską konstrukcją *nominativus cum infinitivo* jako odpowiednikiem łacińskiej konstrukcji *accusativus cum infinitivo*. Jej ośrodkiem w polszczyźnie są takie frazy, jak właśnie *widzi się tobie*, także w postaci *ci się widzi*, jak w przykładzie brzeskim:

A tak z tych trzech *któryż ci się widzi bliższym być* onemu co był wpadł między zbojce? (1563).

Konstrukcja w tym wersecie występuje także w pozostałych przekładach, a jej nadrzędnikiem jest wówczas *zda się tobie*, przy czym tylko w przykładzie Budnego, o czym już była mowa, substantywizowany przymiotnik jest w M.:

Kto przeto z tych trzech zda się tobie bliżni być (onemu) który wpadł między zbojce? (1572).

Któryż tedy z tych trzech zda się tobie bliżnim być, onemu co był wpadł między zbojce? (1577).

Któryż z tych trzech zda się tobie bliżnim być onemu co był wpadł między zbojce? (1593).

Któryż z tych trzech zda sie tobie bliżnim być onému co wpadł między zbójce? (1599).

Zaimek *ty* w *C.* ma też wariantywną postać *ci* i to ona, w postaci skróconej do *ć* w pozycji posamogłoskowej, jest przyłączona przez czasownik *zda* – w przekładzie Leopoldy:

Powiedźże *ktory* z tych trzech *zda-ć sie być bliżnim* onemu *ktory* wpadł między łotry? (1561).

2.8. Partykuły wprowadzające pytania o rozstrzygnięcie

W XVI-wiecznej polszczyźnie liczne operatory zdaniowe, wprowadzające już to pytania, już to różne typy zdań złożonych, są z jednej strony synonimiczne, z drugiej zaś – homonimiczne. Przykładowo w funkcji sygnałów pytań o rozstrzygnięcie występuje wiele synonimów, jak *abo* i *albo*, *aza*, *azali*, *czy*, *czyli*, *iza*, *izali*, *jeśli*, *li*, *za*, *zali* i in. Postać wielu z nich wskazuje, że u ich genezy stoi dawne wyrażenie spójnikowe, a zapisy typu *a za*, *a zali* czy *i za* współwystępują obok zapisów *aza*, *azali* i *iza*, poświadczając etap przechodzenia wyrażen typu *a zali* w jednostki leksykalne typu *azali*, powstałe wskutek przekształceń prozodycznych. Rejestr partykuł pytajnych zwiększa się jeszcze wskutek przyłączania przez nie partykuł wzmacniających, jak *ci* i *że*, w pozycji posamogłoskowej zwykle skróconych, oraz partykuły trybu przypuszczającego, co z wyrazów typu *azać*, *czyliż* czy *zali by* czyni odrębne jednostki leksykalne. Wiele z tych leksemów to wprawdzie synonimy, ale używane jednak w innych typach zdań pytajnych, jak *czy* czy *czyli* czy zwłaszcza *abo* i *albo*, zwykle wprowadzające drugi (i kolejny) człon szeregu rozłącznego, podczas gdy *aza*, *azali*, *izali* i in. nie mają ograniczeń w zakresie stosowalności. Część z nich to homonimy, pełniące więcej niż jedną funkcję, jak np. *abo* i *albo* czy *czy*, *czyli*, a także rzadziej *li* i *jeśli* – ponadto spójniki zdań rozłącznych, lub *li* czy *jeśli* – ówczesznie w kolejnej, tym razem częściej funkcji, mianowicie wprowadzania zdań warunkowych, jak przykładowe:

a) w funkcji partykuły pytajnej ‘czy’:

li: Tedy Piotr przystąpiwszy do niego rzekł, Pánie: Ile_kroć brát moj zgrzeszy przeciwko mnie, mam*li* mu odpuścić? *izali* do siódmego rázu? (1563, Mt 18,21),

jeśli: Lecz Jezus milczał, A odpowiadając przedniejszy Kapłan, rzekł mu, Poprzysięgam cię przez Bogá żywego, ábyś nam powiedział, *jeśliś* ty jest Krystus on Syn Boży? (1563, Mt 26,63),

b) w funkcji spójnika rozłącznego ‘czy’:

li: Czujcież tedy (bo nie wiecie kiedy Pan domu przyjdzie: z wieczoráli, ábo w północy, ábo gdy kury poją z poránku) (1599, Mk 13,35),

jeśli: Czujcież tedy, (bo nie wiecie gdy Pan domu onego przyjdzie, jeśliż z wieczorą, *jeśli* w pońocy, *jeśli* gdy kurzy zápoją, *jeśli* z poránku) (1563, Mk 13,35),

c) w funkcji spójnika ‘jeśli, jeżeli’:

li: A przyda-*li* mu sie ją náleść: záprawdę wam powiádam, że sie jej więcej ráduje, niż onym dziewięcidziesiąt i dziewięci ktore nie błádziły. (1561, Mt 18,13)

jeśli: *Jeśli* więc ręká twojá, álbo nogá twá gorszy cie, odetnij ją, á zárzuć od siebie. Dobrze tobie jest ku żywotowi wniść mdłym, álbo chromym, niżliby dwie ręce álbo dwie nodze májąc, być wrzuconemu w ogień wieczny. (1556, Mt 18,8).

Wyspecjalizowane w jednej tylko funkcji wprowadzania zdań pytajnych są natomiast takie partykuły, jak *zali*, *azali*, *izali*, czyli te, u genezy których stoi pytajne *za*.

Tu sporządza się rejestr partykuł wprowadzających pytania o rozstrzygnięcie w XVI-wiecznych przekładach Ewangelii – jako przykład różnic między stanem szesnastowiecznym a współczesnym w zasobie i zakresie użycia wskaźników zespolenia¹²³. Nawet przez oprogramowanie AntConc trudne jest dokładne sprawdzenie liczebności partykuł, a w wypadku partykuły *li* przyłączanej przez poprzedzający wyraz niemal niemożliwe, bo po wpisaniu polecenia **li* otrzymuje się zwykle ponad 2000 rekordów dla każdego przekładu, w ogromnej większości form 3. os. lm. cz. przeszłego czasowników. To żmudne badanie także dlatego, że sprawdzenia wymagają formy z diakrytami nad samogłoskami i bez nich, bo niemal w każdym przekładzie zapis jest niekonsekwentny, jak w przekładzie z 1556 r., w którym przykładowa partykuła *aza* jest poświadczona trzykrotnie w zapisach: *azaście* (Mt 21,42), *azam* (Mt 26,22) i *ázaście* (Mt 21,16). Już ten przywołany stan pokazuje, że analizowane partykuły przyłączają też końcówki osobowe czasu teraźniejszego czasownika *być* oraz czasu przeszłego, a kombinacje mogą być różne, jak przykładowe w zapisie łącznym: *alboście*, *azam*, *azażem*, *czyliś*, *izalim*, *izaś*, *izażem*, *izażeś*, *jeśliś*, *owaś*, *zaliś*, *zaliście*, *zażechmy*, *zażem*, *zażeś* czy *zażeście*. Rozstrzygnięcia wymaga też sposób traktowania zapisów typu *a za*, *aza* wobec istnienia partykuły *za*; tu zdecydowałam się na sygnalizowanie odrębnego zapisu *a za*, nie traktując go jako błędu czy wariantu zapisu partykuły *aza*, lecz jako stan pośredni, poświadczający etap przejścia od partykuły *za* poprzez *a za* do *aza*; w zapisach typu *a za* za partykułę wciąż uznaję *za*, sygnalizując oczywiście poprzedzający spójnik. Partykuła *za* i pochodne od niej partykuły, oparte tylko o spójniki *a* i *i*, czyli *aza* i *iza* niewzmocnione partykułą *li*, należą do partykuł o najmniejszej frekwencji, poza zupełnie wyjątkową partykułą *owa*, poświadczoną pojedynczo w przekładzie z 1553 r. oraz

¹²³ Zestawienie partykuł to wynik prac w ramach grantu pod kierunkiem K. Kleszczowej, *Polskie wyrażenia funkcyjne w ujęciu diachronicznym* (NCN nr UMO-2011/01/B/HS2/04643).

dwukrotnie – z 1561 r. Zdania z tą partykułą i jej odpowiednikami w innych przekładach zawiera tabela nr 29.

Tabela 29. Partykuła *owa* i jej odpowiedniki w wersecie Mk 11,13 i Jn 18,37

	Mk 11,13	Sposoby wprowadzenia pytania	Jn 18,37	Sposoby wprowadzenia pytania
1553	I ujrząwszy figę z daleka którą to miała liście [na sobie] szedł [do niej] owa by co znalazł na niej	<i>Owa</i>	Rzekł mu tedy Piłat, aleś ty wždy krolew?	bez partykuły
1556	I gdy ujrzzał z daleka figę mającą liście, przyszedł, <i>jeśli by</i> snadź co znalazł na niej	<i>jeśli by</i>	Rzekł tedy jemu Piłat. Tedy krol jesteś ty?	bez partykuły
1561	I ujrząwszy z daleka figę a ona ma liście, przyszedł owa by sna co na niej znalazł.	<i>owa by</i>	Rzekł mu tedy Piłat: Owaś ty wždy Krol?	<i>owaś</i>
1563	A gdy ujrzął z daleka figowe drzewo, na którym było liście, przyszedł pątrzyć <i>azaby</i> był co na nim znalazł,	<i>Azaby</i>	Rzekł mu tedy Piłat: A więcęś ty jest Krol?	bez partykuły
1572	A ujrząwszy z daleka figę mającą liście, przyszedł <i>azaby</i> znalazł co na niej,	<i>Azaby</i>	Rzekł przeto jemu Piłat: To wždy ty krol jesteś?	bez partykuły
1577	A ujrząwszy z daleka figę, mającą liście, przyszedł <i>izby</i> co na niej znalazł	<i>izby</i>	Rzekł mu tedy Piłat, toś wždy ty jest Krol?	bez partykuły
1593	A ujrząwszy z daleka figę mającą liście, przyszedł <i>azaby</i> co na niej znalazł.	<i>azaby</i>	Rzekł mu tedy Piłat: Toś przecie ty jest krol?	bez partykuły
1599	A ujrząwszy z daleka figę mającą liście, przyszedł <i>jeśliby</i> snadź co na niej znalazł.	<i>Jeśliby</i>	Rzekł mu tedy Piłat: Toś ty jest król?	bez partykuły

Partykuła *owa* jako partykuła pytajna wprowadzająca pytanie niezależne występuje tylko w wersecie Jn 18,37 w Ewangeliach z Biblii Leopolity, a w pozostałych przekładach zdanie pytajne jest wówczas wprowadzane bez partykuły. W wersecie Mk 11,13 z przekładu królewieckiego z 1553 r. i translacji Leopolity pełni funkcję partykuły modyfikującej ‘czyby, może’, zbliżoną do partykuły ‘czy’, na co wskazują także jej odpowiedniki, wśród których są *azaby* i *jeśliby*, tj. m.in. operatory pytań o rozstrzygnięcie.

Już stan zarejestrowany w powyższej tabeli ukazuje, że pytania o rozstrzygnięcie mogą być też wprowadzane bez odrębnego sygnału leksykalnego, np. z Ewangelii z Biblii Leopolity i Biblii brzeskiej wynotowałam co najmniej 100 przykładów pytania o rozstrzygnięcie z partykułą wyzerowaną. Stan w losowo dobranym wersecie Mt 11,3, zawierającym dwa zdania pytajne, poświadcza, że pytania bez partykuły to nie osobliwość Ewangelii z Biblii Leopolity i brzeskiej, bo pierwsze z nich jest wprowadzone bez partykuły w niemal wszystkich przekładach, tylko w translacji Budnego są dwie partykuły.

Tabela 30. Sposoby wprowadzania pytania o rozstrzygnięcie w wersecie Mt 11,3

	Tekst	Sposoby wprowadzenia pytania
1551	I tyżeś jest onem który by to miał przyść czyli inszég(o) czekamy?	bez partykuły, czyli
1553	I tyżeś jest onem który by to miał przyść czyli inszég(o) czekamy?	bez partykuły, czyli

1556	pytając go. Ty jesteś który masz przyjść, czy innego czekamy	bez partykuły, czy
1561	i pytał go. I tyżeś już jest ten który masz przyjść czyli jeszcze inszego czekać mamy?	bez partykuły, czyli
1563	Rzekł mu, I tyżeś jest on któryś miał przyjść, czyli insze(go) mamy czekać?	bez partykuły, czyli
1572	Rzekł mu: Ty <i>li</i> jesteś który masz przyjść, <i>ábo</i> inego czekamy?	<i>li, ábo</i>
1577	Rzekł mu, tyżeś jest który miał przyjść, czyli inszego czekamy?	bez partykuły, czyli
1593	rzekł mu: Tyżeś jest on, który ma przyjść, czyli inszego czekamy?	bez partykuły, czyli
1599	rzekł mu: Tyś jest, który masz przyjść, czyli inszego czekamy?	bez partykuły, czyli

Ponieważ kolejne partykuły pytań o rozstrzygnięcie to często wynik kumulacji w nowym leksemie jednordzennej partykuły pytajnej, spójnika *a* lub *i*, partykuły *li* i/lub partykuł wzmacniających *ci* lub *że*, tu uwzględnia się ten kumulatywny sposób ich powstawania w osobnych, kolejnych tabelach, opis rozpoczynając od partykuły *za* i pochodnych od niej partykuł, opartych tylko o spójniki *a* i *i*, a także wzmocnionych lub nie partykułami *ci* lub *że*.

Tabela 31. Liczebność partykuł *za*, *zać*, *zaż*, *aza*, *azać*, *azaż*, *iza*, *izać* i *izaż* w XVI-wiecznych przekładach Ewangelii

Partykuła		1551	1553	1556	1561	1563	1572	1577	1593	1599	Razem
Za	Za	–	1: Mk 2,25	–	1: Łk 22,27	2: Mt 17,24 Mk 2,25	1: Mk 2,25	1: Mk 2,25	1: Mk 2,25	–	7
	a za	–	–	–	3: Mt 26,22 Mk 14,19 Jn 17,19	1: Mt 20:13	1: Jn 10,21	–	–	–	5
Zać	Zać	–	–	–	1: Jn 7,41	–	–	–	–	–	1
	a zać	–	–	–	1: Jn 7,41	–	–	–	–	–	1
Zaż	Zaż	6: Mt 9,15	19: Łk 4,22, Łk 13,15 Łk 17,17	14: Mt 5,46, Mt 13,27, Łk 17,17	12: Jn 7,42	3: Mk 4,21, Mk 6,3, Łk 17,17	1: Mk 6,3,	3: Łk 13,16, Łk 17,8 Łk 17,17	3: Mk 4,21, Łk 13,16 Łk 17,17	2: Łk 17,17 Jn 11,40	63
	a zaż	–	–	–	6: Łk 13,15 Jn 10,21 Łk 13,15	5: Mt 5,46, 5,47, Mt 6,30	–	3: Mt 5,56, 5, 47, Mt 6,25	1: Mt 18,12	–	15
	i zaż	–	–	–	10:	2:	–	1:	–	–	13

					Łk 4,22, Jn 7,31	Mk 12,24 Jn 7,48		Mk 12,24			
Aza		–	–	1: Jn 17,19	1: Jn 18,35	1: Mk 14,19	14: Mt 10, 20, Jn 4,12	–	5: Mt 6,26, Mk 12,10	3: Mt 13,56 Mt 18,12 ,Mk 4,21	25
Azać		–	–	–	–	–	–	1: Mt 18,12	–	–	1
Azaż		–	–	8: Mt 20,15, Mt 20,30, Jn 7,48	3: Mt 20,15 Mk 11,17 Łk 12,6	7: Mt 18,12 Łk 6,39 Jn 7,31	–	9: Mt 6,30, Jn 7,41, Łk 13,15	11: Mt 6,25, Jn 7,41, Łk 13,15	10: Mt 5,46, 5,47, Mk 6,3	48
Iza		–	–	–	–	4: Jn 1,21, Jn 8,53	–	–	–	–	4
Izać		–	–	–	–	1: Jn 8,53	–	2: Mt 20,15, Jn 8,53	1: Jn 8,53	1: Jn 8,53	5
Izaż		–	–	1: Łk 24,26	15: Mt 7,9, Mt 7,16, Mt 9,15	12: Łk 4,22, Jn7,4 2,	–	8: Mt 13,55, 13,56, Mk 11,17, Łk 4,22	12: Łk 4,22, Jn 7,42, Jn 7,48	1: Łk 4,22	49
Razem		6	20	24	53	38	17	28	34	17	237

Tabela zawiera 9 różnych partykuł, poświadczonych łącznie 237 razy, mianowicie partykułę *za* (także z poprzedzającym spójnikiem *a za*, przy braku *i za*), *zać* (jako *zać* i *azać*), *zaż* (w tym z pisanymi rozłącznie spójnikami *a zaż* i *i zaż*), *aza*, *azać*, *azaż*, *iza*, *izać* i *izaż*. Ich frekwencja jest zróżnicowana: najczęstsza jest partykuła *zaż* – 91 użycie, w tym jako *zaż* – 63, *a zaż* – 15, *i zaż* – 13, i jest to też jedyna partykuła z tej grupy, która występuje we wszystkich przekładach. Drugie miejsce zajmuje *azaż* – 48 poświadczeń (a z zapisem *a zaż* – 63), trzecie zaś *izaż* – z frekwencją wyrażającą się liczbą 49 (a z zapisem *i zaż* – 62). Podstawowa dla tej grupy partykuła *za* poświadczona jest tylko 12 razy, w tym 5 – ze spójnikiem *a* jako *a za*. Łączny zapis tego wyrażenia, już w postaci partykuły *aza*, zajmuje czwarte miejsce, z frekwencją 25 zastosowań. Znacznie rzadsza jest analogiczna partykuła oparta na spójniku *i*, bo frekwencja *iza* wyraża się liczbą 4, a pojedyncze są *zać*, *azać*. Za rzadką trzeba uznać pięciokrotnie poświadczoną partykułę *izać*, zwłaszcza na tle liczebności analogicznej

partykuły po wzmocnieniu drugą z najczęstszych partykuł wzmacniających, tj. *że*, która użyta jest 49 razy, a proporcja między nimi to niemal 1:10. Przedstawiony stan wskazuje, że najczęstsze w tej grupie partykuły są wzmocnione typową partykułą wzmacniającą *że*, skróconą w pozycji posamogłoskowej do *ż*, co wyraża się liczbą 188 i stanowi ok. 79% zasobu badanej grupy.

Różny też jest zasób tych partykuł i ich frekwencja w poszczególnych tekstach. Najczęściej partykuły z tej grupy występują w Biblii Leopolity (łącznie 53 użycia 6 partykuł: *za*, *zać*, *zaż*, *aza*, *azaż* i *izaż*), kolejne miejsce zajmuje Biblia brzeska – 37 poświadczeń również 6 partykuł – w większości takich samych, jak w Biblii Leopolity, jedynie zamiast *zać* jest *iza*. Najrzadziej partykuły z tej grupy, poza przekładem z 1551 r. zawierającym tylko Ewangelię św. Mateusza, występują w drugiej translacji Wujka i w przekładzie Budnego, bo użyte są kilkanaście razy; ich zasób jednak nie jest znacząco mniejszy – przynajmniej u Wujka z liczbą 5 partykuł (*zaż*, *aza*, *azaż*, *izaż* i *izać*), tylko u Budnego – z trzema (*za*, *zaż* i *aza*). Wszystkie te dane są jednak zbyt małe, by mówić o jakiejś zarysowującej się tendencji do wycofywania wariantywnych form.

Kolejną partykułą pytajną – po partykule *za* i formach od niej pochodnych – jest partykuła *li*, ówczesnie występująca w czterech różnych funkcjach: jako partykuła wzmacniająca, jako częsty spójnik ‘jeśli, jeżeli’ w zdaniach warunkowych, rzadko jako spójnik rozłączny, i wreszcie właśnie jako partykuła pytajna, równie częsta jak spójnik ‘jeśli, jeżeli’. Wyraz jest w samych tekstach na ogół zapisywany łącznie, taki też łączny zapis został przyjęty w transkrypcji Ewangelii w zespole kierowanym przez I. Winiarską-Górską, z zapisem z dywizem jedynie w wypadku homonimów, jak *godzi-li się* czy *dar-li*. Trudno zatem sprawdzić jej liczebność, ale w transkrybowanych przeze mnie Ewangeliach z Biblii Leopolity i brzeskiej zarejestrowałam co najmniej 30 jej zastosowań, a aż 88 zapisów partykuły *li* jest w pierwszej, wstępnej transkrypcji translacji Szymona Budnego, gdzie zastosowano przyjęty początkowo jej rozłączny zapis. Partykuła *li* ‘czy’ jest w przekładzie Budnego rzeczywiście najczęstsza, co zostało wyrywkowo sprawdzone na kilkunastu wersetach; przykładowo *li* jest tylko u Budnego w wersetach: Mt 9,28, Mt 11,3, Łk 7,26, Łk 12,6, Łk 13,15, Łk 13,16, Łk 17,8, Łk 17,17, Łk 18,20, a w Łk 12,41 ponadto tylko w przekładzie z 1553 r. Partykuła *li* w innych przekładach, choć rzadsza, również występuje, a nawet bywa tak – jak w wersecie Łk 6,9, że jest w tych translacjach, a nie ma jej u Budnego. Stan ten przedstawia się tabelarycznie na przykładzie 4 wersetów z 4 Ewangelii, przy czym w przywołanym w tym miejscu wersecie Mt 11,7 z przekładu z 1551 r. partykuła *li* także występuje:

Le gdy to oni szli począł Jesus powiadać rzéśzam o Janie. Coście byli widzieć wyszli na puszcza? Trcinę-*li* która się od wiatru powiéwa? (1551, Mt 11,7).

Tabela 32. Partykuły pytań o rozstrzygnięcie w czterech wersetach: Mt 11,7, Mk 3,4, Łk 6,9, Jn 9,2

	Mt 11,7	Mk 3,4	Łk 6,9	Jn 9,2
1553	Coście byli widzieć wyszli na puszcza? Trcinę <i>li</i> która się od wiatru powiéwa?	A im powie, Godzi- <i>li</i> się w soboty dobrze uczynić komu, czyli [raczyj] źle uczynić komu? *Duszę zachować czyli zabić? A oni milczeli	Rzekł tedy Jesus do nich, Spytań was *o niejaką rzecz *Godzi- <i>li</i> się w soboty dobrze [komu] uczynić, czyli źle uczynić? zachować *człowieka] czyli zatracić?	I spytańi go uczniowie jego rzeknąc, Rabbi, któż zgrzeszył? Ten, czyli rodzicy jego, aby się niewidomem narodził?
1556	Coście wyszli na puszcza widzieć? trcinę od wiatru powiewaną?	I rzekł im. Godzi się w sobotę dobrze czynić, czyli źle? Duszę zbawioną uczynić, czyli stracić? A oni milczeli	I rzekł do nich Jezus. Pytam was. <i>Jeśli</i> godzi się w soboty dobrze czynić czyli źle. Duszę zbawić czyli stracić.	i pytańi go zwolennicy jego. Mistrzu, kto zgrzeszył. Ten czyli rodzice jego, aby się ślepym narodził?
1561	I przeczeście wyszli na puszcza? czyli chcą widzieć trcinę którą wiatr i tam i sám kołysze á chwieje?	Potym rzecze do nich: Godzi- <i>li</i> się w Sabbotę dobrze czynić, czyli źle? Duszę zachować, czyli ją stracić? A oni milczeli.	I rzekł do nich Jezus: Pytam was, godzi- <i>li</i> się w Sabboty dobrze czynić, czyli źle? Dusze zbawić, czyli stracić?	i pytańi go zwolennicy jego: Mistrzu, kto zgrzeszył, ten, czyli rodzicy jego, aby się ślepym narodził?
1563	Cożeście wyszli na puszcza widzieć? <i>Izali</i> trcinę chwiejącą się od wiatru?	I rzekł do nich, Godzi- <i>li</i> się w Sábát dobrze czynić <i>ábo</i> źle? człowieka zachować <i>ábo</i> zámordować? A oni zámilknęli.	Zátym do nich rzekł Jezus, Spytam was o niektorą rzecz, Słuszyli w Szábát czynić dobrze czyli źle? zachowaćli człowieka czy stracić?	I spytańi go zwolennicy je(go), mówiąc, Mistrzu kto zgrzeszył? ten <i>li</i> , czyli rodzicy jego iż się ślepym narodził?
1572	Czego wyszliście do pustyni napátrzyć się? Trzciny <i>li</i> od wiatru chwiejącej się?	I rzekł im, Godzi- <i>li</i> się w Sábát dobrze czynić, <i>ábo</i> źle czynić? Duszę zachować <i>ábo</i> zámordować? A oni zámilknęli:	Rzekł przeto k nim Jezus: Spytam was co się godzi w soboty: dobrze czynić, <i>álbo</i> źle czynić? Duszę uzdrowić, <i>álbo</i> zágubić?	I spytańi go uczniowie jego, mówiąc Rábbi, kto zgrzeszył, ten <i>li álbo</i> rodzicy jego, iż się ślepym narodził?
1577	Cożeście wyszli na puszcza widzieć? trcinę <i>li</i> chwiejącą się od wiatru?	A onym rzekł, [Godzi- <i>li</i> się w szábáty dobrze czynić <i>ábo</i> źle czynić?] dusze zachować <i>ábo</i> zabić? A oni zámilknęli.	Rzekł tedy do nich Jezus, [Spytam was, co się godzi czynić w szábáty, dobrze <i>li</i> czynić, czyli źle czynić?] duszę zachować, czyli zátrać?	I spytańi go uczniowie jego, mówiąc, Rabbi, Kto zgrzeszył ten <i>li</i> , czy <i>li</i> rodzicy je(go) iżby się ślepym narodził?
1593	Cożeście wyszli na puszcza widzieć? czy trcinę chwiejącą się od wiatru?	I rzekł im: Godzi- <i>li</i> się w szábáty dobrze czynić, czyli źle? duszę uzdrowić, czyli zabić? A oni milczeli.	Rzekł tedy do nich Jezus: Pytam was <i>jeśli</i> się godzi w szábáty dobrze czynić czyli źle? duszę zachować czyli zátrać?	I spytańi go uczniowie jego mówiąc: Rabbi, kto zgrzeszył; ten <i>li</i> , czyli rodzicy jego, iż się ślepym narodził?
1599	Coście wyszli na puszcza widzieć trcinę chwiejącą się od wiatru.	I rzekł im: Godzi- <i>li</i> się w szábáty dobrze czynić, czyli źle; duszę uzdrowić, czyli zabić; A oni milczeli.	I rzekł do nich Jezus: Pytam was <i>jeśli</i> się godzi w szábbáty dobrze czynić czyli źle? duszę zachować czyli zátrać?	I spytańi go uczniowie jego: Rábbi, kto zgrzeszył: ten, czyli rodzicy jego, iż się ślepym narodził?
Zesta-	<i>li</i> (4): 1551, 1553,	<i>li</i> ..., czyli..., czyli (4):	<i>li</i> ..., czyli..., czyli (3):	<i>li</i> , czyli (3): 1563, 1577,

wienie	1572, 1577 bez part. (2): 1556, 1599, Czy: 1593 Czyli: 1561 Izali: 1563	1553, 1561, 1593, 1599, <i>li</i> ..., <i>ábo</i> ..., <i>ábo</i> (3): 1563, 1572, 1577, bez part...., <i>czyli</i> ..., <i>czyli</i> : 1556	1553, 1561, 1577 <i>li</i> ..., <i>czyli</i> ..., <i>czy</i> : 1563, <i>jeśli</i> ..., <i>czyli</i> ..., <i>czyli</i> (3): 1556, 1593, 1599 bez part., <i>álbo</i> ..., <i>álbo</i> : 1572	1593 <i>li álbo</i> : 1572 bez part., <i>czyli</i> (4): 1553, 1556, 1561, 1599
--------	--	--	--	---

W 33 wersetach partykuła *li* zastosowana została 18 razy, zawsze w pierwszym zdaniu lub szeregu składników rozłącznych. Cały szereg może być wprowadzany ponadto albo spójnikiem *jeśli*, albo bez partykuły, a kolejne jego rozłączne składniki wprowadzają partykuły: *czyli*, *czy*, *ábo* lub *álbo*. Poza partykułą *li* pojedyncze pytanie może być tu wprowadzane bez partykuły lub partykułami *czy*, *czyli* i *izali*. Już ten krótki rejestr pokazuje, że partykuła *li* przyłączana jest też przez inne partykuły, mianowicie pochodne od partykuły *za* (tu *izali*), partykułę *czy* (*czyli*), a także przez *verbum finitum* *jest*, a ta ostatnia łączliwość wskazuje na jej znaczenie ‘czy’. Trudno natomiast rozstrzygać, czy w nowych partykułach *izali*, *azali*, *zali* czy *czyli* kumuluje się funkcja pytajna dwóch partykuł o znaczeniu ‘czy’, czy może partykuła *li* pełni w nich funkcję partykuły wzmacniającej. Ta ostatnia jest w XVI-wiecznej polszczyźnie również obserwowana, a partykułę *li* przyłączają wówczas także inne operatory zdaniowe, jak zaimki *czyj* czy *co*, *kto*, np.:

mówiąc: Co sie wam zda o Krystusie? *Czyjli* syn jest? Odpowiedzieli mu, Dawidow. (1561, Mt 22,42),

A on rzekł do niego, w zakonie *coli* nápisano? Jáko czytasz? (1577, Łk 10,26),

A ona wyszedszy, rzekła mátce swej, *czegoli* mam prosić? á ona rzekła, głowy Janá [ponurzycielá.] (1577, Mk 6,24, tak też w 1593),

W onę godzinę przyszli do Jezusá uczniowie mówiąc, *ktoli* więczszym jest w krolestwie niebieskim? (1577, Mt 18,1, tak też w 1593).

Tabela 33 zawiera dane o liczebności partykuł *zali*, *azali* i *izali*, powstałych po przyłączeniu przez partykuły *za*, *aza* i *iza* partykuły *li*, a podana liczba stanowi sumę różnych zapisów, też z diakrytami, typu *záli*, *ázali*, *izáli* i in. Każda z nowopowstałych partykuł może być wzmocniona skróconymi w pozycji posamogłoskowej partykułami *ci* oraz *že*, jednak jest to stan tak rzadki, że nie uwzględnia się go tabelarycznie. Partykuł *zalić* i *zaliż* w badanych tekstach nie ma wcale, podobnie *azalić* i *izalić* oraz *azaliż*, a partykuła *izaliż* wystąpiła tylko dwukrotnie: w przekładzie Leopoldy i Czechowica:

A przetoż upominam was, ábyście wielkiej troski nie mieli o żywot wász, co byście jedli ábo pili, ani o ciało wásze w co byście je przyoblec mieli. *Izaliż* nie jest płatniejszą dusza niżli pokarm: i ciało niż przyodziewanie jego? (1561, Mt 6,25),

I mówił im, [*Izaliż* świecą przychodzącą,] áby ją kładziono pod korzec, ábo pod łóże? *Zaż* nie dlatego áby była ná świecznik postáwioná? (1577, Mk 4,21).

W pozostałych przekładach tu w wersecie Mt 6,25 – *Zaż* (1551, 1553), *azali* (1556), *A zaż* (1563, 1577), *Azaż* (1593, 1599) oraz *li* (1572: Nie duszali większa niż wyżywienie?). Stan w wersecie Mk 4,21 jest nieco bardziej skomplikowany, bo są tu dwa kolejne zdania pytajne – w przekładzie Czechowica wprowadzone partykułami *izaliż* i *zaż*, którym odpowiadają: *zali* i *zali* (1553, 1556), *i zaż* i *zaż* (1561), *izali* i *zaż* (1563), *izali* i *izali* (1572), *izali* i *zaż* (1593) oraz *izali* i *áza* (1599). To świadectwo różnorodności w zasobie partykuł pytajnych, bo na ogół każde ze zdań pytajnych w danym przekładzie jest wprowadzone inną partykułą, co nie dotyczy Ewangelii z lat 1553, 1556 i 1572, oraz częściowo translacji Leopoldy, w której pierwsze z tożsamyh *zaż* jest poprzedzone spójnikiem *i*. Partykuły z nagłosowym *i*- lub poprzedzone spójnikiem *i* częściej występują w nagłosie absolutnym, co wynika zarówno z funkcji i zajmowanej w zdaniu pozycji nawiązującego spójnika *i* (także *a*), jak i zwykle inicjalnej pozycji partykuł pytajnych; to prawdopodobnie także dzięki zajmowaniu przez oba wyrazy – spójnik i partykułę – w zdaniu tej pozycji powstały nowe partykuły *iza*, *aza*, *izali* i *azali*.

Tabela 33. Liczebność partykuł *zali*, *azali* i *izali* w XVI-wiecznych przekładach Ewangelii

Partykuła		1551	1553	1556	1561	1563	1572	1577	1593	1599	Razem
zali	Zali	11: Mt 5,46, Mt 5,47	30: Mt 6,30, Mt 7,22	34: Mt 7,22, Mt 26,25	3: Łk 11,12 Łk 17,9	20: Jn 7,46, Jn 7,52	9: Jn 6,67, Jn 6,70	19: Łk 18,7, Jn 18,17	13: Jn 9,27, Jn 18,17	10: Łk 17,9, Jn 6,66	149
	a zali	–	–	–	–	1: Mk 14,19	–	–	–	–	1
	i zali	–	–	1: Mt 11,23	2: Łk 15,5, Łk 17,9	–	–	3: Łk 11,12, Łk 11,12, Jn 3,4		–	6
Azali		–	–	2: Mt 6,25; 13,55	–	2: Mt 7,9, Jn 6,67	1: Mk 14,19	1: Mk 14,19	–	–	6
Izali		–	–	20: Jn 8,53; 18,17	–	36: Mt 7, 10; 7,16; 7,22	2: Mk 4,21, Jn 7,51	23: Łk 22,27, Jn 18,11	33	30	144
Razem		11	30	57	5	59	12	46	46	40	306

Partykuły *zali* i *izali* należą do częstych partykuł, a liczba ich użyc jest porównywalna: 156 zastosowań *zali* (w tym 6 z poprzedzającym spójnikiem *i* jako *i zali* i pojedyncza *a zali*) wobec 146 – *izali*. Na tym tle małą frekwencję wykazuje *azali* – tylko 6 użyc. Różna jest

frekwencja *zali* i *izali* w poszczególnych tekstach, w starszych tekstach, tj. przekładach z lat 1553 i 1556 przeważa *zali*, czasem nawet przy braku – jak w przekładzie królewieckim – *izali*, w przekładach późniejszych – natomiast *izali*: ponad 30 użyć w każdym z przekładów: brzeskim i obu Wujkowych. W przekładach z lat 1556, 1563, 1577, 1593 i 1599 obie te partykuły mają dużą frekwencję. Rzadko partykuł z tej grupy używa Budny, stosując głównie partykułę *li*. Widać zatem pewną niewielką specjalizację w zakresie użycia współnofunkcyjnych partykuł.

Kolejnym, trzecim już, po *za* i *li*, operatorem pytań o rozstrzygnięcie, opartym na odrębnym rdzeniu, jest partykuła pytajna i jednocześnie spójnik rozłączny *czy*. Dzięki przyłączeniu przez ten wyraz partykuły *li* powstaje nowa partykuła *czyli*, w sposób podobny jak wskazane wyżej partykuły *zali*, *azali* i *izali*. Podobnie jak partykuły *zali* i *izali*, a odrotnie niż *za*, *aza* i *iza*, te ostatnie często wzmacniane zwłaszcza partykułą *że*, partykuły *czy* i *czyli* prawie nie przyłączają partykuł wzmacniających, co może wskazywać na wzmacniający charakter partykuły *li*. To jej użycie może ograniczać zastosowanie kolejnej partykuły wzmacniającej. W analizowanych Ewangeliach forma *czylić* z wersetu Jn 18,37 zwiększa liczebność partykuły *czyli*, bo *ć* jest w niej skróconym zaimkiem osobowym w C., a nie partykułą:

Odpowiedział Jesus, sam od siebie to mowisz *czylić* inszy o mnie powiedział? (1553, Jn 18,37); *czylić* też w pozostałych translacjach, z wyjątkiem przekładu Budnego, w którym w tym miejscu *álbo*.

Tylko pojedyncza jest partykuła *czyliż* po wzmocnieniu skróconą partykułą *że*, obecna w wersecie Mt 21,25 w przekładzie Czechowica. Warto przytoczyć fragment tego wersetu ze wszystkich przekładów, bo jako partykuła i jednocześnie spójnik o charakterze rozłącznym pojawia się niemal konsekwentnie właśnie *czyli* bądź wyjątkowe *czyliż*; tylko w przekładzie Budnego w paralelnym miejscu jest *ábo*, również w podwójnej funkcji – spójnika rozłącznego i partykuły pytajnej. Różne leksemy to nie jedyna różnica między przekładami w tym wersecie, bo tylko u Budnego każdy z obu rozłącznych składników jest opatrzony partykułą (*Z niebáli, ábo z ludzi?*), podczas gdy w pozostałych translacjach w podwójnej funkcji partykuły pytajnej i jednocześnie spójnika rozłącznego występuje pojedyncze *czyli*:

chrzest Jánów skąd był? z nieba *czyli* z ludzi? (1551).

chrzest Jánów skąd był? z nieba *czyli* z ludzi? (1553)

Krzest Janow skąd był? Z nieba *czyli* z ludzi? (1556).

Krzest Janow skąd był: z niebá *czyli* z ludzi? (1561).

Krzest Janow skąd był, z niebá *czyli* z ludzi? (1563).

Krzczenie Johánnowo skąd było? Z niebáli, *ábo* z ludzi? (1572).

Ponurzenie Janowe stąd było? z niebá *czyli* z ludzi? (1577).

Krzest Janow skąd był? z niebá, *czyli* z ludzi? (1593).

Chrzest Janów skąd był? z niebá, *czyli* z ludzi? (1599).

Tylko pojedyncza jest także partykuła *czyż*, przy braku partykuły *czyć*, obecna również w przekładzie Czechowica, w wersecie Mk 11,30 traktującym o tej samej czynności. Tu z kolei wyjątkowe tylko wzmocnienie partykułą *że* może wynikać ze stosunkowo małej liczebności samej partykuły *czy*. W paralelnym, przytoczonym tu wersecie jako partykuła pytajna i jednocześnie spójnik rozłączny występuje – podobnie jak w wersecie poprzednim *czyli* (4), ale także *czy* (3) i wyjątkowe *czyż*:

Chrzest Jánów z nieba był, *czyli* z ludzi? odpowiedzcie mi, (1553).

Krzest Janow, z niebá był czy od ludzi? Odpowiedzcie mi. (1556).

Krzest Janow, z niebá był *czyli* z ludzi? Odpowiedzcie mi. (1561).

Krzest Janow z niebáz był czy z ludzi? odpowiedzcież mi. (1563).

Krzest Johanow z niebáli był czy z ludzi? odpowiedzcież mi: (1572).

Ponurzanie Janowe z niebáli było, *czyż* ludzi? odpowiedzcie mi. (1577).

Krzest Janow z niebáli był, *czyli* z ludzi? odpowiedzcie mi. (1593).

Chrzest Janów z niebáli był, *czyli* z ludzi? odpowiedzcie mi. (1599).

Przed podaniem liczebności wyrazów *czy* i *czyli* pełniących funkcję partykuły pytanej konieczne jest sprawdzenie kontekstów w celu eliminacji użyć innych niż badane. W XVI-wiecznych Ewangeliach wyrazy *czy* i *czyli*, wprowadzie rzadko, ale są także spójnikami rozłącznymi, jak w przykładowym wersecie z Biblii Leopolity:

Czujcież tedy (bo nie wiecie kiedy Pan á gospodarz domu przyjdzie, w wieczor *czyli* o północy, *czyli* gdy kury poją, *czy* ráno) (1561, Mk 13,35).

W pozostałych przekładach tu odpowiednio: *jeśli*, *abo*, *jeśli*, *abo* – 1551¹²⁴, *álbo*, *czyli* *czyli* (1556), *jeśli*, *jeśli*, *jeśli*, *jeśli* (1563), *álbo*, *álbo*, *albo* (1572), *ábo*, *ábo*, *ábo* (1577, 1593), *ábo*, *ábo*, *ábo* (1599), co wyraźnie wskazuje, że wyrazy *czy*, *czyli*, *abo*, *albo* a nawet *jeśli* i *li* pełnią funkcję spójników rozłącznych, a to ich użycie trzeba wykluczyć w badaniu partykuł pytajnych. Liczebność zaś spójnika *albo/ abo* w tym wersecie wskazuje natomiast, że to właśnie w jego wypadku rozpoczyna się specjalizacja w funkcji spójnika rozłącznego, podczas gdy wyraz *czyli* w XVI-wiecznych przekładach Ewangelii pełni przede wszystkim funkcję partykuły pytajnej. Przykładowo na 10 użyć *czyli* w przekładzie z 1551 r. wszystkie

¹²⁴ Ponieważ pojawiają się tu cztery operatory, nie trzy, jak w w większości pozostałych przekładów, podaje cytaty: Czujcież tedy, bo nie wiecie, kiedy pán domu przyść má [*jeśli*] wieczór *abo* w pułnocy **jeśli*] kiedy kurowie pieją *abo* kiedy świtá. Podobnie też w Biblii brzeskiej: Czujcież tedy, (bo nie wiecie gdy Pan domu onego przyjdzie, *jeśliż* z wieczorá, *jeśli* w pułnocy, *jeśli* gdy kurzy zápoją, *jeśli* z poránku).

to użycia w jednoczesnej funkcji partykuły pytajnej i spójnika rozłącznego, występującego na ogół dopiero pomiędzy dwoma składnikami zdania lub dwoma zdaniami, jak w przykładach:

Gdy tedy oni są zgromadzeni rzekł im Piłat, Ktorého wám chcecie wypuszczyć? Barabbasza *czyli* Jesusa ktorého zową Christusem? (1551, Mt 27,17)

Abowiem co jest łatwój, rzec przepuszczám ci grzechy twoje, *czyli* rzec, wstań a chodź? (1551, Mt 9,5).

Podobny sposób użycia partykuły *czyli* występuje także w innych XVI-wiecznych przekładach Ewangelii, jak np. w wersecie Łk 22,27 w przekładzie z 1553 r.:

Abowiem któż wiétszy jest? ten który k stołu siedzi *czyli* ten który posługuje? *Záz* nie ten który k stołu siedzi? A jám ci jest miedzy wami jako ten który posługuje. (1553).

Także tutaj partykuła pytajna *czyli* jest dopiero przed drugim ze zdań, inaczej niż partykuła *záz*, zajmująca inicjalną pozycję w kolejnym pytaniu. To nadal najczęstsza pozycja partykuły *czyli*, choć z rzadka również ona zajmuje inicjalną pozycję w wersecie, ale takie jej użycie początkowo wynika z konfrontacji różnych treści, jak w wersetach Mt 20, 14 i Mt 20,15:

14. Weźmi co twego a idź, chcęc já temu ostatecznemu dać jako i tobie. 15. *Czyli* się nie godzi uczynić z mojem co chcę? *abo] oko twoje złośne jest iżem já to dobry? (1553).

Uniezależnienie partykuły *czyli* od konkretnego miejsca w zdaniu, związanego z funkcją łącznika rozłącznych treści, jednak postępuje i przejawia się poprzez zajmowanie przez nią typowej dla partykuł pytajnych (z wyjątkiem *li*) pozycji inicjalnej, jak w wersecie.:

Odpowiedział im. Powiedziałem wam już, i słyszeliście. Coż ząsię chcecie słyszeć? *Czyli* i wy chcecie zwolennikámi jego być? (1556, Jn 9,27).

Tak użyta partykuła *czyli* występuje w tym wersecie ponadto w przekładzie Leopolity, a w przekładzie królewieckim z 1553 r. tu w funkcji partykuły pytajnej *abo*, które także – podobnie jak *czyli* – pełni podwójną funkcję partykuły i spójnika rozłącznego:

Odpowiedział im [on], Jużem ci wám Powiedział, *aboście* nie słyszeli? Cóż drugie ráz słuchać chcecie? *Abo* i wy chcecie być uczniami jego? (1553, Jn 9,27).

Obecność jednak w pozostałych przekładach, od Biblii brzeskiej po Wujka, partykuły pytajnej *zali* wskazuje na przejmowanie przez partykułę *czyli* funkcji typowej partykuły pytajnej i jej postępujące uniezależnianie się od początkowych znaczeń i pozycji w zdaniu; upodabniają się do siebie *czyli* i *zali*, tak użyte jak poniżej:

Odpowiedział im tedy, Jużciem wam powiedział, á nie słucháliście, Przeczże jeszcze drugi raz słyszeć chcecie? *Zali* i wy chcielibyście być zwolenniki jego? (1563, Jn 9,27).

Dane o liczebności partykuł *czy* i *czyli* w XVI-wiecznych Ewangeliach zawiera tabela nr 34.

Tabela 34. Liczebność partykuł *czy* i *czyli* w XVI-wiecznych przekładach Ewangelii

Part.	1551	1553	1556	1561	1563	1572	1577	1593	1599	Razem
Czy	–	–	3: Mt 11,3; 17,25, Mk 11,30	2: Mt 26,53, Łk 12,41	4: Mt 23,17 Łk 6,9, Łk 22,27	6: Mt 9,15, Mt 26,22M t 26,25	2: Mt 23,17 Łk 22,27	4: Mt 11,7, Mt 11,8 Łk 22,27	1: Łk 22,27	22
Czyli	10: Mt 7,9, Mt 11,3 Mt 21,25	26: Mk 3,4, Łk 6,9, Łk 7,19, Łk 7,20	21: Mt 22,17, Łk 12,41, Jn 9,2	34: Mt 20,15, Mk 3,4, Mk 12,14	15: Mt 9,5, Mt 17,25, Jn 7,35	5: Mt 17,25Jn 7,52, Jn 18,35	15: Łk 20,22 Jn 7,35, Jn 9,2,	26: Łk 7,19, Łk 7,20, Jn 9,2	25: Mt 20,15 Mt 26,53 Jn 7,35	177
Razem	10	26	24	36	19	11	17	30	26	199

Dane tabelaryczne pokazują wyraźną przewagę frekwencji partykuły *czyli* nad *czy*; ta pierwsza jest używana ponad 8 razy częściej niż druga z nich. Dobrze ich podobne funkcje i zakres użycia, wskazywane już dla partykuły *czyli*, a także przewagę *czyli* nad *czy* ilustruje stan w wersecie 11,3:

I tyżes jest onem ktory by to miał przyść *czyli* inszé(go) czekamy? (1551).

W tym wersecie *czyli* jest we wszystkich pozostałych translacjach, z wyjątkiem przekładu z 1556 r., w którym – *czy*, oraz z 1572 r. – *ábo*.

I jak partykuły pytajne *czy* i *czyli* rzadko w badanych tekstach pełnią inną funkcję, tak odpowiadające im *albo* i *abo* – kumulujące dwie funkcje: partykuły pytajnej i spójnika rozłącznego – jest w XVI-wiecznych Ewangeliach rzadkie. W badanym zbiorze leksemów z XVI-wiecznych Ewangelii wyraz *abo* w zapisie *abo* ma 254 poświadczenia, jako *ábo* – 420, zaś *albo* – 67, a *álbo* – 232. I oba wyrazy pełnią głównie funkcję spójnika rozłącznego, jak w przykładowych zdaniach:

Przetoż nie chciejcie sie troskać mowiąc, co będziemy jedli, *ábo* co będziemy pili, *albo* czym będziemy przyodziani. (1556, Mt 6,31).

W podwójnej funkcji partykuły pytajnej i spójnika rozłącznego występują w zdaniach wielokrotnie już tu wskazywanych, typu:

Ale Jesus rzekł im. Nie wiecie czego prosicie. Możecie pić kielich ktory ja piję? *Albo* krztem ktorym ja bywam krzczo(n) być okrczeni? (1556, Mk 10,38).

Liczebność tego typu zdań jest stosunkowo niewielka, przy czym większa – w translacji Budnego, w której widoczna jest pewna specjalizacja *albo* i *abo* jako partykuł pytajnych o charakterze rozłącznym. To przekład wyjątkowy także w zakresie stosowania partykuły *li*; jest to najczęstsza w nim partykuła. Do partykuł o globalnie dużej frekwencji

należą ponadto *zaż*, *zali* i *izali* oraz *czyli*. Zbiorczy tabelaryczny ich rejestr stanowi podstawę do uwag o charakterze podsumowującym zakres stosowania partykuł wprowadzających w XVI-wiecznych Ewangeliach pytania o rozstrzygnięcie.

Tabela 35. Liczebność partykuł o największej frekwencji w XVI-wiecznych przekładach Ewangelii

	Zaż	Zali	izali	czyli	Razem	Przykład
1551	6	11	–	10	27	<i>Zaż</i> : 15. A Jesus jem powiedział, <i>zaż</i> mogą synowie łóżnice małżeńskiej smutku używać poki z nimi jest oblubieniec? (Mt 9,15)
1553	19	30	–	26	75	<i>Zali</i> : Odpowiedział im Jesus, <i>Zalim</i> ja was dwunastcie nie wybrał, a jeden z was dyjabłem jest? (Jn 6,70)
1556	14	35	20	21	90	<i>Izali</i> : <i>Izaliś</i> ty większy jest nad ojca naszego Abrahama, który umarł jest? (Jn 8,53)
1561	28	5	–	34	67	<i>Czyli</i> : <i>Czyliście</i> też nie czytali w zakonie (Mojżeszowym) że Kąplani w Sobotę w kościele dzień Sobotni gwałcą, a wżdam tym nie grzeszą? (Mt 12,5)
1563	10	21	36	15	82	<i>Zaż</i> : Ale on rzekł do nich, Coż jest żeście mię szukali? <i>Zażeście</i> nie wiedzieli iż w tych rzeczach ktore są ojca mego, potrzeba mnie być? (Łk 2, 49)
1572	1	9	2	5	17	<i>Zali</i> : Odpowiedzieli przeto im Faryzeuszowie, <i>Zali</i> i wy zwiedzeniście? (Jn 7,47)
1577	7	22	23	15	67	<i>Izali</i> : I mowili miedzy sobą: <i>Izali</i> serce nasze [nie pałało] w nas, gdy mówił z nami w drodze, i gdy nam otwierał pisma? (Łk 24,32)
1593	4	13	33	26	76	<i>Czyli</i> : Godzi-li się nam dać dań Cesarzowi, <i>czyli</i> nie? (Łk 20,22)
1599	2	10	30	25	67	<i>Zaż</i> : A Jesus odpowiedziawszy, rzekł: <i>Zaż</i> nie dziesięć jest oczyszczonych? a dziewięć kędy są? (Łk 17,17)
Razem	91	156	144	177	568	

Do partykuł pytań o rozstrzygnięcie o największej frekwencji tekstowej w XVI-wiecznych Ewangeliach należą partykuły: *czyli*, *zali*, *izali* i *zaż*. Dużą frekwencję ma także nieuwzględniona tabelarycznie partykuła *li*, zwłaszcza w przekładzie Budnego, z liczbą użyć w tym przekładzie wyrażającą się cyfrą 88. To frekwencja tej partykuły w translacji Budnego decyduje o małej frekwencji pozostałych partykuł. Wszystkie uwzględnione tabelarycznie partykuły są w niej bowiem poświadczone tylko 17 razy, podczas gdy w pozostałych przekładach, nie licząc translacji z roku 1551, zawierającej tylko Ewangelię św. Mateusza, liczba ich użyć jest porównywalna: od prawie 70 do 90 zastosowań. W większości przekładów występują wszystkie z uwzględnianych partykuł o dużej frekwencji, z wyjątkiem przekładów z 1551, 1553 i 1561, w których brak partykuły *izali*. I stan ten poświadcza pewną prawidłowość: partykuły *zaż* i *zali* większą frekwencję wykazują w starszych tekstach, zaś partykuła *izali* należy do najczęstszych w przekładzie brzeskim i obu Wujkowych. Nieco odmienny jest status partykuły *czyli*, która uniezależnia się od pełnionej jednocześnie funkcji partykuły pytajnej i spójnika rozłącznego, stając się typową partykułą pytajną, używaną bez

początkowych ograniczeń. W tych translacjach, w których z jednej strony to głównie ona wciąż pełni równoczesną funkcję partykuły i spójnika rozłącznego, z drugiej zaś stosowana jest też bez początkowych ograniczeń – jak w Ewangeliach z Biblii Leopolity – jest częsta. Zaś w tych – jak w przekładzie Budnego – w którym funkcję partykuły i spójnika rozłącznego pełnią głównie wyrazy *abo/ ábo* i *albo/ álbo*, pojawia się głównie w nowej funkcji – typowej partykuły pytajnej, bez ograniczeń w zakresie użycia. Dobrze ten stan ilustrują dwa różne wersety z translacji Budnego, mianowicie werset Jn 18,35, w którym tylko w tej translacji występuje *czyli*, i jest to *czyli*, którego odpowiednikami w pozostałych translacjach są *zaim* (1553, 1556), *azam* (1561) i *azażem* (1563, 1577, 1593, 1599):

Odpowiedział Piłat: Coż czyli ja żyd jestem? Narod twój i árcyofiárownicy, wydáli mi cię, coś uczynił? (1572, Jn 18,35).

I z kolei w wersecie Mt 23,17 tylko w translacji Budnego występuje wyraz *albo*, którego odpowiednikiem są rozłączne *czyli* (1551, 1553, 1556) lub *czy* (1563, 1577, 1593 i 1599):

Głupi i ślepi, co bo większego jest, złotoli, *álbo* kościół poświęcający złoto? (1572, Mt 23,17), wobec przykładowych: Głupi i ślepi. Abowiem co większego jest, złoto, *czyli* kościół, który poświęca złoto? (1556) i: Głupi i ślepi: ábowiem cóż większego jest, złoto, *czy* kościół który poświęca złoto? (1599).

Przeprowadzona analiza wykazuje wciąż duży zasób partykuł pytajnych w omawianych szesnastowiecznych przekładach Ewangelii i dopiero rozpoczynając się ich specjalizację. Różnice dotyczą też samych przekładów: zwykle jedna lub dwie partykuły wykazują wyraźną przewagę nad pozostałymi, ale w badanych tekstach często nie są to te same partykuły, co np. dotyczy partykuły *li* – występującej we wszystkich przekładach, ale wyraźną przewagę nad innymi partykułami wykazującej tylko w translacji Budnego.

Zakończenie

Charakter *Pisma Świętego* wymaga określonego stosunku tłumaczy do podejmowanego dzieła. Tworzone nowe dzieło, którym każdorazowo jest kolejny przekład, powstaje w zgodzie z metodą substytucji i ekwiwalencji; zbyt wielkie odejście od pierwowzoru nie jest tu możliwe. Tym niemniej polscy XVI-wieczni tłumacze Ewangelii odznaczają się kreatywnością, nie tylko adaptując do polszczyzny obce wzory, w tym struktury składniowe, ale także twórczo je przystosowując i używając niekoniecznie w paralelnych wersetach. W tym kontekście nie sposób odrzucić zdanie J. Czerniatowicz o

wszystkich (nie tylko protestanckich, kierujących się zasadą *sola scriptura*, ale także katolickich) XVI-wiecznych biblistach polskich, którzy

znali ówczesne wydawnictwa tekstów *Pisma św.* oraz piśmiennictwo dotyczące jego tradycji i egzegezy; spośród licznych edycji dobierali tekst podstawowy dla swych opracowań, posiłkując się również innymi dla kontroli bez względu na różnice wyznaniowe ich wydawców. Krytycznie odnosząc się do swych źródeł opracowywali tłumaczenia, opatrując je znakami krytycznymi i wyjaśnieniami różnego typu, udostępniali czytelnikowi różnice tekstowe i interpretacyjne, wskazywali zagadnienia, polemizując z odmiennymi stanowiskami, wreszcie we wstępach nieraz bardzo obszernych przybliżali czytelnikowi skomplikowaną dziedzinę biblistyki, dając konieczną pomoc w rozumieniu trudności. Za szczególną zaletę ich prac poczytać należy, iż nie naśladowali niewolniczo swych wzorów, lecz starali się dostosowywać opracowanie do potrzeb krajowych i wzbogacić je wielością informacji; nie wykraczając w dziedzinę wielotomowych monumentalnych wydawnictw na użytek nielicznej grupy badaczy wprowadzali jednak w arkana dotąd zamkniętej dziedziny, a tak ważnej, że stawała się dla wielkich odłamów społeczeństwa sprawą życia i śmierci¹²⁵.

Traktowany jako źródło materiału zbiór dziewięciu XVI-wiecznych przekładów Ewangelii stwarza doskonałą możliwość obserwacji ich języka, a nowe komputerowe narzędzia badawcze umożliwiają efektywną pracę na tym swoistym korpusie. Badaniu składni XVI-wiecznych przekładów Ewangelii przyświecały dwa cele: ukazanie na dużym materiale z jednej strony składniowych cech typowych dla kształtującego się ówczesnie stylu biblijnego, z drugiej zaś – cech charakterystycznych dla XVI-wiecznej polszczyzny w ogóle. Ustalony na podstawie lektury i obserwacji rejestr składniowych cech stylu biblijnego objął kolejno:

1) tzw. styl *kaí*, czyli rozpoczynanie zdań nawiązującymi spójnikami *a* lub *i*, jak w przykładach *I stało sie jest gdy dokonał Jesus mow tych* (1556, Mt 19,1) czy *A gdy Jezus chodził nád morzem Gálilejskiem* (1563, Mt 4,18),

2) postpozycyjny szyk zaimkowej przydawki dzierżawczej jako regułę w szesnastowiecznych Ewangeliach niemal bezwyjątkową, np. *młodości mojej, po prawyǳ ręce mojej* czy *za ojców naszych*,

3) inwersyjny szyk podmiotu i orzeczenia, z uwzględnieniem różnych pozycji czasownika w zdaniu, nie tylko postpozycyjno-finalnej, jak w przykładzie: *I bi głowę jego, trzcina, i plwáli nań, i pádając ná koláná chwałę mu czynili.* (1556, Mk 15,19),

¹²⁵ J. Czerniatowicz, *Niektóre problemy naukowe grezystyki w pracach biblistów polskich XVI i XVII wieku. Teksty greckie a polskie przekłady*, Warszawa – Wrocław – Kraków 1969, s. 24.

4) wymagania składniowe w obrębie orzeczenia imiennego – z formą fleksyjną orzecznika wyrażaną rzeczownikiem lub przymiotnikiem przede wszystkim w M., jak w wersecie Mt 5,34 w Biblii brzeskiej: Ale ja wam powiem, abyście żadnym obyczajem nie przysięgali, ani na niebo, gdyż *jest stolicą Boża*,

5) znaczną częstotliwość imiesłowowych równoważników zdania – zakończonych zarówno na *-qc*, jak i ówczynie na *-wszy/-szy*, omówioną na przykładzie konstrukcji pleonastycznych typu *odpowiadając rzekł* i *odpowiedziawszy rzekł*,

6) niemal bezwyjątkowe dwuskładnikowe połączenia z przydawką przymiotnikową, typu *Syn Boży*, co stanowi różnicę w stosunku do stanu w łacinie, której wierny przekład skutkowałby wyrażeniem *Syn Boga*.

Z kolei jako cechy charakterystyczne dla dawnej składni w ogóle w opisie składni szesnastowiecznych Ewangelii zostały uwzględnione:

1) składnia rzeczowników zbiorowych, typu *bracia*, oraz nazw zbiorów, takich jak *wielość* i *wielkość*, *tłum* czy *zebranie*, bo zwłaszcza w drugim członie wypowiedzenia często występuje orzeczenie w liczbie mnogiej, co powoduje powstawanie konstrukcji *ad sensum*,

2) konstrukcje z liczebnikiem – zarówno łączliwość liczebnika z rzeczownikiem lub zaimkiem, jak i struktury mianownikowe, typu: *bo siedm ich mieli ją za żonę*. (1593, Mk 12,23),

3) odmienna od współczesnej rekcja czasowników – w postaci rejestru czasowników o innych niż współczesne wymaganiach składniowych,

4) brak lub obecność dopełnienia dalszego – na przykładzie czasowników mówienia w konstrukcjach typu *Rzekł Jezus*, *Rzekł im Jezus*, *Rzekł k/ ku nim Jezus*, *Rzekł do nich Jezus*,

5) sposoby wyrażania negacji, zwłaszcza pod kątem braku lub obecności pojedynczej negacji, typu: *Bo ani bracia jego weń wierzyli* (1553, Jn 7,5),

6) sposoby wyrażania strony biernej, ze szczególnym uwzględnieniem konstrukcji z imiesłowem w M. lp. r.n. jako stojących u genezy tzw. bezosobnika; możliwość porównaniu stanu w paralelnych wersetach ukazuje drogę przejścia od strony biernej do bezosobników, jak w wersecie Łk 2,21 w wybranych tylko przekładach, mianowicie brzeskim, gdzie mamy nowy bezosobnik z biernikowym dopełnieniem *obrzezano dzieciątko*, ale dawną stronę bierną *imię nazywano jest* i *było mianowane*, o tymże imieniu: *A gdy przyszedł dzień osmy, iżby obrzezano dzieciątko, tedy imię jego nazywano jest Jezus, które było miánowane* od Anjoła pierwszej niż się w żywocie poczęło. (1563, Łk 2,21), podczas gdy w translacji Szymona Budnego jest tu konsekwentny bezosobnik, czyli struktura składniowa powstała po elipsie

łącznika: A gdy się spełniło ośm dni obrzezać otroczątko i *názwano imię* je(go) Jezus, które *názwano* od anjoła, pierwej niż się był zaczął w żywocie (1572, Łk 2,21),

7) adaptacja do polszczyzny obcych wzorów składniowych na przykładzie konstrukcji *accusativus cum infinitivo*, jak przykładowa *obłudę być mniemali*, obecna w wersecie Mk 6,49 tylko w przekładzie królewieckim z 1553 r., jako odpowiednik łac. *putaverunt phantasma esse*; w pozostałych przekładach mamy tu zdanie dopełnieniowe, co wskazuje na inwencję tłumaczy. Twórcza adaptacja a.c.i. do polszczyzny przejawia się także w zamianie biernika na dopełniacz w negacji, jak w przykładzie: *powiáddąj nie być zmartwychwstania*,

8) rejestr partykuł wprowadzających pytania o rozstrzygnięcie – jako przykład różnic między stanem szesnastowiecznym a współczesnym w zasobie i zakresie użycia wskaźników zespolenia.

Każda z tak wyodrębnionych cech składniowych była rozpatrywana już to globalnie, już to w paralelnych wersetach wszystkich badanych tekstów, zwykle w postaci tabelarycznej. Omówienie zaś tabel, stanowiące swoiste podsumowanie, umożliwiło ukazanie zarówno ówczesnego stanu w zakresie badanej cechy, jak i podobieństw i różnic między przekładami. Zestawienia paralelnych wersetów w różnych przekładach ukazują polskojęzyczną realizację pierwowzoru obcego. U genezy konstrukcji składniowych charakterystycznych dla polskiego stylu biblijnego stoją obce wzory, jednak ten sam tekst wyjściowy bywa różnie przekładany. Modernizacja tekstu, w tym składni, wynika z różnych czynników, a jej podstawę stanowi refleksja tłumacza, świadomy zamysł translatorski. Tłumacz może zarówno powielać obce wzory, jak i odejść od nich. A to decyduje o współwystępowaniu w badanych tekstach wariantywnych konstrukcji składniowych. Tylko w wypadku dwóch spośród uwzględnianych tu sześciu cech typowych dla polskiego stylu biblijnego w XVI-wiecznych przekładach Ewangelii ustalił się stan stabilny, ze znaczną przewagą badanych realizacji. Znamienne jest, że jedna z tych cech, mianowicie postpozycyjny szyk zaimkowej przydawki dzierżawczej w wyrażeniach typu *jarzmo moje, ociec moj, ofiara twoja* stanowi kontynuację zarówno stanu w łacinie, jak i w grece, druga zaś – przydawka przymiotna w wyrażeniach typu *Syn Człowieczy, Krolestwo Boże* – jest polską innowacją. I jak szyk przydawki zaimkowej może być w badanych tekstach różny od wskazywanego, zwłaszcza w części z nich, np. *wezmą nasze miesce i narod* (1553, Jn 11,48; tak też w 1593 i 1599) wobec *wezmą miestce násze i narod* (1556, taki szyk też: 1561 i 1563)¹²⁶, tak przydawki przymiotne w wyrażeniach typu *Syn Boży*

¹²⁶ W przekładach Budnego i Czechowica mamy tu własną, fortuną redakcją: Jeśli go ták niechamy wszyscy weń uwierzą, i przyjdą Rzymiánie á zniszczą nas i miejsce, i narod. (1572), oraz: Jeśliż go ták zaniechamy, wszyscy weń uwierzą: i przyjdą Rzymiánie, i odejmą nam i miejsce to i narod. (1577).

są niemal bezwyjątkowe: na 2120 badanych wyrażeniach odpowiadających im przydawek wyrażonych rzeczownikiem w D. jest tylko 8, co stanowi ok. 4 promile. Średniowieczny zwyczaj śladowo występuje w najstarszych translacjach, tj. z roku 1553 i 1556, w przykładach takich, jak *obłok nieba*, *ptak nieba* czy *moc niebiosow*. Badane wyrażenia mają różną frekwencję tekstową. Najczęstsze jest wyrażenie *Syn Człowieczy*, które we wszystkich przekładach wystąpiło łącznie 689 razy, co stanowi 32,5% wszystkich badanych przydawek przymiotnych; średnia dla każdego z przekładów to ok. 80 zastosowań. Wyrażenie to przewyższa analogiczne określenie Jezusa *Syn Boży* ponad 2,5-krotnie, bo średnia liczebność tego z kolei wyrażenia w każdym z przekładów to ok. 30 wystąpień.

I jak wyrażenia typu *Syn Człowieczy*, *ptak niebieski* to polska innowacja, tak charakterystyczny dla Biblii styl *kaí* to realizacja obcych wzorów. Styl ten jest obserwowany we wszystkich przekładach szczególnie wówczas, gdy spójniki *a* lub *i* poprzedzają inne wskaźniki zespolenia, a także przed zaimkami *oto* i rzadszym *to*, rozpoczynającymi wypowiedzenie. Przykładowo aż ok. 79% zdań okolicznikowych czasu, wprowadzanych zaimkiem przysłownym *gdy* jest w badanych tekstach poprzedzanych nawiązującym spójnikiem *a*. *I* jest on tu znacznie częstszy od analogicznego spójnika *i*, a w niektórych Ewangeliach – bezwyjątkowy, np. w pierwszym z przekładów Wujka mamy 193 przykłady użycia *a gdy*, przy braku *i gdy*. W zakresie stosowania nawiązującego spójnika *a* lub *i* obserwowane są różnice między translacjami. Najrzadziej, co wyraża się cyfrą 104, *gdy* jest poprzedzane spójnikiem *a* w Ewangeliach w tłumaczeniu Szymona Budnego z 1572 r., co jednocześnie pociąga za sobą największą liczebność *gdy* niepoprzedzonego żadnym z obu spójników właśnie w tej translacji. W polszczyźnie ekwiwalenty greck. *kaí* i łac. *et* stanowią dwa spójniki – *a* i *i*, a zakres ich użycia w funkcji nawiązującej częściowo się stabilizuje. *I* jak znacznie częściej przed rozpoczynającym wypowiedzenie zaimkiem przysłownym *gdy* czy zaimkiem *oto* występuje spójnik *a*, tak w wypadku czasownika *rzekł* stan jest odwrotny: przewaga rozpoczynającej wypowiedzenie frazy *I rzekł* nad analogiczną frazą zawierającą spójnik *a* jest ponad 44-krotna, a realizacja stylu *kaí* w postaci frazy *I rzekł* to ponad 71% wszystkich notacji czasownika *rzekł* rozpoczynającego wypowiedzenie. Podobnie znacznie przeważa fraza *I stało się* nad *A stało się* i *Stało się*. To pokazuje, że w wypadku niektórych sposobów inicjacji wypowiedzenia mamy do czynienia z pewną specjalizacją jednego z dwóch polskich odpowiedników greckiego spójnika *kaí* i łacińskiego *et*. Samo rozpoczynanie wypowiedzeń od spójników *i* lub *a* to w polszczyźnie realizacja obcych wzorów, u genezy których stoi stan w językach semickich, powielany przez grekę i łacinę, a ostatecznie także przez polszczyznę. W XVI-wiecznych Ewangeliach nie zawsze jednak mamy do czynienia z

bezrefleksyjnym kalkowaniem. Realizacja stylu koł, ale miejscami również odejście od niego dotyczy wszystkich translacji, nie tylko wspomnianej Szymona Budnego.

Wśród składniowych wyróżników stylu biblijnego uwzględnia się też finalną pozycję orzeczenia. Szczegółowe badania wykazały, że odstępstwa od naturalnego, postpodmiotowego, typowego w polszczyźnie linearnego szyku orzeczenia w zdaniu sprowadzają się jednak nie do jednej, lecz czterech stosunkowo częstych pozycji. Są to:

1) postpozycyjno-finalna pozycja orzeczenia, uznawana za najczęstszą pozycję inwersyjną, jak w przykładzie: *Jám ci światłość na świat przyszedł*, aby wszelki który wierzy w mię, w ciemności nie *mieszkál* (1553, Jn 12,43),

2) antepozycja orzeczenia względem podmiotu, częsta zwłaszcza we frazie *rzekł Jezus*, ale obecna także w wypadku innych czasowników, np.: *Ktore tedy rzeczy ja mówię, jáko mi powiedział ociec* *ták* mówię. (1556, Jn 12,50),

3) inwersja w ramach składników fleksyjnych form analitycznych, jak czas przyszły złożony, np. *troskác się będzie*: *Nie troszczcie się o jutrze, ábowiem jutrzejszy dzień o swoje potrzeby* *troskác się będzie* (1563, Mt 6,34), a także wyrazów stanowiących składniową jednostkę analityczną, jak np. orzecznik i łącznik w orzeczeniu imiennym, np. *okrzczon jest* od Janá w Jordanie (1561, Mk 1,9) czy *záprowadzon jest* przez ducha ná puszcą (1577, Łk 4,1),

4) rozdzielenie orzeczenia analitycznego, składającego się np. z czasownika fazowego i bezokolicznika, przez podmiot lub dopełnienie w interpozycji, np. *I poczył Piotr mówić* jemu (1572, Mk 10,28). Takie rozdzielenie dotyczy różnych jednostek analitycznych – zarówno fleksyjnych, jak czas przyszły, jak i składniowych, jak orzeczenie imienne. Przykłady rozbicia fleksyjnych form analitycznych są liczne, np. *będzie sprawiedliwość wasza okwitowała*: *Abowiemci wám powiedám, Jeśli nie będzie sprawiedliwość wasza okwitowała* więcej niżli Doktorów i Faryzeuszów, nie wnidziecie do królestwa niebieskiego. (1551, Mt 5,20). Rzadsze jest rozdzielenie orzecznika i łącznika, jak np. *co wám jest od Boga rzeczono* (1551, Mt 22,31).

Kolejną cechą składniową uznawaną za typową dla polskiego stylu biblijnego jest mianownikowa postać fleksyjna orzecznika w orzeczeniu imiennym. Ta cecha wydaje się mało istotna dla tego stylu, bo wahania postaci orzecznika – mianowicie zarówno rzeczownik, jak i przymiotnik bądź w mianowniku, bądź w narzędniku – są charakterystyczne dla ówczesnej polszczyzny w ogóle i wynikają może nie tyle z wpływów obcych, co z wzajemnych interferencji między orzecznikiem rzeczownikowym i przymiotnikowym. W każdym razie szczegółowa analiza 99 wersetów zawierających orzeczenie imienne wykazała

znaczną przewagę orzecznika rzeczownikowego w M. Rzeczownik w N. pojawia się tylko w 18 frazach, a konsekwencja taka, jak w wersecie Jn 1,21 w Biblii Leopolity: *Helijasześ? (...) Tedyś jest Prorokiem?*, jest wyjątkowa. Za typową dla stylu biblijnego wypada zatem uznać taką postać orzecznika, jak w wersecie Jn 14,6 z Biblii Wujka, która notabene w tym miejscu jest obecna we wszystkich badanych tekstach:

Rzekł mu Jesus: *Jam jest drogą, i prawdą, i żywot. Żaden nie przychodzi do Ojcą, jedno przez mię.* (1599, Jn 14,6).

Od XVI w. cechą polszczyzny literackiej w ogóle staje się obecność imiesłowowych równoważników zdania, ale nasycenie tekstu imiesłowami to pierwotnie właściwość stylu biblijnego, mająca swe źródło w *Wulgacie*. Dla tego stylu charakterystyczne są zwłaszcza takie konstrukcje imiesłowowe, które ukazują dwukrotne nawiązanie do czynności mówienia, jak *odpowiedziawszy rzekł* czy *odpowiadając rzekł*. Obecność lub brak tych konstrukcji a także ich frekwencja różni konkretne przekłady. I tak w obu translacjach królewieckich i w przekładzie Szymona Budnego występuje tylko druga z nich, czyli z imiesłowem przysłówkowym współczesnym. Obserwowana jest też jej przewaga nad strukturą *odpowiedziawszy rzekł* w tłumaczeniach z lat 1561, 1577 i 1593, przy czym w Ewangeliach z Biblii Leopolity jest ona znaczna. Z kolei w Ewangeliach z lat 1556, 1563 i 1599 przeważa paralelna konstrukcja z imiesłowem uprzednim, ale w druku Szarffenbergerowskim liczebność obu konstrukcji jest znikoma, zaś w Ewangeliach z Biblii brzeskiej i Wujkowej – mniej więcej równomierna, przy czym liczebność każdej z nich w przekładzie katolickim jest niemal dwukrotnie mniejsza, por. *odpowiadając rzekł*: 53 wystąpienia w Biblii brzeskiej wobec 29 – w przekładzie Wujka, *odpowiedziawszy rzekł*: odpowiednio 68 wobec 35. Różnice w liczebności obu omawianych fraz w szesnastowiecznych przekładach Ewangelii spowodowane są m.in. obecnością trzech kolejnych pleonastycznych konstrukcji zawierających czasowniki mówienia, a wszystkie te struktury w paralelnych miejscach mogą się wzajemnie zastępować. Są to mianowicie:

- 1) konstrukcje z imiesłowami uprzednimi od innych niż *odpowiedzieć* czasowników mówienia, takimi jak *rzekszy/rzekwszy*, o małej frekwencji tekstowej,
- 2) konstrukcje z imiesłowem współczesnym *rzekąc, rzeknąc, mówiąc, powiadając*, który zwykle występuje po czasownikach mówienia, jak *mówił rzekąc*,
- 3) struktury pleonastyczne zawierające osobowe formy czasowników w koniunkcji, typu *odpowiedział i rzekł*.

Porównanie wybranych wersetów paralelnych ukazuje wzajemną substytucję omawianych struktur, choć często w większości przekładów występuje ten sam stan, odstępstwa dotyczą tylko

nielicznych translacji. Przykładowo w wersecie Jn 7,16 w niemal wszystkich tekstach jest *odpowiedział i rzekł*, a tylko w Biblii brzeskiej – *odpowiedziawszy rzekł*, zaś w Mk 7,28 powszechna jest struktura *odpowiedziała i rzekła*, której ponownie w Biblii brzeskiej odpowiada równoważnik zdania, tym razem z imiesłowem współczesnym *odpowiedziאלא mowiąc*; ta sama struktura składniowa – realizowana jako *odpowiedając mowi* – ponadto tylko w przekładzie Szymona Budnego. Tylko śladowo obok wskazywanych konstrukcji imiesłowowych występują jeszcze średniowieczne struktury zawierające imiesłowów połączony spójnikiem *i* z osobową formą czasownika, jak pojedyncze *odpowiedziawszy i rzekł* w przekładzie Czechowica. Konstrukcje te są sporadyczne także wówczas, gdy w ich skład wchodzi imiesłowy czasowników spoza grupy *verba dicendi*, jak *wyszedszy i począł go prosić*. (1556, Łk 15,28) oraz *wstawszy i przyszedł* ku Jezusowi (1572, Mk 10,50).

Omówienie składniowych wykładników kształtującego się w XVI w. polskiego stylu biblijnego, przedstawione tu pokrótce, wykazuje, że polscy tłumacze wprowadzili przyswajają polszczyźnie obce wzory składniowe, ale też podchodzą do nich twórczo, nie trzymając się niewolniczo przekładanego tekstu.

Kolejna grupa cech w opracowaniu została uwzględniona głównie dlatego, by na przykładzie XVI-wiecznych Ewangelii ukazać ich stan w ówczesnej, wciąż dopiero kształtującej się literackiej polszczyźnie. Omówienie każdej z tych cech wieńczy krótkie podsumowanie, dlatego tu tylko ogólnie są wskazane najważniejsze ustalenia.

Stan w XVI-wiecznych Ewangeliach wskazuje, że w wypadku rzeczownika *bracia* w konstrukcjach mianownikowych mamy już na ogół współczesną łączliwość rzeczownika, z pochodzenia będącą konstrukcją *ad sensum*, zaś gdy rzeczownik pełni inne funkcje, wciąż zdarzają się różnorodne formy warunkowane jego dawną przynależnością rodzajową. Niemal bezwyjątkowa jest zatem składnia typu *bracia twoi*, *bracia moi* czy *przyszli bracia*, *rzekli bracia*, *odeszli bracia*. Dawna składnia *ad formam* pojawia się zwłaszcza w bezpośrednim sąsiedztwie genetycznego rzeczownika rodzaju żeńskiego, zaś w pewnym oddaleniu od całego wyrażenia mamy do czynienia ze składnią *ad sensum*, jak w przykładzie: *idź do bráciej mojej, á powiedz im* (1593, Jn 201,17). Podobne zakłócenie składni zgody dotyczy także rzeczowników oznaczających zbiorowość ludzką, jak *thuszcza*, *resza*, *wielkość*, *tłum* czy *pospólstwo*, *zgromadzenie*, mianowicie rzeczowniki tego typu w bezpośrednim związku z przydawką i orzeczeniem wymagają form liczby pojedynczej, ale już w kolejnych zdaniach składowych na ogół powstają konstrukcje *ad sensum* – z czasownikami w 3 os. lm. r. mos. lub zaimkami w lm. i rodzaju męskoosobowym. Rzadko tylko, i to w starszych translacjach, konstrukcje *ad formam* są konsekwentne, jak w przekładzie z 1556 r.: *I siedziאלא około jego*

thuszcza, i *mowiła* mu. (1556, Mk 3,32), ale i w tym tekście mamy składnię *ad sensum* w dalszej części zdania, jak np.: I *szedł* z nim, i *násładowála* go *thuszcza wielka*, i *ściskáli* go. (1556, Mk 5,24).

W wypadku łączliwości składniowej liczebników od 5 do 10 szczególnie interesujące są ich wymagania w konstrukcjach mianownikowych, zwłaszcza w stosunku do orzeczenia. W XVI-wiecznych Ewangeliach występują dwie innowacyjne struktury mianownikowe, mianowicie z formą orzeczenia w 3 os. Im. lub – ostatecznie zwycięska – z czasownikiem w 3. os. lp., w wypadku form rodzajowych – w rodzaju nijakim. Pierwszą z nich ilustrują tu takie czasowniki, jak *rozgniewali się*, *usłyszeli*, *obruszyli się*, *mieli*, *wzięli*, *zostawili*, *pojмали* i inne w rodzaju męskoosobowym – odnoszące się do zbioru mężczyzn wskazanego konkretnym liczebnikiem z badanej grupy. Druga zaś sygnalizowana jest takimi formami, jak *usłyszało*, *pojęło*, *wypełniło* czy *było*, jak przykładowe *było siedm* w wersecie Mt 25,22 niemal konsekwentne we wszystkich przekładach, z wyjątkiem Biblii brzeskiej, gdzie: *Byli tedy siedm' braciej* u nas, wobec: *Tráfiło sie że było* u nas *siedm brátow* (1561) czy *było* u nas *siedm bráciej* (w pozostałych translacjach). Zdarza się i tak, że w bezpośrednim sąsiedztwie liczebnika jest forma czasownika w 3. os. lp. r.n., a nieco dalej – w 3 os. Im., np. *Co gdy dziesięć usłyszało, rozgniewali się* na dwu bratu, (1551, Mt 22,24).

W historii polszczyzny jest obserwowana zmiana konotacji składniowej niektórych czasowników, a przekształcenia ich rekcji mają różną frekwencję i różne przyczyny. Sporządzony wykaz czasowników mających odmienne od współczesnych wymagania składniowe wykazuje, że najczęstsze są wahania między dopełniaczem i biernikiem – i to w obu kierunkach, co wynika zarówno z oddziaływania czasowników synonimicznych o odmiennej łączliwości składniowej, jak i wyrównań w ramach negacji i twierdzenia pozytywnego, z czasownikami o podstawowej (tj. obecnej w twierdzeniu pozytywnym) rekcji biernikowej. Prawdopodobnie ta przyczyna stoi u podstaw rekcji *niszczyć* + D. – w przekładzie brzeskim i Czechowica, podczas gdy w przekładach królewieckich *niszczyć* + B., w tej samej rekcji, co czasowniki *kazić* czy *psować*, por. *niszczyć zakonu* wobec *niszczyć zakon* i *kázić zakon* lub *psować zakon*.

Z kolei badanie struktur dopełnieniowych *rzekł im*, *rzekł do nich* i *rzekł ku/k nim* wykazuje, że wszystkie one stanowią średnio ok. 27% wszystkich użyć słowoformy *rzekł* w każdym z przekładów, przy czym różnice są tu niewielkie. Spośród nich najczęstsza we wszystkich translacjach jest fraza *rzekł im*, a jej częstotliwość w badanym zbiorze słowoform *rzekł* z dopełnieniami sięga 82%. Pozostałe frazy są poświadczone rzadko, jak *rzekł do nich* (15%) lub sporadycznie, jak *rzekł ku/k nim* (3%). Przy czym swoisty jest stan w przekładzie

Budnego: czasownik *rzekł* z przyimkiem *do* występuje tylko pojedynczo: Gdy zaś przestał mówić, *rzekł do Symoná* (Łk 5,4), a ten brak rekompensują wyrażenia z przyimkiem *k*, przez czasownik *rzekł* przyłączane 37 razy, w tym *k nim* – 22; poza tym też *k niej*, *k niemu*, wyjątkowo z rzeczownikami, np. *rzekł k zakonnikom i faryzeuszom* i *rzekł k Symonowi*. W pozostałych translacjach fraza *rzekł ku/k* jest poświadczona wyjątkowo. Jej stosunkowo duża frekwencja w przekładzie Budnego może świadczyć o pewnej archaizacji tekstu, sięganiu po wzorce typowo polskie czy szerzej słowiańskie. Frekwencja ta jest jednak duża tylko na tle pozostałych przekładów, bo jednak także w przekładzie Budnego wśród badanych fraz – podobnie jak w pozostałych przekładach – najczęstsza jest *rzekł im*, poświadczona tu 141 razy.

Badanie XVI-wiecznych przekładów Ewangelii pod kątem sposobów wyrażania negacji wykazuje stan wariantywny, ale jednak zdecydowanie przeważa pojedyncza negacja, jak w przykładach: *ani przysięgaj, nie słyszają ani rozumieją, ani ten zostawił potomka*, powielająca struktury łacińskie i greckie. Tym niemniej ostatecznie w polszczyźnie zwycięska podwójna negacja także już występuje, zwykle w niektórych tekstach, co w przykładowym wersecie Mt 12,11 dotyczy tylko obu translacji królewieckich: *záli jěj nie ujmie i nie podniesie?*; w pozostałych przekładach tu różne realizacje pojedynczej negacji: *zali nie uchwyci jej i podniesie i wzniesie*. (1556), *izali nie uchwyci jej i wyniesie?* (1577), *izali jej nie wyjmie i wyniesie?* (1593) czy *izali jěj nie weźmie i podniesie?* (1599). Przytoczony fragment z kolejnych przekładów Ewangelii stanowi retoryczne pytanie, a już tylko ten stan pokazuje różne sposoby wprowadzania pytania o rozstrzygnięcie; są tu bowiem dwie partykuły *záli* i *izali*, a ich rozkład potwierdza ustalenia, że partykuła *zali* (też *zaż*) większą frekwencję wykazuje w starszych tekstach, zaś partykuła *izali* należy do najczęstszych w przekładach późniejszych, zwłaszcza brzeskim i obu Wujkowych. Do najczęstszych partykuł w pytaniach o rozstrzygnięcie należą też *czyli* i – wykazująca szczególnie dużą frekwencję w przekładzie Budnego – *li*. Rejestr partykuł w pytaniach o rozstrzygnięcie obejmuje znacznie więcej jednostek, ponadto takie, jak: *abo* i *albo*, *aza*, *azali*, *czy*, *iza*, *jeśli*, *li*, *za* i in., a niemal każda z nich może być wzmocniona partykułą wzmacniającą *że* lub *ci*, w pozycji posamogłoskowej skróconą. Część z tak utworzonych nowych jednostek ma dość dużą frekwencję, jak np. *azaż* i *izaż*, w tekstach rzadsze są partykuły pytajne po wzmocnieniu drugą z głównych partykuł wzmacniających, takie jak *jeślić* czy *izać*. Te liczne leksemy to wprawdzie synonimy, ale używane jednak w innych typach zdań pytajnych, jak *czy czy czyli* oraz zwłaszcza *abo* i *albo*, zwykle wprowadzające drugi (i kolejny) człon szeregu rozłącznego, podczas gdy *aza*, *azali*, *izali* i in. nie wykazują ograniczeń w zakresie stosowalności, por. przykładowy werset Mt

23,17, zawierający *álbo*: Głupi i ślepi, co bo większego jest, złotoli, *álbo* kościół poświęcający złoto? (1572, Mt 23,17), i czyli: Głupi i ślepi. Abowiem co większego jest, złoto, czyli kościół, który poświęca złoto? (1556), a także czy: Głupi i ślepi: ábowiem cóż większego jest, złoto, czy kościół który poświęca złoto? (1599). Część z analizowanych operatorów zdaniowych to homonimy, pełniące więcej niż jedną funkcję, jak np. *abo* i *albo* czy *czy*, *czyli*, a także *li* i *jeśli* – ponadto spójniki zdań rozłącznych, lub *li* czy *jeśli* – w kolejnej funkcji wprowadzania zdań warunkowych.

Niniejsze opracowanie składni XVI-wiecznych Ewangelii nie roszczę sobie pretensji do wyczerpania tematyki, ukazuje bogactwo, różnorodność i piękno składni polskich translacji. Nie sposób tu ponownie przywoływać przykłady inwencji twórczej polskich biblistów, dość powiedzieć, że w dziele każdego z nich znajdują się takie redakcje tekstu, które w paralelnych wersetach są właściwe tylko danej translacji, a ich wybór jest fortunny. Jako taki przykład może posłużyć stan w wersecie Łk 20,20, w którym tylko w Biblii brzeskiej jest dobrze dobrany imiesłowowy równoważnik zdania i brak przydawki *moc* (lub *zwierzchność*) *starościna*: A tak czyhając nań posłali szpiegi, którzy by się zmyślali być sprawiedliwymi, aby podchwyć słowa jego, chcąc go podać pod zwierzchność i moc stároście.

Bibliografia:

- Bieńkowska D., *Jakub Wujek – nowator czy tradycjonalista?*, [w:] *Biblia a kultura Europy*, red. M. Kamińska, E. Małek, t. 1, Łódź 1992, s. 143-151.
- Bieńkowska D., *Styl językowy przekładu Nowego Testamentu Jakuba Wujka (na materiale czterech Ewangelii)*, Łódź 1992.
- Bieńkowska D., *Polski styl biblijny*, Łódź 2002.
- Czerniatowicz J., *Niektóre problemy naukowe grezystyki w pracach biblistów polskich XVI i XVII wieku. Teksty greckie a polskie przekłady*, Warszawa 1969.
- Grzegorzczkova R., *Zarys słowotwórstwa polskiego. Słowotwórstwo opisowe*, Warszawa 1981.
- Kępińska A., *Skąd się wziął w języku polskim bezosobnik, czyli o ewolucji form typu podano, pito (na materiale z Rozmyślenia przemyskiego oraz Poncjana*, [w:] *Staropolszczyzna piękna i interesująca*, t.1. *Zbiór studiów* pod red. E. Koniusz i S. Cygana, Kielce 2006, s. 113-124.
- Klemensiewicz Z., Lehr-Splawiński T., Urbańczyk S., *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1955.

- Koziara S., *Rola Biblii Gdańskiej w kształtowaniu stylowej odrębności polszczyzny biblijnej*, „Myśl Protestancka”, 2002, nr 3-4, s. 69–80.
- Koziara S., *Polszczyzna biblijna w poszukiwaniu wzorca stylowego. Doświadczenia i współczesność*, [w:] *Inspiracje chrześcijańskie w kulturze Europy*, red. E. Woźniak, Łódź 2000, s. 185-199.
- Krażyńska Z., Mika T., Słoboda A., *Składnia staropolska – problemy i perspektywy badawcze* [w:] *Badania historycznojęzykowe. Stan, metodologia, perspektywy. Materiały konferencji naukowej, Kraków 21-22 września 2010 r.*, red. B. Dunaj, M. Rak, Kraków 2011, s. 31–42.
- Kwilecka I., *Die Brester Bibel. Kulturgeschichtliche und sprachliche Fragen der Übersetzung* [w:] *Brester Bibel 1563, t. 2. Księgi Nowego Testamentu. Kommentare*, opr. H. Rothe, F. Scholz, Paderborn–München–Wien–Zürich 2001, s. 1485–1660.
- Kwilecka I., *Staropolskie przekłady Biblii i ich związki z biblistyką europejską. Zarys problematyki* [w:] *Eadem, Studia na staropolskich przekładach Biblii*, Poznań 2003, s. 209–229.
- Kwilecka I., *Średniowieczna Biblia francuska a najstarsze zachodniosłowiańskie przekłady biblijne* [w:] *Eadem, Studia na staropolskich przekładach Biblii*, Poznań 2003, s. 153–175.
- Leńczuk M., *Staropolskie przekazy kanonu Mszy Świętej. Wariantywność leksykalna*, Warszawa 2013.
- Lisowski T., *Sola Scriptura. Leksyka Nowego Testamentu Biblii gdańskiej (1632) na tle porównawczym. Ujęcie kwantytatywno-dystrybucyjne*, Poznań 2010.
- Majewski M., *Jak przekłady zmieniają sens Biblii... O teorii i praktyce tłumaczenia Biblii*, Kraków 2013. Źródło: <https://upjp2.academia.edu/MarcinMajewski> [Dostęp: 1 V 2014].
- Matuszczyk B., *Biblia Gdańska (1632) wobec wzorca polskiego stylu biblijnego*, „Myśl Protestancka”, 2002, nr 3-4, s. 81–86.
- Moszyński L., *Osobliwe konstrukcje imiesłowowe w Biblii Budnego z roku 1972* [w:] *Studia historycznojęzykowe, t. 3. Rozwój polskiego systemu językowego*, red. K. Rymut, W.R. Rzepka, Kraków 2000, s. 241–252.
- Novum Testamentum Graece cum apparatu critico ex editionibus et libris manu scriptis collecto*, Editio secunda, Stuttgart 1899.
- Piela M., *Grzech dosłowności we współczesnych polskich przekładach Starego Testamentu*, Kraków 2003.
- Pisarkowa K., *Historia składni języka polskiego*, Wrocław 1984.
- Poniatowski Z., *Nowy Testament w świetle statystyki*, Wrocław 1971.

- ks. Popowski R., *Grecko-polski Nowy Testament. Wydanie interlinearne z kodami gramatycznymi*, Warszawa 1993.
- ks. Popowski R., *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu, wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, Wyd. 4, popr., Warszawa 2006.
- Siuciak M., *Kształtowanie się kategorii gramatycznej liczebnika w języku polskim*. Katowice 2008.
- Słoboda A., *Liczebnik w grupie nominalnej średniowiecznej polszczyzny. Semantyka i składnia*, Poznań 2012.
- Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa (od t. 35 – K. Mrowcewicz), t. I. A – Bany – t. XXXVI. Rozat – Roztyrknąć, Wrocław 1966 – Warszawa 2012, dostępny na stronie: <http://korpusy.klf.uw.edu.pl/pl/sownik-polszczyzny-xvi-wieku/query/>
- Sobczykowa J., *O naukowej polszczyźnie humanistycznej złotego wieku. Wujek – Budny – Murzynowski*, Katowice 2012.
- Stapor I., *Kształtowanie się normy dotyczącej fleksji liczebników polskich od XVI do XIX wieku*, Warszawa 2008.
- Szczepińska B., *Ewangelie tylekroć tłumaczone... Studia o przekładach i przekładaniu*, Gdańsk 2005.
- Szczepińska B., *O słownictwie polskiego przekładu Ekumenicznego Ewangelii św. Mateusza*, [w:] *Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*, red. B. Kreja, Gdańsk 1999, s. 223-252.
- Szurek M.M., *Z dziejów polszczyzny biblijnej. Biblia Wujka (1599) a Biblia gdańska (1632). Studium komparatywne*, Kraków 2013.
- Twardzik W., Keller F., *Rozmyślanie przemyskie. Transliteracja, transkrypcja, podstawa łacińska, niemiecki przekład*, Weiher – Freiburg i. Br, t. 1, 1998, s. 855, t. 2, 2000, s. 924; t. 3. *Indeks pełny wyrazów i form. Indeks frekwencyjny. Indeks a tergo*, 2004, s. 548.
- Winiarska-Górska I. (red.), *Szesnastowieczne przekłady Ewangelii*, Warszawa 2013, wyd. internetowe: www.ewangelie.uw.edu.pl
- Winiarska-Górska I., *Język, styl i kulturowa rola szesnastowiecznych protestanckich przekładów Nowego Testamentu na język polski: między nowatorstwem a tradycją* [w:] *Polszczyzna biblijna – między tradycją a współczesnością*, t. 1, red. S. Koziara, W. Przyczyna, Tarnów 2009, s. 279–312.
- Wojciechowska K., *Opowiadam wam jak Piotr. Elementy stylu i stylizacji w Ewangelii Marka*, Warszawa 2006.

Woźniak E., *Słownictwo i frazeologia Psalterza krakowskiego (1532) na tle ówczesnych przekładów biblijnych*, Łódź 2002.

Biblia sacra Vulgata, Latin Vulgate (Clementine), Źródło:

<http://www.drbo.org/lvb/chapter/47001.htm> [Dostęp: 1 V 2014].

Ewangeliczny Przekład Interlinearny Biblii, Nowy Testament (kodek Textus Receptus) – z transliteracją, transkrypcją fonetyczną, kodami gramatycznymi i numeracją Stronga, Źródło:

<http://biblia.oblubienica.eu/> [Dostęp: 1 V 2014].